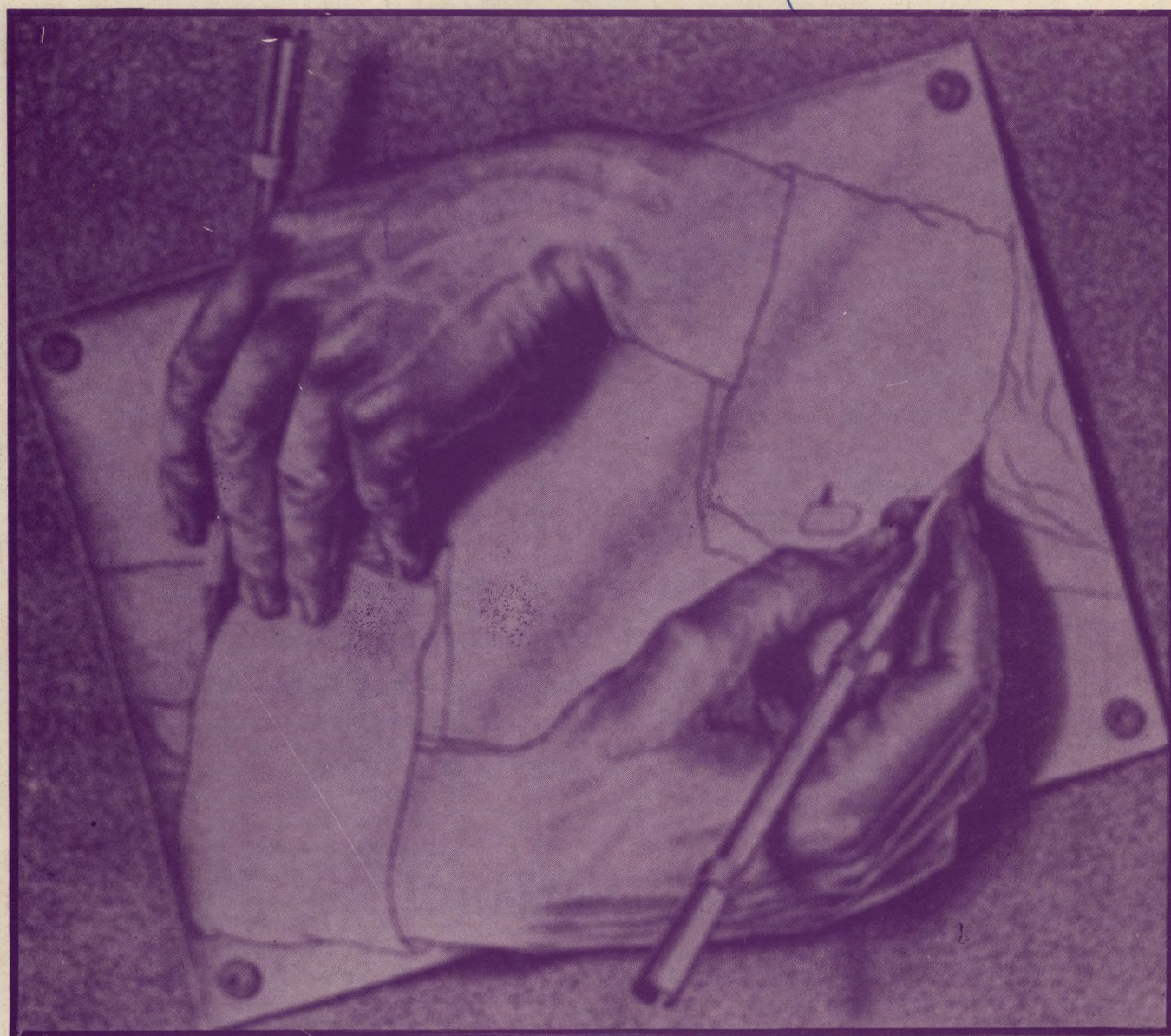

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 97, Μάρτιος 1989
τιμή τεύχους 250 δραχ.

4

Οικολογία και μαρξισμός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΕΥΤΕΡΑ 28 ΜΑΡΤΙΟΥ 1989

τεύχος 97, Μάρτιος 1989

τιμή τεύχ. 250 δρχ.

Κέκροπος 2, 105-58 ΑΘΗΝΑ

τηλ. 323 9645, 322 8791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλενη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

Μιά δίμηνη δυσκολία κόστισε μιά δίμηνη καθυστέρηση στόν ΠΟΛΙΤΗ. Οι δυσκολίες δέν πέρασαν. Ωστόσο στο έξής θά είμαστε συνεπέστεροι. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ θά συνεχίσει όσο βαστούν τά κότσια μας. Ως τώρα φίλοι αναγνώστες έσείς μās κρατήσατε. Σε σās βασιζόμαστε καί γιά τό μέλλον.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό	7
Άγγελου Έλεφάντη, 'Η νέκρα πού κουβαλάμε μέσα μας	8
Γιώργου Καρρά, 'Ανάμεσα σέ δύο ήττες	11
Βασίλη Ζουναλή, «'Η πολιτική παιδεία του λαού»	13

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, ΠΑΣΟΚ: ό άπολογισμός μιας όκταετίας	16
Μιχάλη Χλέτσου, Μισθωτή έργασία καί ανάπτυξη	20
Βησσαρ. Γκίνια, Ούγγαρία 1989	25

Georges Labica, «'Υποτιμήσαμε τήν άστική ιδεολογία»	30
Κωνσταντσο Πρέβε, 'Από τόν ευρωκομμουνισμό στην ευρωαριστερά	38
Κώστα Σταμάτη, Δικαιοπολιτικός προβληματισμός του Κάντ	38

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

Ludwig Trepl, Γιά ένα κίνημα χειραφέτησης	43
Werner Hülsberg, Οι «πράσινοι» στη Δυτ. Γερμανία	57
Βασίλη Ζουναλή, Οι δυσκολίες μιας συνάντησης	62
Άγγελου Έλεφάντη, Οικολογία καί άριστερά	68

Νέτα Άποστολίδου, 'Ο Παλαμάς καί τό «Ταξίδι» του Ψυχάρη	76
Άνδρέα Πανταζόπουλου, «ΠΑΣΟΚ: Δομή, έσωκομματικές κρίσεις καί συγκέντρωση έξουσίας του Μιχ. Σπουρδαλάκη	80

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χώρες, έτήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια 1.500, έξάμηνη 800

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε. Έκδότης Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Άθήνα τηλ. 32.28.791. Έκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό...

Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό όπου άλλοι σχεδόν διαλύονται και άλλοι συνασπίζονται, άλλοι αυτοαναιρούνται και άλλοι αναιρούν άλλήλους και, πάντως, όλοι προσβλέπουν σέ θαυματουργικές ανακατατάξεις μετά τις εκλογές, λόγος δηλαδή για τόν όποιον κανείς δέν δεσμεύεται σέ τίποτε·

σέ ένα σκηνικό πού βάζει τά καλά του νά υποδεχθῆ τήν ανά τετραετία έορταζόμενη μέρα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, δηλαδή τή μέρα τῶν κομμάτων — τήν κατ' ἑξοχήν μέρα τους γιατί ὅλες οἱ ἄλλες κι αὐτές δικές τους εἶναι σέ ένα σκηνικό όπου κυριαρχεῖ ἡ λέξη ποσοστό, τό ἄθροισμα κεφαλιῶν δηλαδή, βασικότατο ὄπλο αὔριο στή διεκδίκηση ἐπίκαιρων θέσεων στίς κυβερνήσεις και τίς ἐκπροσωπήσεις, τίς διακομματικές και τούς ἁγιασμούς, τίς ἐξεταστικές και τίς παρελάσεις, στίς ποικίλες ἐξουσίες και τά «ἀνοιχτά χαρτιά»·

σέ ένα σκηνικό πού υποδέχεται τήν ιδιοτέλεια τῶν κομμάτων και ὑπερασπιζόμενο τήν κομματική πολυφωνία ἐπιβάλλει τήν ἀφωνία τῶν ὑπολοίπων·

σέ ένα σκηνικό πού ψάχνει για λέξεις ὅπως «κοινωνία τῶν πολιτῶν» για νά ἀποκαλέσει ἔτσι ἐκείνους πού τούς βλέπει ὡς ψηφοφόρους·

σέ ένα σκηνικό όπου καταγγέλλονται τά σκάνδαλα και ὅλοι ἀναζητοῦν τίς αἰτίες τους, κανείς ὅμως δέν σκέφτεται τό σκάνδαλο τῆς δικῆς του συμμετοχῆς στίς αἰτίες και τίς αἰτίες τοῦ σκανδάλου τῆς δικῆς του συμμετοχῆς·

σέ ένα σκηνικό όπου ἡ ἀριστερά καταφέρνει και προοδεύει ἐνῶ οἱ ἀριστεροί χιμαῖζονται και ἀποροῦν·

σέ αὐτό τό σκηνικό, ἐμεῖς οὔτε ἀνακατατασσόμαστε οὔτε συναινοῦμε, οὔτε συνασπιζόμαστε: παραμένουμε κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, μαζί μέ ὅσους ἔχουν ἀπομείνει. "Ὅχι σκέτο κομμουνιστές γιατί ἔτσι δυστυχῶς ὀνόμασαν τούς ἑαυτούς τους και ὅσοι μέχρι προχθές θεοποιοῦσαν δεσμοφύλακες και σήμερα προσκυνοῦν ἀκόμη στρατοκράτες, ὅσοι στό ὄνομα τῆς ἐπανάστασης καλλιέργησαν τόν ρεφορμισμό και στό ὄνομα τοῦ διεθνισμοῦ ὑμνησαν τήν ἀντεπανάσταση, ὅσοι πέρασαν τήν πολιτική για χρησιμοθηρία και ἔκαναν τήν χρησιμοθηρία ἰδεολογία.

Καί ὄχι σκέτο βέβαια «ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης», για λόγους πολλούς και αἰχμηρούς, ἀλλά και γιατί τῆς «ἀνανέωσης» λέγονται και ὅσοι ἀπλῶς τή σοσιαλδημοκρατία θέλησαν νά ἀνανεώσουν, ὅσοι ἔψαχναν για «ρεύματα» και τούς παίρνει τό ποτάμι, ὅσοι ἀπό τήν αὐτοδιαχείριση περνᾶνε τρέχοντας στή συνδιαχείριση.

Κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης λοιπόν γιατί κάτι τέτοιες λέξεις δέν εἶναι διαπραγματεύσιμες για μᾶς, γιατί διαπραγματεύσιμα δέν εἶναι και τά πράγματα. Καί μέ τήν ψῆφο μας, μέσα στό σκηνικό τῆς ρευστότητας, τῆς ἀκροβασίας, τῆς διγλωσσίας και τῆς προσαρμογῆς. Καί μέ τήν ψῆφο μας — τό μικρότερο, ἴσως, ἀπό τά ὅπλα πού διαθέτουμε για νά ἀντισταθοῦμε στήν ἀστική πολιτική.

Δια χειμνίου φθάνω

...όκνητο όπουαα κονά 'ο ποάΜ

Έναντια στή νέκρα πού κουβαλάμε μέσα μας

Πολλοί, λοιπόν, άριστεροί τής ανανέωσης, μέ μιάν αίσθηση λύτρωσης αλλά και ευφορίας, δηλώνουν και διαδηλώνουν τήν προσχώρησή τους στό Συνασπισμό τής Άριστεράς και τής Προόδου. Έπιτέλους, όλες εκείνες οι στείρες άντεγκλήσεις οι έμφύλιοι σπαραγμοί συναγωνιστών πού χρόνια είχαν βρεθεί στά ίδια χαρακώματα, οι έχθρες μιάς όλόκληρης είκοσαετίας, εκείνες οι διακρίσεις σέ «άναθεωρητές» και «δογματικούς» ξεπεράστηκαν μπροστά στόν κοινό έχθρό: τή σήψη του δημόσιου βίου, τή σήψη πού έφερε στόν τόπο τό ΠΑΣΟΚ. Ξεπεράστηκε άκόμη και ή επί σειρά έτών, κρίσιμων γιά τήν άριστερά έτών (τό 1981, τό 1985), θερμή συνηγορία πολλών υπέρ εκείνου άκριβώς του ΠΑΣΟΚ πού προετοίμαζε τή σημερινή σήψη, κι έτσι οι έξαγνισμένοι τής τελευταίας στιγμής, σύμβουλοι, ύπουργοί, δήμαρχοι και κοινοτάρχες πύκνωσαν τίς γραμμές τής προόδου: τής δικής τους προόδου, άλλη μιά φορά.

Ένας θεσμός πλησιάζει στό τέλος του όταν χάνει τήν αίσθηση του σκοπού του. Η άριστερά δέν είχε σκοπό τήν πρόοδο, έτσι γενικά. Ο καθένας μπορεί νά σκεφτεί ό,τι νομίζει γιά τήν πρόοδο καθώς όλοι μαζί μπαίνουμε στήν πομπή τής εξέλιξης πίσω από τίς σημαίες τής Εικόνας, του Χρήματος, τής Πληροφόρησης, τής Τεχνολογίας, τής Κατανάλωσης, τής Ταχύτητας, του Ύπολογισμού, του Κέρδους. Πρόοδος όλα ταύτα. Ποιός μπορεί νά τ' άρνηθει; Και ποιός μπορεί νά δεχθεί ότι ή Άριστερά σκοπό έχει τήν πρόοδο πού τά πράγματα άποφασίζουν γιά μās;

Δέν θέλουμε νά παίξουμε τόν τρελό του χωριού. Άλλωστε κανείς δέν μās λογαριάζει στά παιχνίδια πού παίζονται, και είναι καλό αυτό γιά μās. Όστόσο, όχι από μνησικακία ή από κάποια έμμونه σέ ιδέες γιά τήν έξυγίανση του παρελθόντος, αν σήμερα ό κόσμος κουφάινεται και βουβαίνεται μέ τό άκατανόμαστο φιάσκο μιάς έξουσίας πού άυτοχρήστηκε λαοσωτήρια, είμαστε ύποχρεωμένοι νά λογαριάσουμε ότι ή άριστερά και οι άριστεροί πού «συνασπίζονται» κάτω από τή σημαία τής προόδου κανένα δικαίωμα δέν έχουν νά άυτοπροβάλλονται ως σημαιοφόροι τής κάθαρσης. Δέν έχουν καν τό άπλοϊκό έλαφρυντικό ότι αυτοί «δέν ήξεραν», ότι παραπλανήθηκαν. Τί τάχα δέν ήξεραν; Δέν ήξεραν οι θεματοφύλακες τής μαρξόφωνης όρθοδοξίας και τής ευέλκτικης ανανέωσης ότι εκείνη ή περιβόητη Διακήρυξη τής 3ης Σεπτέμβρη έφραζε τούς δρόμους πού θά μπορούσαν νά οδηγήσουν έναν κόσμο λαϊκό προς τό σοσιαλισμό; Δέν ήξεραν ότι τά φληναφήματα του ΠΑΣΟΚ και των άρειμάνων ήγητόρων του έτρεφαν τόν αύριανισμό και τόν λαϊκισμό; Δέν ήξεραν ότι ή «δεξιά πολιτική» τής λιτότητας είχε προοίμιό της τήν πολιτική των ύποσχέσεων άπλοχεριάς; Δέν ήξεραν ότι ό Άρχηγός κουβαλά μαζί του τόν Άρχηγό - Πρωθυπουργό, και τοϋτος τήν καμαρίλα τής συνοδείας του; Κι όμως τά ύποδέχθηκαν, αυτά τά σχέδια και τούς κατασκευαστές τους, σαν μιά έκδοχή του λαϊκού κινήματος μέ τήν όποία μύριες φορές συνδιαλέχθηκαν, συμάχησαν, συνεργάστηκαν και τά χαιρέτησαν σαν νίκη κατά τής δεξιάς όταν άνέβαιναν μέ περισσή άλαζονεία τά σκαλοπάτια τής έξουσίας. Ταίριαζε αυτή ή σοσιαλθολούρα στους ιδεολόγους τής σήμερα συνασπιζόμενης άριστεράς, αυτής όπου πριν λίγους μήνες άκόμη πετροβολούσε ό ένας τόν άλλον σαν άναθεω-

Δια γυμνοῦ σφάλλμασ

ρητή καί σάν δογματικό. Ταίριαζε γιατί ἔτσι βάραινε καί πλάταινε τό μέτωπο τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων. Χίλιες παροιμίες νά θυμηθεῖ ὁ Χ. Φλωράκης δέν θά μπορέσει ν' ἀρνηθεῖ ὅτι ἐπί δέκα τουλάχιστον χρόνια, *πολιτικά*, συμμαχοῦσε μέ τό ΠΑΣΟΚ, ὅτι ἡ πολιτική τοῦ ΚΚΕ ἐμπεριείχε τό ΠΑΣΟΚ. Ὅσο κι ἂν ἰδρώνει ὁ Λ. Κύρκος σήμερα καταγγέλλοντας τή σήψη ποτέ δέν θά μπορέσει νά σβύσει ἀπ' τά ἀφτιά τῶν ἀκροατῶν του ἐκεῖνα τά «σύντροφε Ἀνδρέα» καί τίς ἀδελφικές του νοουθεσίες νά συνεισθεῖ ὅταν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ τό «κίνημα» κάπου τό παρατράβαγε μέ τήν «αὐτόκεντρη ἀνάπτυξη», τή «μεσογειακή κοινή ἀγορά», τό «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ τό ἴδιο συνδικάτο», τούς «Ἄραβες ἀδελφούς».

Σήμερα πίσω ἀπό κάθε ὑπουργό ὑπάρχει ἓνας Τόμπρας, πίσω ἀπό κάθε Τόμπρα ὑπάρχουν πλῆθος σύμβουλοι, κλαδικάριοι, ἰδεολόγοι, τεχνικοί καί στελέχη πίσω ἀπό σύμβουλους, κλαδικάριους, ἰδεολόγους, τεχνικούς καί στελέχη ὑπάρχουν οἱ ἰδέες τοῦ πασοκισμοῦ, πίσω ἀπ' τίς ἰδέες τοῦ πασοκισμοῦ πού ἐθρεψαν τίς πρακτικές τῆς ἀνομίας ὑπάρχει τό σκάνδαλο τοῦ ΠΑΣΟΚ. Πίσω ἀπ' τό σκάνδαλο τοῦ ΠΑΣΟΚ ὑπάρχει τό σκάνδαλο μιᾶς ἀριστερᾶς πού δέν σκανδαλίστηκε ὅταν ἄκουσε τόν Παπανδρέου νά ὑπόσχεται ὅτι θά πατάξει τήν «αἰσχροκέρδεια ειδικῶς» παρακάμπτοντας μέ ἐπιμέλεια τήν ἐκμετάλλευση ειδικῶς. Εἰδικῶς ἡ ἐκμετάλλευση δέν σκανδάλιζε αὐτήν τήν ἀριστερά πού μοχθοῦσε γιά τήν πρόοδο γενικῶς χάνοντας ἔτσι τήν αἴσθηση τοῦ σκοποῦ της. Ὅχι δέν ἐκλεψαν οἱ ἀριστεροί. Αὐτό εἶναι σίγουρο. Ἔχει τά χέρια καθαρὰ ἢ ἀριστερά. Γι' αὐτό σήμερα μπορεῖ νά μιλά γιά κάθαρση, ἔσπλην καί ἠθική αὐτή. Ἀλλά ἡ ἠθική στήν πολιτική εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἡ συνέπεια στίς ὑποσχέσεις. Ἐκεῖνοι πού ὑποσχέθηκαν τήν ἀνανέωση τοῦ κομμουνισμοῦ στόν τόπο μας ἐγκαταλείποντας καί κομμουνισμό καί τήν ἀνανέωσή του, ἐκεῖνοι πού ὑποσχέθηκαν δημοκρατία στόν τόπο μετερχόμενοι ὅλα τά ἀντιδημοκρατικά μέσα γιά τό δικό τους κόσμο, ἐκεῖνοι πού ὑποσχέθηκαν τό σοσιαλισμό κι ἀλλοιθωρίζουν μέ τόν δημοκρατικό ἐκσυγχρονισμό, ἐκεῖνοι πού συμμάχησαν ἐπί δέκα χρόνια μέ τόν πασοκισμό, ἐκεῖνοι πού δέν μιλοῦν πιά γιά τό σοσιαλισμό, ναι, ἔχουν τά χέρια καθαρὰ, ἀλλά ἄς μήν κόπτονται γιά τήν ἠθική τῆς πολιτικῆς. Στούς ἀγῶνες ὅπου παίζεται ἡ ζωὴ καί ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων δέν ἀφήνει κανεῖς τήν κοινὴ γνώμη ν' ἀποφασίζει στή θέση του οὔτε τήν ἀργόσυρτη ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας. Ἄν κάποια στιγμή ὁ κληρὸς ἔλαχε στό ΠΑΣΟΚ καί τόν ἀρχηγό του οἱ ἀριστεροὶ δέ βρέθηκαν ἀπ' τήν ἀβολη μεριά τῆς ἱστορίας, τὴ δύσκολη σκοπιὰ τῆς ἱστορίας. Δέν βόλευε ἡ στάση αὐτή. Οἱ σήμερον συνασπιζόμενοι ἀριστεροὶ εἶχαν προσυπογράψει κι αὐτοὶ τό συμβόλαιο μέ τό λαό ὡς ἠθικά ἀνεπίληπτοι τριτεγγυετές του συναινώντας σέ μιάν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος πού ἀκριβῶς ἔδινε τὴ δυνατότητα στούς ὑπόλογους νά εἶναι καί κριτές τοῦ ἑαυτοῦ τους. Πράγματι: τοῦτο τό συμβόλαιο δέν τό παραβίασαν οἱ συνασπιζόμενοι ἀριστεροὶ προχθὲς ἀκόμη στή Βουλὴ. Δέν ψήφισαν τὴν πρόταση μομφῆς. Δέν θέλησαν νά ἀποδοκιμάσουν *πολιτικά* τὴν ἐξουσία, νά πρωταγωνιστήσουν πολιτικά στό γκρέμισμα αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Ἦταν κάπως καί δική τους.

Ἦταν κάπως καί δική τους ἡ ἐξουσία αὐτή, γι' αὐτό τώρα συνασπιζόμενοι μποροῦν νά ἐλπίζουν σέ ὑψηλότερα τοκομερίδια μιὰ καί ἡ αὐτοδυναμία γιά τό ΠΑΣΟΚ ἀνῆκε στήν ἱστορία, ὅπως κι ἐκεῖνος ὁ κληρὸς πού τοῦ ἔλαχε. Ὑπερβολή, θά ποῦν οἱ συνετοί, ὅλα αὐτά. Ἀκριβῶς. Γιά νά φανοῦν τὰ πράγματα στίς ἀκραῖες συνέπειες τους, ἐκεῖ πού δέν θά

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

θολώνουν οἱ φωτοσκιάσεις τῆς καθημερινότητας, ἐκεῖ πού καμιά κάθαρση δέν μπορεῖ νά ἐξαγνίσει, νά ἐξωραΐσει, νά ἀποκαταστήσει. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πού φαίνεται μέ ἐνάργεια τό δράμα, ἐκεῖ πού τό πάθος γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου ἀντικαθίσταται ἀπ' τόν πόθο τῆς συμμετοχῆς στήν ἐξουσία. Συμμετοχῆς στήν ἐξουσία χωρίς πάθος γιά τόν κόσμο, ἀλλά χωρίς τόν κόσμο πού ζεῖ τό δράμα καί τό τέλμα.

Κοιτάζοντας τοῦτο τό τέλμα κατάματα, τό τέλμα μιᾶς κοινωνίας πού βυθίζεται στή ρητορεία, τὰ μεγάλα λόγια καί τήν ἐπίπλαστη εὐμάρεια θά ἀνακαλύψουμε τή νέκρα πού ὑπάρχει μέσα μας. Δέ λέω μέσα «τους», γιατί καί μεῖς οἱ μή συνασπιζόμενοι καί οἱ ἄλλοι στό ἴδιο ταπὶ χορεύουμε γιά τό ἴδιο χαζοχαρούμενο πανηγύρι ἐτοιμαζόμεστε πού ὀνομάζεται γιορτὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, πού εἶναι τόσο λαϊκό καί τόσο πανηγύρι ὥστε ἀπό τώρα νά προκρίνει γενικό της τελετάρχη τόν Μητσοτάκη γιά νά γιορτασθεῖ ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἐπιστροφή τῶν Βερσαγιέζων δέν γίνεται ἐπειδή οἱ ἀριστεροὶ ἠττήθηκαν στά χαρακτηριστικά της δικῆς τους ὑπόθεσης. Τό πράγμα ἔτσι θά ἦταν κατανοητό καί φυσικό γιατί κάθε ἀγῶνας ἔχει πάντα νικητές καί νικημένους. Τό ὄχυρό τῆς ἀριστερᾶς πέφτει χωρίς νά δώσουμε κἀν μάχη. Ἡ δεξιά θριαμβεύει γιατί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν τῆς ἀντισταθήκαμε ἐκεῖ πού πραγματικά ἡ δεξιά βρίσκει τή δύναμή της: στήν ἀστική ἰδεολογία, σέ αὐτήν τήν ἴδια νέκρα πού καβαλάμε μέσα μας.

Ἔτσι δέν εἶναι σύντροφοι συνασπιζόμενοι καί μή; Ἡ νέα «κουλτούρα» τῆς ἀριστερᾶς, πολυφωνική, πολυπολιτισμική, ἐκσυγχρονισμένη, κάπου ξέχασε μέσ' στήν τόση πολυφωνία τήν κύρια φωνή της: τήν κομμουνιστική. Ἄν δέ τό ἄλας μωρανθῆ ἔν τίνι ἀλισθήσεται;

Ὅσοι ἀναρωτιοῦνται τί περιμένουν τάχα ἐτοῦτοι οἱ μοναχικοί, οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, γιατί δέν συναινοῦν στήν ἀριστερή καί συνασπισμένη πανστρατιά, ἄς ξέρουν τοῦτο κι ἄς μὴν τό συμμερίζονται: γιά νά μή καλυφθεῖ τελείως μέ παχιά στρώση ἀριστερόφωνης ἀδολεσχίας τό ζωντανό σῶμα πού εἶναι ἀκόμη ἱκανό νά αἰσθάνεται τύψεις. Δέν ἔπαψαν νά ὑπάρχουν προβλήματα, ἀνάγκες κι ἀνθρώποι πού ἀγωνίζονται γιά τή ζωὴ τους. Δέν θέλουμε νά βλασφημίσουμε τό μέλλον.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἄνάμεσα σέ δύο ἤττες...

Οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, ὅσοι ἔχουν ἀπομείνει μετά τίς ἀποηλωτικές ἐπιχειρήσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν, οὔτε χαίρονται οὔτε πανηγυρίζουν γιά τήν προϊούσα πολιτική-ἰδεολογική κατάντια τοῦ ΚΚΕ στίς μέρες μας. Καί εἶμαι βέβαιος ὅτι δέν ἐκφράζω ἀπλῶς τήν προσωπική

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

θολώνουν οἱ φωτοσκιάσεις τῆς καθημερινότητας, ἐκεῖ πού καμιά κάθαρση δέν μπορεῖ νά ἐξαγνίσει, νά ἐξωραΐσει, νά ἀποκαταστήσει. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πού φαίνεται μέ ἐνάργεια τό δράμα, ἐκεῖ πού τό πάθος γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου ἀντικαθίσταται ἀπ' τόν πόθο τῆς συμμετοχῆς στήν ἐξουσία. Συμμετοχῆς στήν ἐξουσία χωρίς πάθος γιά τόν κόσμο, ἀλλά χωρίς τόν κόσμο πού ζεῖ τό δράμα καί τό τέλμα.

Κοιτάζοντας τοῦτο τό τέλμα κατάματα, τό τέλμα μιᾶς κοινωνίας πού βυθίζεται στή ρητορεία, τά μεγάλα λόγια καί τήν ἐπίπλαστη εὐμάρεια θά ἀνακαλύψουμε τή νέκρα πού ὑπάρχει μέσα μας. Δέ λέω μέσα «τους», γιατί καί μεις οἱ μὴ συνασπιζόμενοι καί οἱ ἄλλοι στό ἴδιο ταψὶ χορεύουμε γιά τό ἴδιο χαζοχαρούμενο πανηγύρι ἐτοιμαζόμεστε πού ὀνομάζεται γιορτὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, πού εἶναι τόσο λαϊκό καί τόσο πανηγύρι ὥστε ἀπό τώρα νά προκρίνει γενικό της τελετάρχη τόν Μητσοτάκη γιά νά γιορτασθεῖ ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἐπιστροφή τῶν Βερσαγιέζων δέν γίνεται ἐπειδὴ οἱ ἀριστεροὶ ἠττήθηκαν στά χαρακτηρισμὰτα τῆς δικῆς τους ὑπόθεσης. Τό πράγμα ἔτσι θά ἦταν κατανοητό καί φυσικό γιατί κάθε ἀγῶνας ἔχει πάντα νικητὲς καί νικημένους. Τό ὄχυρό τῆς ἀριστερᾶς πέφτει χωρίς νά δώσουμε κἀν μάχη. Ἡ δεξιὰ θριαμβεύει γιατί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν τῆς ἀντισταθήκαμε ἐκεῖ πού πραγματικά ἡ δεξιὰ βρίσκει τὴ δύναμή της: στήν ἀστικὴ ἰδεολογία, σέ αὐτὴν τὴν ἴδια νέκρα πού καβαλᾶμε μέσα μας.

Ἔτσι δέν εἶναι σύντροφοι συνασπιζόμενοι καί μὴ; Ἡ νέα «κουλτούρα» τῆς ἀριστερᾶς, πολυφωνική, πολυπολιτισμική, ἐκσυγχρονισμένη, κάπου ξέχασε μέσ' στήν τόση πολυφωνία τὴν κύρια φωνή της: τὴν κομμουνιστική. Ἄν δέ τό ἄλας μωρανθῆ ἔν τίνι ἀλισθήσεται;

Ἔτσι ἀναρωτιοῦνται τί περιμένουν τάχα ἐτοῦτοι οἱ μοναχικοὶ, οἱ κομμουνιστὲς τῆς ἀνανέωσης, γιατί δέν συναινοῦν στήν ἀριστερὴ καί συνασπισμένη πανστρατιά, ἃς ξέρουν τοῦτο κι ἃς μὴν τό συμμερίζονται: γιά νά μὴ καλυφθεῖ τελείως μέ παχιά στρώση ἀριστερόφωνης ἀδολεσχίας τό ζωντανό σῶμα πού εἶναι ἀκόμη ἱκανό νά αἰσθάνεται τύψεις. Δέν ἔπαψαν νά ὑπάρχουν προβλήματα, ἀνάγκες κι ἀνθρώποι πού ἀγωνίζονται γιά τὴ ζωὴ τους. Δέν θέλουμε νά βλασφημίσουμε τό μέλλον.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἄνάμεσα σέ δύο ἤττες...

Οἱ κομμουνιστὲς τῆς ἀνανέωσης, ὅσοι ἔχουν ἀπομείνει μετὰ τίς ἀποσιλωτικές ἐπιχειρήσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν, οὔτε χαίρονται οὔτε πανηγυρίζουν γιά τὴν προϋόσα πολιτικὴ-ἰδεολογικὴ κατάντια τοῦ ΚΚΕ στίς μέρες μας. Καί εἶμαι βέβαιος ὅτι δέν ἐκφράζω ἀπλῶς τὴν προσωπικὴ

Δια γυμνού σφραγιστού

μου άποψη. Ίσα ίσα, λοιπόν, θλίβονται για την όριστική, όπως διαγράφεται, ήττα του κόσμου της Άριστερας που τό ακολουθει, την κοινωνική κυρίως ήττα του, την εισπράττουν και ως ήττα όλόκληρης της Άριστερας. Τών έαυτών τους συμπεριλαμβανομένων.

Δέν πρόκειται για «ταύτιση» μέ τό ΚΚΕ βέβαια. Ούτε καν για «ταύτιση» μέ τόν προλεταριακό και μικρομεσαίο κόσμο του ή μέ εκείνους άπό τό χώρο του που έξακολουθούν νά προσβλέπουν στό άσαφές σήμερα —και όχι τό συγκεκριμένο του «όπαρκτου σοσιαλισμού»— δράμα του κομμουνισμού. Άλλά ή σχέση τών κομμουνιστών της ανανέωσης ύπηρξε άπό την άρχή έντονα άντιφατική, τραυματική, σχεδόν πονεμένη, μέ τό ΚΚΕ. Και δέν έννοούμε προφανώς τίς έπιλήψιμες έπικλήσεις τών «συντρόφων της άλλης πλευρας», τών συντρόφων της ήγεσίας δηλαδή γιατί αυτούς έννοούσε ό Κύρκος και αυτούς συνάντησε τελικά. Έννοούμε την αίσθηση ότι είχαμε νά κάνουμε μέ τόν κυρίως όγκο της κομμουνιστικής Άριστερας στόν τόπο μας, χωρίς την ύπαρξη του όποίου και ή δική μας δράση και δραστηριότητα θά έμοιαζε άν όχι μάταιη πάντως προβληματική. Γιατί τό ΚΚΕ, ειδικά άπό τό σημείο και πέρα που τό ΚΚΕ έσωτερικού έγκατέλειψε όριστικά την προσπάθεια για την ανασύσταση του κομμουνισμού στη χώρα μας και έπιδόθηκε στην άποκλειστική σχεδόν αναζήτηση εδαισθητων διανοούμενων και τίμιων πατριωτών, άποτελούσε την κατεχοχήν ζωντανή άπόδειξη ότι ή κοινωνική σύγκρουση έξακολουθει νά παράγει στη χώρα μας την πρώτη ύλη της Άριστερας, νά παράγει δηλαδή κοινωνικά έναν άδιαμόρφωτο άντικαπιταλισμό και άνθρώπους που είναι διατεθειμένοι νά είναι φορείς του. Τό τί τόν έκανε τό ΚΚΕ, τό πως τόν διαχειρίστηκε είναι φυσικά μία ιστορία γνωστή και άποτελεί τόν λόγο άλλωστε που ούδέποτε πέρασε άπό τό μυαλό μας, ή σκέψη «νά πάμε στό ΚΚΕ» άκόμα και στις πίο δύσκολες ώρες της ανανεωτικής άριστερας. Παρ' όλα αυτά όταν λέγαμε «Άριστερά», πολλοί άπό μās της κομμουνιστικής ανανέωσης, συχνά έννοούσαμε πρώτα τό ΚΚΕ και μετά τό ΚΚΕ έσωτερικού. Και δυστυχώς στη λέξη ΚΚΕ δέν περιλαμβάνονταν μόνο οι άριστεροι άνθρωποι της βάσης του, περιλαμβάνόταν και ό Φλωράκης.

Αυτό είναι ίσως τό πίο άντιφατικό σημείο της σχέσης μας μέ τό ΚΚΕ. Γιατί όσο άπεχθή και νά είναι αυτά που συμβολίζει ή ήγεσία του ΚΚΕ, όλοι μας θέλαμε νά πηγαινει «καλά» ή Άριστερά, νά μήν έξευτελίζεται, νά μήν λεηλατείται άπό τό ΠΑΣΟΚ, νά δυναμώνει. Και καθώς τό ΚΚΕ έσωτερικού δέν έδειχνε ικανό νά αναλάβει εκείνο την υπέρσπιση όλόκληρης της Άριστερας, ή αυτοεπιβεβαίωση της Άριστερας πολλές φορές άναμενόταν άπό τό τί θά κάνει και τί θέση θά πάρει ό Φλωράκης. Δέν κρύβω ότι αρκετές φορές αισθάνθηκα έννοχα την έπιθυμία νά «καθαρίσει» ό Φλωράκης και για λογαριασμό μου — άέναντι στό ΠΑΣΟΚ ή τη Ν.Δ. Και αυτό είναι άκριβώς τό άντιφατικό. Γιατί ή άνάγκη νά δει κανείς τόν κυρίως όγκο της Άριστερας νά ένισχύει τίς διαχωριστικές γραμμές της άπό τούς άλλους σήμαινε ταυτόχρονα και την ένίσχυση τελικά, στά μάτια όλων μας, του ΚΚΕ. Τί θέλαμε τελικά; Νά βουλιάζει τό ΚΚΕ, νά σέρνεται άπό τό ΠΑΣΟΚ, νά ύποχωρεί δηλαδή συνολικά όλόκληρη ή Άριστερά στά μάτια του λαού, της κοινωνίας —έτσι που «νά άνοίγει ό δρόμος» για μās; Ή νά διαφυλάσσει τό ΚΚΕ την αξιοπρέπεια τών άριστερών, την κάποια κοινή ταυτότητά τους— έτσι που νά ένισχύεται όμως ό Φλωράκης και κάθε τί τό άπωθητικό, κάθε τί τό φιλοσοβιετικό, κάθε τί τό συντηρητικό; Δύσκολο έρώτημα που ίσως δέν έχει άπάντηση. Πραγματικό όμως έρώτημα που συχνότατα υπαγόρευσε τη δική μας, και έν πάση περιπτώσει τη δική μου, άμφιθυμική στάση άέναντι στό ΚΚΕ.

Δια γυμνασίου σφραγισμένο

Ἄλλὰ αὐτή ἡ ἀντιφατική στάση ἀπέναντι στό ΚΚΕ — ὄχι τόσο ἀντιφατική φυσικά πού νά μήν ἐπιτρέπει τή συνεχή κριτική ἐναντίον του — ἢ ὁποῖα ἔφτανε μάλιστα νά μήν μπορεῖ πάντοτε νά κάνει τή διάκριση ἀνάμεσα στήν «ὀγιή βάση» καί τή «διαφθαρμένη ἡγεσία», εἶχε τίς αἰτίες της καί στίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦσαν μέσα στό ΚΚΕ. Γιατί ἂν τήν πολιτική τήν εἶχε ἀναλάβει ἐργολαβικά ὁ κομματικός μηχανισμός, ταυτόχρονα ὁ ὄγκος τοῦ ΚΚΕ καί τὰ κοινωνικά ἀνακλαστικά τῶν μελῶν του ἀνάγκαζαν τήν ἡγεσία νά προσαρμόζεται καί στίς ἀπαιτήσεις, τὰ αἰσθητήρια τοῦ κόσμου του, νά τόν λαμβάνει ὑπόψη. Ἄν ὁ Λ. Κύρκος δέν εἶχε στό κάτω κάτω νά χάσει καί πολλά, ὁ Φλωράκης εἶχε νά διακυβεύσει ἕνα μεγάλο κόμμα. Ὁ πόλεμος λοιπόν τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ μηχανισμοῦ κατά τῶν μελῶν «διακοπτόταν» ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἀνάγκη προσαρμογῆς του στίς ἀνάγκες καί τὰ ἀντανακλαστικά τους. Αὐτό ἴσως ἀποτελεῖ καί τόν λόγο πού στίς δημοτικές ἐκλογές, ἄς ποῦμε, ἢ ἀρχική στάση τοῦ ΚΚΕ γιά λευκό (ἔπειτα βέβαια καιροσκοπικά τήν μπαστάρδεψε) πολλοῦς ἀπό μᾶς τοὺς χαροποίησε, ἔστω κι ἂν αὐτό σήμαινε ὅτι τό ΚΚΕ πρὸς στιγμὴν ἀνέλαβε ἐκεῖνο τόν ἀντιπασοκικό ἀγῶνα μέσα στήν Ἀριστερά.

Ἄν κάτι ἄλλαξε λοιπόν τόν τελευταῖο καιρό, αὐτό εἶναι ὅτι τό ΚΚΕ ἀπελευθερώνεται σταδιακά ἀπό τίς «δουλεῖες» τῆς βάσης του καί ξανοίγεται νά ἀσκήσει μιά πολιτική πού εὐθέως μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀστική. Οἱ συγκρούσεις στό ἐσωτερικό του, πού πιά θίγουν ὅλα τὰ ζητήματα πού μέχρι χτές ἦταν ταμπού, δείχνουν καί τό μέγεθος τοῦ προβλήματος. Ἡ ἀνοιχτή σύγκρουση ἀνάμεσα στή σημερινή πολιτική τοῦ ΚΚΕ καί τίς ἀνάγκες τῶν μελῶν του εἶναι νομίζω, πλέον, καθαρά κοινωνική. Αὐτό φαίνεται ἄλλωστε καί ἀπό τό βᾶρος πού τὰ μεσαῖα στρώματα ἔχουν ἀπό καιρό ἀρχίσει νά παίξουν στή διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας του καί τῆς πολιτικῆς του. Τό ΚΚΕ ξανά λοιπόν προσαρμόζεται στή βάση του, ἀλλά αὐτή κυρίως τή βάση του. Ἡ πορεία πού παίρνουν τὰ πράγματα τόν τελευταῖο καιρό ἐπιτρέπει, νομίζω, στοὺς κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης νά υπερβοῦν ἐπιτέλους μιά τουλάχιστον ἐπώδυνη πλευρά τῆς ἀντιφατικῆς σχέσης τους μέ τό ΚΚΕ: ὅταν λένε «Ἀριστερά» μποροῦν πλέον νά ἀρχίσουν νά μήν περιλαμβάνουν, φαίνεται τόν Φλωράκη — ἀκόμα καί μέ τόν ἔμμεσο, ἔνοχο τρόπο πού τό ἔκαναν ὡς τώρα.

Γιώργος Καρρᾶς

«Ἡ πολιτική παιδεία τοῦ λαοῦ»

Ἐπιτέλους! Ἐκτός τοῦ «Συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς καί τῆς Προόδου» ἐμφανίστηκε μέ ἀνακοίνωσή του καί ὁ «συνασπισμός τῶν πανεπιστημιακῶν» πού ἀνέλαβαν «ἐξ ὀρισμοῦ» νά ἐκπαιδεύσουν τό λαό πολιτικά (ταυτόχρονα μέ τήν ἐπιστημονική ἐκπαίδευσή του). Μάθημα πρῶτον ἢ ἀνακοίνωση 73 καθηγητῶν, ἐπικούρων, ἀναπληρωτῶν καί λεκτόρων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στα χυμνόν σφραγίσου

ΣΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΚΟΣΜΟΣ

ΣΑΛΤΕΡΑΤΟ ΤΑΙΝ

Ἄς τό παρακολουθήσουμε προσεκτικά μήπως εἶναι καί τό τελευταῖο. Διαβάζουμε λοιπόν: «μπροστά σέ τόσα καί τέτοια ἐκφυλιστικά σύνδρομα πού καταρρακώνουν τήν πολιτική παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι δέν ἐπιτρέπεται νά ιδιωτεύουν καί νά σιωποῦν». Ἀσφαλῶς καί δέν ἐπιτρέπεται νά ιδιωτεύουν καί νά σιωποῦν, ὅπως ἀτυχῶς συνέβη μέ πολλούς πανεπιστημιακούς δασκάλους —καί σέ ἀρκετές περιπτώσεις— κατά τό πρόσφατο παρελθόν. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε μερικές τέτοιες κορυφαίες περιπτώσεις σιωπῆς τους: ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἔγχρωμα ψηφοδέλτια.

Ἡ πλειοψηφία τῶν πανεπιστημιακῶν πού ὑπογράφουν τήν παραπάνω ἀνακοίνωση (τίτλος τῆς «Ἡ κρίση καί ὁ κριτικός λόγος») ὄχι μόνο σιώπησε σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἀλλά τίς ἐνέκρινε κιόλας ὑποστηρίζοντας τό ΚΚΕ καί λοιπούς πολιτικούς σχηματισμούς πού βοήθησαν τό ΠΑΣΟΚ τότε.

Ἡ «κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου» δέν μπορεῖ νά τοῦς «ἀνήκει ἐξ ὀρισμοῦ», ὅπως μᾶς διαβεβαιώνουν στήν ἀνακοίνωσή τους οἱ πανεπιστημιακοί μέ μαθηματική ἀυστηρότητα. Τότε πού ἡ κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου εἶχε ἀξία καί ἡ πολιτική παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶχε τήν ἀνάγκη κάποιων «δασκάλων», πολλοί ὑπηρετοῦσαν ἄλλες σκοπιμότητες. Σήμερα, πού ἡ ὑπόθεση τῆς «ἀλλαγῆς» ἀνήκει πλέον στήν ἀρμοδιότητα τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, πυροβολοῦν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς τό ἄταφο πτώμα τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Κατόπιν ἐορτῆς, λοιπόν, ὀμιλοῦν. Ἄλλωστε, ἡ «κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου» δέν μπορεῖ νά τοῦς ἀνήκει ἔτσι κι ἄλλιῶς «ἐξ ὀρισμοῦ».

Ἐδῶ οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ἀπατώνται. Ἀναπαράγουν τό ἀκαδημαϊκό ἰδεολόγημα τῆς «ἀπό καθέδρας ἀθεντίας». Γιατί τό «ἐξ ὀρισμοῦ» εἶναι κενός λόγος, εἶναι τό κατεξοχὴν *μή ὀρισμένο* ὅταν δέν προσδιορίζονται οἱ ἀρχές, τά ἀξιώματα, ἡ σκοπία ἀπό τήν ὁποία ἐπιχειρεῖ κανεῖς τήν κάθαρση, οἱ σκοπιμότητες πού ἐπιδιώκεται νά ὑπηρετηθοῦν.

Οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, ἀντί τοῦ ὁποιοῦ κριτικοῦ λόγου μιᾶς βομβαρδίζουν ἔτσι μέ μιά περίτεχνη συνδυαστική εἴδηλων λέξεων, σάν κι ἐκεῖνες γιά τίς ὁποῖες στήν ἀνακοίνωσή τους μέμφονται τήν κυβέρνηση τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ξεμπερδεύουν (;) ἔτσι οἱ περισσότεροι μέ τό πρόσφατο παρελθόν, ὅπως χαρακτηριστικά δηλώνει σέ συνέντευξή του (ἐφημερίδα «Πρώτη» 20 Μαρτίου) ὁ καθηγητής Δ.Ν. Μαρωνίτης «... ἡ ἀσθησή μου εἶναι ὅτι... ἡ πνευματική μας ἡγεσία... ἔχει περιπέσει σέ μιά ἀμηχανία πού ἐκδηλώνεται κατά βάση μέ σιωπή, ἀν ἐξαιρεθοῦν οἱ κάποιοι κατάλογοι ὑπογραφῶν πρὸς ὄφελος τοῦ Συνασπισμοῦ».

Ἡ ἀνακοίνωση τῶν 73 πανεπιστημιακῶν τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶναι οὔτε πρῶτο οὔτε τελευταῖο μάθημα πολιτικῆς παιδείας, εἶναι ἕνας κατάλογος ὑπογραφῶν γιά τίς προεκλογικῆς ἀνάγκης τοῦ «συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς». Δικαίωμά τους ἀναφαίρετο. Ἀλλά γιατί τοῦτο ἀποτελεῖ μάθημα πολιτικῆς παιδείας; Νά τί θά ἔπρεπε νά ἐξηγήσουν.

Βασίλης Ζουναλῆς

ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΜΙΑΣ ΟΚΤΑΕΤΙΑΣ

του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου

Δέν ξέρουμε πόσο θά επηρεάσει ή θά μεταβάλει τή γενικότερη πολιτική ζωή τό έκλογικό νομοσχέδιο πού κατατέθηκε· γιά τό ΠΑΣΟΚ όμως ήταν ή επίσημα όμολογημένη άρχή του τέλους. Ένός τέλους πιθανόν σύντομου, πιθανόν παρατεταμένου. Η δυνατότητα σχηματισμού μιάς νέας κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ πού θά στηρίζεται άπλώς στον Συνασπισμό, ή, έστω, μιάς κυβέρνησης πού θά περιέχει έναν-δύο εκπροσώπους του Συνασπισμού, πάντα υπάρχει, έφόσον υπάρχει και τό κατάλληλο έκλογικό αποτέλεσμα. Από τήν άλλη μεριά δέν είναι καθόλου σίγουρο κατά πόσον ό Συνασπισμός θά συναινέσει σέ μιά τέτοια ήγεμονική μεταχείριση του από τό ΠΑΣΟΚ, τή στιγμή μάλιστα πού είναι σχετικά πρόσφατο τό παράδειγμα τής Γαλλίας, οί περιπέτειες του ΓΚΚ μετά τή συμμετοχή στην κυβέρνηση Μιτεράν.

Όπως έχόντων τών πραγμάτων πολλά άκούγονται τώρα τελευταία κι άνάμεσα σ' αυτά ή φήμη ότι ή επίσκεψη Γιακούμπ στην Ελλάδα θά είναι τό πρόσχημα γιά νά εγκαταλείψει ό 'Α. Παπανδρέου τήν πολιτική. "Αν και είναι δύσκολο νά πιστέψει κανείς κάτι τέτοιο —άλλωστε ή άποχώρηση Παπανδρέου προεκλογικά θά συρρικνώσει τό ΠΑΣΟΚ ως προς τά έκλογικά του ποσοστά, αν δέν τό διαλύσει κιόλας— γεγονός είναι ότι αρκετά στελέχη του ΠΑΣΟΚ κινούνται προς αυτή τήν κατεύθυνση. Η επιλογή δέν είναι εύκολη, καθώς είτε μέ είτε χωρίς τόν 'Ανδρέα Παπανδρέου τό ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σέ άδιέξοδο. "Ας μήν ξεχνάμε δέ ότι υπάρχουν πάντα τά σκάνδαλα και οί άποκαλύψεις, ή πιθανότητα δηλαδή (βεβαιότητα θά λέγαμε) από στιγμή σέ στιγμή ή θέση του κ. Παπανδρέου νά κλονιστεί ακόμα περισσότερο, ή άσκηση του ρόλου του νά καταστεί άδύνατη.

'Αργά ή γρήγορα λοιπόν, προεκλογικά ή μετεκλογικά, μέ ή χωρίς προοπτικές, ό πολιτικός βίος του 'Ανδρέα Παπανδρέου θά τερματιστεί. Δέν ξέρουμε αν και μέ ποιά μορφή θά υπάρξει ΠΑΣΟΚ και μετά από αυτό· θά πρόκειται πάντως γιά ένα (;) τελείως διαφορετικό ΠΑΣΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ πού γνωρίζουμε ήταν ό 'Ανδρέας Παπανδρέου. Τό τέλος αυτού του ΠΑΣΟΚ μäs δίνει τήν εύκαιρία (αν όχι τό χρέος) γιά μιάν άποτίμηση.

'Εκτός από τό ίδιο τό φαινόμενο, ποιές δηλαδή κοινωνικές δυνάμεις έξέφρασε και πώς πολιτεύθηκε τό ΠΑΣΟΚ, δέν μπορούμε νά μήν άσχοληθούμε και μέ τή σχέση τής 'Αριστεράς μέ αυτό τό φαινόμενο. Θά άρχίσουμε μάλιστα, κάπως άνορθόδοξα, από τό δεύτερο, ακριβώς γιατί σήμερα πιά τίποτα δέν είναι δεδομένο, ακριβώς γιατί αυτή ή σχέση έπέφερε μιά μεταλλαγή τής 'Αριστεράς σέ τέτοια έκταση ώστε νά απαιτείται μιά συνολική ανατοποθέτηση, μιά δήλωση ταυτότητας και προθέσεων κάθε φορά πού ένας άριστερός άσχολείται μέ τό ΠΑΣΟΚ κάθε φορά πού ένας άριστερός προσπαθεί νά κάνει πολιτική ως προς τό ΠΑΣΟΚ.

Η ΕΚΔΕΙΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

'Η άσκηση αντι-ΠΑΣΟΚ πολιτικής είναι άραγε σήμερα από μόνη της άριστερή πολιτική; Θά λέγαμε ότι είναι καταρχήν τόσο άριστερή, όσο και ή άσκηση φιλο-ΠΑΣΟΚ πολιτικής. Δηλαδή καθόλου.

'Ολόκληρη ή χώρα και ή πολιτική της ζωή βρίσκεται πιά παγιδευμένη

στό δίλημμα ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά. Κι αν ή προσφιλής στην 'Αριστερά φιλοπασοκική πολιτική άπαντά αυτό τό δίλημμα καταφατικά υπέρ του ΠΑΣΟΚ, ή αντιπασοκική πολιτική, σωστότερα ό αντιπασοκισμός, άπαντιόνται καταφατικά από τή Νέα Δημοκρατία. Δέν υποστηρίζω έδώ άπλώς ότι ό αντιπασοκισμός «άντικειμενικά» βοηθά τή Νέα Δημοκρατία — αυτό είναι δεδομένο και αυτονόητο. Τό ζήτημα είναι ότι δέν υπάρχει σήμερα όρατή άριστερή προοπτική μέσα στην όποια θά μπορούσε νά έγγραφεί ή αντιπαλότητα προς τό ΠΑΣΟΚ.

Τά πράγματα ήταν βέβαια διαφορετικά πριν δεκαπέντε, δέκα ή και πέντε ακόμα χρόνια, τότε δηλαδή πού ακόμα πολλά ήταν ρευστά και παιζόταν ποιά ή ποιές πολιτικές δυνάμεις θά έκφράσουν τά κοινωνικά στρώματα πού είχαν περιστασιακούς ή μονιμότερους λόγους νά αντιτίθενται στον καπιταλιστικό έκσυγχρονισμό, σέ τελευταία δηλαδή άνάλυση στον καπιταλισμό. 'Εκείνη τήν περίοδο, όταν ή άριστερά είχε ακόμα αυτόνομη πολιτική ύποσταση, σχετικά αξιόλογη πολιτική δύναμη, όταν ό κοινωνικός μετασχηματισμός βρισκόταν στην ήμερήσια διάταξη του άριστερου αλλά και του γενικότερου πολιτικού λόγου, ήταν δηλαδή, όνομαστικά έστω, και αίτημα τής κοινωνίας, ή αντίθεση στό ΠΑΣΟΚ θά είχε τήν έννοια τής υπεράσπισης τής προοπτικής του κοινωνικού μετασχηματισμού, όπως τουλάχιστον τόν έννοούσε (;) ή άριστερά. "Αν μή τί άλλο θά γινόταν αντιληπτό ότι πρόκειται γιά δύο τελείως διαφορετικές και ξένες μεταξύ τους κοινωνικές προοπτικές, ή δέ επικράτηση τής πασοκικής «προοπτικής» δέν θά ήταν τόσο εύκολη και χωρίς αντιπώσεις. Τέλος ή ήττα αυτής τής προοπτικής ή ήττα του ΠΑΣΟΚ, δέν θά συνεπαγόταν και τήν ήττα τής άριστεράς, πολύ περισσότε-

ρο δέ δέν θά είχε προηγηθεί ή ήττα τής 'Αριστεράς.

Κάτι τέτοιο πάντως δέν έγινε. Στην καλύτερη περίπτωση τό ΠΑΣΟΚ αποκοίμισε τήν άριστερά, στή χειρότερη (πού όμως άνταποκρίνεται περισσότερο στά πράγματα) τό ΠΑΣΟΚ έβγαλε στήν έπιφάνεια άντιφάσεις και άδυναμίες τής ίδιας τής «ύπαρκτής άριστεράς», όποτε θά ήταν παράλογο νά ζητάει κανείς από αυτή τήν άριστερά νά αντιπολιτευθεί τίς ίδιες της τίς άντιφάσεις. Σέ κάθε περίπτωση πάντως ή συμπόρευση, ή στήριξη, ή ταύτιση τής άριστεράς μέ τό ΠΑΣΟΚ διέλυσε τήν άριστερά ώς αυτόνομη πολιτική δύναμη και, καθώς τό ΠΑΣΟΚ βαθμιαία εγκατέλειπε τή συνθηματολογία τής αλλαγής, διέγραψε μέσα από τήν κοινωνία τήν προοπτική του μετασχηματισμού της.

Σήμερα κυρίαρχη πλέον προοπτική είναι ό έκσυγχρονιστικός φιλελευθερισμός τής Νέας Δημοκρατίας και στόν άντίποδα αυτής ή «δημοκρατική άμηχανία» του ΠΑΣΟΚ και των ύπολοίπων, πού θά παραμείνει άμηχανία είτε όνομαστέι άριστερός δημοκρατικός έκσυγχρονισμός, είτε άντίμεριαλιστικός έκσυγχρονισμός, είτε άπλά αλλαγή. Και επειδή, ώς πρός τό κύριο, τό αίσθητήριο τής κοινωνίας είναι άλάνθαστο, μπορούμε νά πούμε ότι μόνη κυρίαρχη προοπτική για τήν ελληνική κοινωνία είναι ό καπιταλισμός.

Όπως έχόντων των πραγμάτων τό νά αντιπολιτευέται κανείς σήμερα τόν Κουτσόγιωργα, νά αγανακτεί μέ τόν Α. Παπανδρέου, νά διαφωνεί μέ τόν κ. Ρουμελιώτη, νά καιει τήν *Αύριανή* ή νά φτύνει τόν Τόμπρα, είναι ίσως βιωματικά αναγκαίο, αλλά δέν συγκροτούν άριστερή πολιτική, πολύ δέ περισσότερο άριστερή προοπτική. Μπορεί στό παρελθόν οι έναγκαλισμοί μέ τόν Κουτσόγιωργα νά αποτελέωσαν τήν 'Αριστερά στόν τόπο μας, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι ή έχθρότητα πρός τό άνωτέρω πρόσωπο μπορεί νά τήν επανασυγκροτήσει, νά ξαναδώσει ύπόσταση στίς πανανθρώπινες άξίες πού άπωλέστηκαν για τήν άριστερά. Τό πολύ-πολύ νά ξεπλύνει κάποιες από τίς άμαρτίες της — άν κι αυτό δέν είναι άσήμαντο.

Και δέν είναι άσήμαντο όχι τόσο γιατί ή άριστερά όφείλει νά τακτοποιήσει κάποιους λογαριασμούς μέ τό παρελθόν, αλλά γιατί έχει μπροστά της κάποιους λογαριασμούς μέ τό μέλλον. 'Η κρίση τής άριστεράς διεθνώς δέν μπορεί νά είναι μόνιμη φροντίζει γι' αυτό ό καπιταλισμός.

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ

Λαϊκισμός και μικροαστοί ήταν τά ή

δεολογικά και άντίστοιχα τά κοινωνικά στηρίγματα του ΠΑΣΟΚ.

Τό λαϊκισμό πολλοί τόν μέρδεωσαν μέ τή λαϊκότητα και τους μικροαστούς μέ τό λαό εν γένει. Για όλα αυτά τό ΠΑΣΟΚ είχε μιάν έκφραση: ΕΛΕ, δηλαδή 'Εθνική Λαϊκή 'Ενότητα. 'Εκεί πού ή άριστερά πρέσβευε τό κοινωνικό σχίσμα τό ΠΑΣΟΚ άντέταξε τήν κοινωνική ένότητα. Στό πασοκικό ιδεώδες περί λαού συνδετικός κρίκος ήταν ακριβώς οι μικροαστοί, μέ τά σύμμεκτα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

'Η ώρα του ΠΑΣΟΚ σήμανε κοινωνικά στά τέλη τής δεκαετίας του '70, όταν ή 'Ελλάδα έτοιμαζόταν νά μπει στήν ΕΟΚ, όταν τό μεγάλο κεφάλαιο άπειλούσε πολλούς από τούς παραδοσιακούς μικροαστούς αλλά και όρισμένους μικρομεσαίους μέ άφανισμό. 'Η καθημερινή ζωή στά τέλη τής δεκαετίας αυτής ήταν γεμάτη φόβο και άνησυχία: ήταν ή εποχή πού πολλαπλασιάζονταν τά σουπερμάρκετ και ό μικροπακάλης έβλεπε νά πλησιάζει τό τέλος, ήταν ή εποχή πού ό μικροβιοτέχνης έβλεπε τά προϊόντα του νά άπειλούνται από τήν τυποποιημένη βιομηχανική παραγωγή, ή εποχή πού άκόμα και τά ρούχα ή τά τρόφιμα άρχιζαν νά έχουν φίρμα. 'Ηταν ή εποχή πού ό ελεύθερος επαγγελματίας φοβόταν ότι θά γίνει υπάλληλος κάποιων πολυεθνικών τής ΕΟΚ. Τά «μονοπώλια» βρέθηκαν τότε στήν ήμερήσια διάταξη, όλοι μιλούσαν για τόν κίνδυνο τής εισβολής τους και μαζί μέ όλους μιλούσε και τό ΠΑΣΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ απέκρουσε τά μονοπώλια, απέκρουσε τήν «ΕΟΚ των μονοπωλίων», απέκρουσε και τήν άντίστοιχη έκσυγχρονιστική πολιτική τής Νέας Δημοκρατίας. Τό ΠΑΣΟΚ ήταν ή άμυνα τής 'Ελλάδας, ή άρνησή της νά συγχρωτισθεί μέ τίς πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ή άρνησή της νά ύποστει τίς αναπόφευκτες μεταλλαγές. «'Η 'Ελλάδα άνήκει στους «'Ελληνες», φώναζε τότε ό 'Ανδρέας Παπανδρέου, και οι "Ελληνες, άκόμα κι αυτοί πού δέν καταλάβαιναν από έξωτερική πολιτική, έβλεπαν μέσα από αυτό τό σύνθημα τόν ήγήτη πού θά αναλάμβανε νά διεκπεραιώσει τήν άπόκρουση τής εισβολής των ξένων κεφαλαιοκρατικών ήθών. Ξένων όχι στενά μέ τήν έννοια των άλλοδαπών, αλλά περισσότερο μέ τήν έννοια των ξένων πρός τά είωθότα. 'Ανάλογα μέ αυτά τά είωθότα φτιάχτηκε τότε και μιά «έλληνικότητα» για τήν όποία, όσοι τή συμμερίζονταν, ήταν «έθνικά ύπερήφανοι».

Πολιτικά ό 'Α. Παπανδρέου είχε πάψει νά μιλάει για σοσιαλισμό από τό 1974 και, εν πάση περιπτώσει, κανείς δέν μπορεί νά τόν κατηγορήσει ότι παραπλάνησε, ώς πρός αυτό, τόν

κόσμο τό 1981. Τό κοινωνικό νόημα τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία ήταν για τόν πολύ κόσμο σαφές, όπως σαφές ήταν τό περιεχόμενο τής «αλλαγής». 'Αλλαγή σήμαινε νά μήν αλλάξει τίποτα. Κι αυτό, μέσα σε έναν ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο, θά ήταν μιά άξιοσημείωτη αλλαγή. 'Αλλ' αυτός ό μικροαστικός ρομαντισμός ήταν, βέβαια, άδύνατος.

Δέν θά επιμείνουμε άλλο στίς ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία — άλλωστε είναι πράγματα πού σ' αυτό τουλάχιστον τό περιοδικό έχουν γραφεί κατά κόρο. 'Αξίζει άντίθετα νά ασχοληθούμε μέ τά πεπραγμένα του ΠΑΣΟΚ μετά τήν άνοδό του στήν έξουσία, όταν πλέον έπρεπε νά πραγματοποιήσει τό άδύνατο: νά ασκήσει μικροαστική πολιτική, τήν ώρα πού ούτε ύπηρεζε, ούτε μπορεί νά ύπάρξει, μικροαστικός τρόπος παραγωγής.

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

"Όσοι μιλούν για τήν δεκαετία του ΠΑΣΟΚ συνήθως τή χωρίζουν σε δύο περιόδους: εκείνη τής λαϊκιστικής πολιτικής του '81-'85, πού θεωρείται κοινωνικά ήπια και πού σαφώς διακρίνεται από τή στροφή πού έπιχειρήθηκε τό '85, μέ αυτό πού όνομάστηκε πολιτική τής λιτότητας. Σ' αυτή τή δεύτερη περίοδο άρχισαν νά προβάλλονται και τά συνθήματα πού «άτενίζουν τό μέλλον» πού κοιτούν μπροστά για μεγαλύτερη παραγωγικότητα, για τήν 'Ελλάδα του '92 και του 2000.

'Αντίθετα ή πρώτη περίοδος μπορεί νά χαρακτηριστεί σχετικά (όσο σχετικά θά μπορούσε νά είναι) συνεπής πρός ό,τι επαγγελόταν προεκλογικά τό ΠΑΣΟΚ. Τά μεγάλα έκσυγχρονιστικά έργα πού προετοίμαζε ή Νέα Δημοκρατία εγκαταλείφθηκαν και τή θέση τους πήρε ό μικροαστικός-άγροτικός ρομαντισμός. Τό μετρό π.χ. όπως και τό αεροδρόμιο (άναφερόμαστε σε έργα-σύμβολα) μπήκαν στήν άκρη και στή θέση τους ό Τρίτος έβαλε τό τραμ. Τό τραμ βέβαια ούδέποτε φτιάχτηκε, ώστόσο αυτό πού έχει σημασία είναι ότι προβλήθηκε ως δράμα, ως ιδεώδες. 'Επίσης σημασία έχει ότι μπορεί νά μήν φτιάχτηκε τραμ, δέν φτιάχτηκε όμως ούτε τό μετρό. 'Ανακόπηκε δηλαδή ό ρυθμός των εξελίξεων πού είχε έπιβληθεί επί Νέας Δημοκρατίας και τά παραδείγματα πρός τούτο δέν είναι λίγα: τά μεγάλα βιομηχανικά έργα πού συζητούνταν ή βρίσκονταν στά σκαριά τήν προηγούμενη περίοδο (πετροχημικό, αλουμίνια κ.ά.) δέν προωθήθηκαν' άντ' αυτόν δόθηκαν λεφτά στήν έπαρχία, είτε μέ τή μορφή έπιδοτήσεων για μικρά έργα σε δήμους και

κοινότητες, είτε ως «δάνεια» για τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων, π.χ. οινοποιητικών συνεταιρισμών κ.λπ. Θά μπορούσε κανείς νά προεκτείνει τόν κατάλογο αναφέροντας τήν έγκατάλειψη του Ν. 740 του Μάνου πρὸς χάρη του άνδριάντα του αθαίρετου οίκιστή, άκόμα και αυτό τουτο τό ΕΣΥ όπου τό περισσότερο χρῆμα και ἡ μεγαλύτερη προσπάθεια αναλώθηκαν στη δημιουργία τῶν «μικρῶν» και πρωτοβάθμιων Κέντρων Ὑγείας, ἐνῶ αντίστοιχα παραμελήθηκαν οἱ μεγάλες, κεντρικές νοσοκομειακές μονάδες. Ὅλα αὐτά συνοδεύθηκαν και ἀπό μία πολιτική μισθῶν ἀνάλογη — οἱ αὐξήσεις πού δόθηκαν τήν ἐποχή ἐκείνη δέν ἦταν μικρές.

Ἡ πολιτική αὐτή εἶχε, βέβαια, τή διάσταση τῆς συνέπειας πρὸς τό προεκλογικό μικροαστικό-ἀγροτικό ιδεῶδες πού πρόβαλλε τό ΠΑΣΟΚ, εἶχε ὁμως και μίαν ἄλλη διάσταση: τό ΠΑΣΟΚ κέρδιζε τήν ἐμπιστοσύνη, τήν ὑποστήριξη, σέ τελευταία ἀνάλυση τίς ψήφους τοῦ κόσμου, πού «για πρώτη φορά» ἐβλεπε νά ἀσκειῖται πολιτική σέ μικροκλίμακα, στή δική του δηλαδή ὄρατη κλίμακα, στήν κλίμακα πού τόν ἀφορᾷ ἄμεσα. Μέσω αὐτῆς τῆς διάστασης ἡ ἡγεσία τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπέβλεπε νά μεταβάλλει μίαν ἢ δύο περιόδους κοινοβουλευτικῆς ἐξουσίας σέ μονιμότερο καθεστῶς.

Διατείνονται δηλαδή ὅτι σ' αὐτή τήν πρώτη «φιλολαϊκή» περίοδο ἡ ἡγεσία τοῦ ΠΑΣΟΚ γνώριζε ὅτι ἄργα ἢ γρήγορα θά πρέπει νά ἀκολουθήσει ἡ δεύτερη περίοδος, ἡ περίοδος πού τελειώνουν τά ψέμματα και ἀρχίζει ἡ λιτότητα. Στήν πρώτη αὐτή περίοδο ἔπρεπε νά στεριώσῃ κοινωνικά τό πολιτικό καθεστῶς, στή δεύτερη περίοδο ἔπρε-

πε νά λειτουργήσῃ. Κι ἀπό τή στιγμή πού τό ΠΑΣΟΚ δέν εἶχε καμιά πρόθεση νά ἐπέμβῃ στή δομή τῆς οἰκονομίας, στίς σχέσεις παραγωγῆς, γνώριζε ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές τοῦ ἐπέβαλλαν ἀναγκαστικά μία καθαρά ἀστική πολιτική. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀστική αὐτή πολιτική ἐφαρμόστηκε μίαν ἐκλογική περίοδο ἄργότερα ὀφειλόταν ἀποκλειστικά και μόνο στήν προσπάθεια, κατά τήν πρώτη περίοδο, νά στεριώσῃ, νά μονιμοποιηθῇ τό ΠΑΣΟΚικό καθεστῶς.

Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικό ὅτι ἤδη ἀπό τήν πρώτη τετραετία τό ΠΑΣΟΚ ἀπέφυγε νά προχωρήσῃ στά κρίσιμα ἐκεῖνα βήματα πού θά προσέδιδαν μία μονιμότερη συνέπεια στήν τότε πολιτική του. Ἀπέφυγε λ.χ. νά ἀποχωρήσῃ ἀπό τήν ΕΟΚ. Καί μόνο τό γεγονός αὐτό δείχνει ὅτι τό μέλλον για τό ὅποιο προετοιμαζόταν τό ΠΑΣΟΚ ἦταν τό ἴδιο μέ τό μέλλον πού εὐαγγελιζόταν ἡ Νέα Δημοκρατία. Συνεπῶς, ἄργα ἢ γρήγορα, και ἡ πολιτική ἔπρεπε νά εἶναι ἀνάλογη.

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΣ

Ἡδη λοιπόν ἀπό τήν πρώτη τετραετία, τήν ὥρα πού τό ΠΑΣΟΚ ἀποκοίμιζε τόν κόσμο μέ τήν κοινωνική διάσταση τῆς πολιτικῆς του, ἔπαιρνε ταυτόχρονα τά κατάλληλα, τά κρίσιμα πολιτικά μέτρα πού θά βοηθοῦσαν στήν μετατροπή μιᾶς «λαοπρόβλητης ἐξουσίας» σέ καθεστῶς και μάλιστα προσωποπαγές. Ὁ Α. Παπανδρέου γνώριζε ὅτι γρήγορα θά ἔπρεπε νά γίνει δυσάρεστος και προετοιμαζόταν γι' αὐτό.

Τό ἄρθρο 4 εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ἀκριβῶς γιατί τό μέτρο — πού ἀφορᾷ τίς ἀπεργίες στόν δημόσιο τομέα — μπαίνει σέ ἐφαρμογή σέ μία περίοδο «ἀνύποπτη», ὅταν ὅλα φαίνονταν ρόδινα στίς σχέσεις τοῦ κόσμου μέ τό ΠΑΣΟΚ. Ἄν μέ τό ἄρθρο 4 ἡ ἐξουσία προνοεῖ για τό πῶς θά ἐλέγχει τήν κοινωνία, ἡ κατάργηση τοῦ σταυροῦ και ἡ θέσπιση τῆς λίστας προνοεῖ για τόν ἔλεγχο τῶν πολιτικῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, τῶν βουλευτῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ δηλαδή. Ὁ ἔλεγχος αὐτός θά καθίστατο ἀπαραίτητος ὅταν τό ΠΑΣΟΚ θά ἄλλαζε πολιτική, θά ἄλλαζε συνεπῶς φυσιογνωμία και πολλά ἀπό τά μέλη και τούς βουλευτές του, προσκολλημένοι στήν παλιά φυσιογνωμία, δέν θά τό δέχονταν ἀδιαμαρτύρητα.

Ἡ ἀποπομπή τοῦ Καραμανλῆ και ἡ ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος ὡς πρὸς τό ρυθμιστικό ρόλο τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἐντάσσονται στό ἴδιο πλαίσιο. Στό πλαίσιο δηλαδή τοῦ ἀπόλυτου ἐλέγχου, τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας στήν πολιτική ζωή, ἐνός προσώπου: τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου. Λίγους μήνες μετά τήν ἐξαγγελία τῆς ἀναθεώρησης και ἀφοῦ τό ΠΑΣΟΚ εἰσπράττει τίς ψήφους και τήν εὐγνωμοσύνη τοῦ κόσμου για τά πεπραγμένα τῆς πρώτης τετραετίας, ἔρχεται ἡ περίφημη στροφή, ἡ ριζική δηλαδή ἀλλαγὴ πολιτικῆς κατεύθυνσης και οἱ συνακόλουθοι κλυδωνισμοί τόσο ὅσον ἀφορᾷ τή συνάντηση τοῦ κόσμου, ὅσο και ἐκεῖνη τῶν πολιτικῶν και συνδικαλιστικῶν στελεχῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Ἀπό τή στιγμή ἐκείνη τό «δραμα» τελειώνει. Ὑπάρχουν μόνο οἱ σκληρές ἐπιταγές τῆς κοινωνικῆς και οἰκονο-

μικής πραγματικότητας και οι σκληρές επιταγές μιας εξουσίας που επιδιώκει να είναι εξουσία για τον εαυτό της, αφού εξέλιπε ή βάση πάνω στην οποία αναδείχτηκε το ΠΑΣΟΚ. Αυτό το «εξουσία για τον εαυτό της» θά πρέπει εδώ να τονιστεί, αφού αποτελεί το βασικό συνεκτικό στοιχείο ανάμεσα στις παλινοδίες της πρώτης και της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ. Μόνο που στη δεύτερη τετραετία η άσκηση αυτής της μορφής της εξουσίας υπήρξε άπροσηγμάτιστη.

Στό σημείο αυτό δεν θα καταφέρουμε να αποφύγουμε μία —προσεκτική— σύγκριση με τα φαινόμενα των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ευρώπης του μεσοπολέμου. Οι κοινωνικές τους ρίζες, ή λαϊκή τους απήχηση, ή ιδεολογία και η δλίγη άριστερή καταγωγή, οι «άρχηνικές ανάγκες», είναι κοινές. Κοινό είναι επίσης, ως ένα σημείο, ότι η άνοδος των κινημάτων αυτών στην εξουσία νά συνεπάγεται ολοκληρωτικές μορφές εξουσίας, άκριβώς γιατί τά κινήματα αυτά δεν είναι σέ θέση νά ασκήσουν πολιτική αντίστοιχη πρός τά κοινωνικά συμφέροντα που τά δημιούργησαν. Κοινή είναι έτσι ή οικονομική και πολιτική στροφή πρός τό μεγάλο κεφάλαιο που συνοδεύεται θεσμικά από τήν επικράτηση του φασισμού.

Όμως τό ΠΑΣΟΚ υπήρξε και παρέμεινε κοινοβουλευτικό κόμμα, ένα κόμμα που πολιτεύθηκε στό πλαίσιο του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, τό όποιο, όσο και άν νόθευσε, δεν τό άλλαξε. Οι λόγοι γι' αυτό είναι και ιστορικοί-ιδεολογικοί (τό ΠΑΣΟΚ έλκει τήν καταγωγή του από τή δημοκρατική παράταξη), αλλά και «συγχρονικοί». Τά ίδια κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα δηλαδή, όταν παρουσιάζονται στή δεκαετία του '80, δεν μπορεί νά έχουν τίς ίδιες απολήξεις που είχαν στή δεκαετία του '30. Στήν εποχή της ΕΟΚ ό ολοκληρωτισμός του ΠΑΣΟΚ ήταν μερικός, τελούσε δηλαδή υπό τήν αίρεση του κοινοβουλευτισμού, του όποιου υπήρξε παρέκκλιση, όχι όμως και άνατροπή.

ΤΑ ΣΚΑΝΔΑΛΑ

Τό γεγονός αυτό είχε συνέπειες όσον άφορά τόν τρόπο που εκδηλώθηκε ή παρακμή του φαινομένου. Στή δεύτερη τετραετία οι ιδεολόγοι που έγραψαν ιστορία παραχώρησαν τή θέση τους σέ τεχνοκράτες, τό μετρό και ή άλουμίνα επανήλθαν στό προσκήνιο, τό ίδιο και ή λιτότητα του '79-'80. Ό έβρωπαϊκός προσανατολισμός υπήρξε πλέον άδιαμφισβήτητος, μαζί μ' αυτόν και οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί. Είναι αυτό που ή άριστερά αποκάλυψε «δεξιά πολιτική».

'Αλλ' ή άντικειμενική άσκηση της εξουσίας καθιστούσε τήν εξουσία έναλλάξιμη. Τό ΠΑΣΟΚ άποδέχθηκε ότι ή εξουσία του θά έπρεπε, άναγκαστικά, νά υπηρετήσει τό κεφάλαιο, αφού άλλωστε μόνο μέσω αυτής της «συμμαχίας» θά μπορούσε νά λειτουργήσει, νά διαγωνισθεί, νά αναπαραχθεί ή εξουσία του. Θέλησε όμως και επιπλέον διασφαλίσεις. Έπρεπε δηλαδή και τό κεφάλαιο νά (έξ)υπηρετήσει τήν εξουσία του ΠΑΣΟΚ. Αυτό καθιστάτο τόσο πιο άναγκαίο, όσο οι κοινωνικές αίτιες, που είχαν συντελέσει στήν άνοδο του ΠΑΣΟΚ στήν εξουσία, άρχιζαν νά εκλείπουν.

Σέ επίπεδο μέσων και κατωτέρων στελεχών, ή τάση αυτή εκφράστηκε με μικροσκάνδαλα και μικρολοβιτούρες που πολλαπλασιάθηκαν έπικίνδυνα μετά τό 1985. Τά πανανθρώπινα όράματα είχαν τελειώσει και όσοι άσκοούσαν μικροεξουσία κοίταξαν νά βολέψουν τό άτομικό τους όραμα. Σέ κεντρικό επίπεδο είχαμε άντίστοιχα τή γραμμή της δημιουργίας των «νέων τζακιών», των δικών τους δηλαδή καπιταλιστών, που θά δούλευαν για τόν εαυτό τους — θά στήριζαν τήν εξουσία. Ήρθε ή ώρα των άνερχομένων.

Τό σκάνδαλο Κοσκωτά υπήρξε τό άπώγειο αυτής της τάσης, αυτού του έθνους της «συνεργασίας» κεφαλαίου-εξουσίας, όπως τήν όνειρευόταν ή εξουσία. Τά γεγονότα είναι γνωστά και δεν θά επιμεινουμε σ' αυτά. Θα πούμε μόνο ότι ό πάλαι ποτέ ήγέτης του Κινήματος βλέποντας ότι δεν υπάρχει πιά κίνημα έπρεπε νά έδραιώσει τό έν κοινοβουλευτισμό καθεστώσ του με άλλες, πλάγιες, μεθόδους. Μέσω Κοσκωτά προσπάθησε —και πέτυχε— νά άφοπλίσει τόν αντιπολιτευόμενο τύπο, νά κυριαρχήσει στό ύπόλοιπα μέσα μαζικής επικοινωνίας (ραδιόφωνο, τηλεόραση), νά εισβάλει άκόμα και στόν τομέα της «μαζικής ψυχαγωγίας», του έλευθερου χρόνου (ραδιοτηλεόραση, Όλυμπιακός). Όλα αυτά θά έπρεπε νά λειτουργήσουν για τήν εξουσία, νά στηρίξουν τόν ήγέτη, νά «όλοκληρώσουν» τό καθεστώσ. Ένα καθεστώσ που όλο και περισσότερο στήριζε τήν υπαρέξή του στήν πολιτική, άναλωνόταν στήν πολιτική, άναπαρόταν μέσω της πολιτικής. Ένα καθεστώσ κοντολογίς που βυθιζόταν στήν πολιτική.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

'Η κοινωνία πλέον δεν χρειαζόταν τόν Α. Παπανδρέου καθώς τά φαινόμενα που δημιούργησαν τό ρεύμα του ΠΑΣΟΚ, έχουν πιά —έπί πρωθυπουργίας Παπανδρέου— «συντελεστεί», έχουν δηλαδή περάσει σιγά-σιγά, έχουν άφο-

μοιωθεί, ή κοινωνία έχει προσαρμοστεί σ' αυτά. 'Η μογιά των πολιτικών συνθημάτων του ΠΑΣΟΚ έχει περάσει και ούδεις σχεδόν συγκινείται από τόν άντιεοκισμό, τήν Έλλάδα των Έλλήνων, τά μονοπώλια που «θά» εισβάλουν.

Και άκριβώς έπειδή ό κοινωνικός λόγος ύπαρξης του ΠΑΣΟΚ έχει πλέον εκλείψει, ή κοινωνία εξέλαβε τήν προσπάθεια της εξουσίας νά άσκήσει πολιτική για τόν εαυτό της, τήν προσπάθειά της νά παραμείνει στήν εξουσία, ως σκάνδαλο. Άνεξάρτητα από τά έκλογικά άποτελέσματα και τό πως αυτά θά λειτουργήσουν σέ συνδυασμό με τό νέο εκλογικό νόμο, ή ιδεολογική, άν όχι και ή πολιτική, επικράτηση της Νέας Δημοκρατίας είναι πιά δεδομένη. 'Η άντικειμενική, «άξιοκρατική» και —σέ μικρότερο βαθμό— διορατική διαχείριση είναι σήμερα τό μόνο ύπαρκτό και θεμελιωμένο αίτημα που βγαίνει από τήν ελληνική κοινωνία.

'Από τήν άλλη μεριά οι διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ και ό κύριος κορμός της Άριστεράς επιδιίδονται στήν προσπάθεια νά ξαναστήσουν στό πόδια του τό ΠΑΣΟΚ του '81, τά όράματα του '81, τό κίνημα του '81. Άλλοι μέν, οι του ΠΑΣΟΚ, τό θέλουν αυτοδύναμο, άλλοι, οι του Συνασπισμού, έλεγχόμενο από τήν Άριστερά, ώστε νά μίν υπάρξει «δεξιά έκτροπή». Σέ κάθε περίπτωση και οι μέν και οι δε χτίζουν πάνω στήν προοπτική της άναβίωσης ενός και άδιέξοδου και όριστικά χαμένου παρελθόντος.

Μέ αυτά τά δεδομένα είναι δύσκολο νά πεί κανείς ποιές μορφές, ποιές κατευθύνσεις, θά πάρει ή έξ άριστερών αντιπαλότητα πρός τή νεοδημοκρατική ιδεολογία στό μέλλον. Φορείς της ιδεολογίας αυτής είναι ήδη είναι οι νέες γενιές (οι νεότερες από τή γενιά του Πολυτεχνείου) που προσπαθούν νά μπούν στήν πολιτική από αντίπαλες πρός τό ΠΑΣΟΚ θέσεις, από τίς θέσεις της Νέας Δημοκρατίας. Ότι ή επόμενη φάση θά είναι μία συντηρητική φάση είναι λοιπόν κι από αυτή τήν άποψη δεδομένο. Τό παιγνίδι θά ξαναπαιχθεί από κεί και πέρα, με άγνωστους όρους και άγνωστους, πρός τό παρόν, πρωταγωνιστές. Μέ άγνωστους δηλαδή τούς αντιπάλους της Νέας Δημοκρατίας, με άγνωστη τήν ποιότητα της Άριστεράς. Γιατί ή ύπάρχουσα, του Συνασπισμού, άλλοιθωρίζει πρός ένα πολιτικό άπολίθωμα: τό «καλό» ΠΑΣΟΚ. 'Η νέα όμως συντηρητικότητα προοιωνίζεται, άναγκαστικά, και κάποιους ριζικούς μετασχηματισμούς της Άριστεράς. Όσοι πίστεψαν ότι ή κομμουνιστική άριστερά στήν άνανευτική της έκδοχή είναι μία ιστορία τελειωμένη γρήγορα θά άνακαλύψουν ότι οι ιστορίες αυτές δεν έχουν τελειωμό.

Ουγγαρία 1989:

Σταλινισμός ή Σοσιαλιστική Δημοκρατία

«*Η αστική δημοκρατία είναι ψευδής εναλλακτική επιλογή για τη μεταρρύθμιση μέσα στο σοσιαλισμό... Η γνήσια εναλλακτική επιλογή: σταλινισμός ή σοσιαλιστική δημοκρατία*»

(Λούκατς, 1968)

«*Αν η σοσιαλδημοκρατία στην ουσία είναι απλώς ένα κόμμα μεταρρυθμίσεων και πρέπει να έχει τό θάρρος να τό αναγνωρίσει αυτό ανοιχτά, τότε ό σοσιαλιστής όχι μόνο έχει τό δικαίωμα να συμμετάσχει σε αστική κυβέρνηση, αλλά και όφείλει να τό επιδιώκει διαρκώς. Αν ή δημοκρατία σημαίνει, στην ουσία, εξάλειψη τής*

ταξικής κυριαρχίας, τότε γιατί ένας σοσιαλιστής ύπουργός να μην σαγηνεύει όλο τον αστικό κόσμο με λόγους για συνεργασία των τάξεων;... Και ή άμοιβή για τήν έσχατη αυτή ταπείνωση και αυτοεξευτελισμό του σοσιαλισμού μπροστά σ' όλο τον κόσμο, για τή διαφθορά τής σοσιαλιστικής συνείδησης των εργατικών μαζών

*—τής μοναδικής αυτής βάσης που μπορεί να μās εξασφαλίσει τή νίκη— ή άμοιβή για όλα αυτά είναι τά πομπώδη σχέδια για κάτι τιποτένιες μεταρρυθμίσεις, τόσο τιποτένιες ώστε ακόμα και αστικές κυβερνήσεις να έχουν κατορθώσει να αποσπάσουν περισσότερα πράγματα!» Β.Ι. Λένιν, «*Τι να κάνουμε*».*

Η Ουγγαρία, χώρα των Καρπάθων μυστηρίων και του τσιγγάνικου φολκλόρ, είναι εδώ και καιρό τό κατεχοχόν εργαστήριο των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που συντελούνται στις χώρες τής Ανατολικής Εύρώπης. Από τις 22 Μαΐου 1988 όταν ή νέα ήγετική ομάδα «απήλαξε των καθηκόντων» τον γέροντα Γιάνος Καντάρ και μαζί του όλες τις άμαρτωλές αναμνήσεις, ή ουγγρική περεστρόικα προβάλλει, με αιδάδεια, τό δικό της σύνθημα: «πλουραλιστικός σοσιαλισμός» — «δημοκρατία χωρίς εισαγωγικά» όπως τό μεταφράζει ό Ίμρε Ποζγκάι, μέλος του Π.Γ. και δεύτερος στην ιεραρχία πολιτικός ήγέτης. Βέβαια ή λέξη «δημοκρατία» ήχει διαφορετικά στην όθνη μιας κρατικής τηλεόρασης απ' όταν τή φωνάζουν στις πλατείες ό Σαϊντ-Ζύστ ή ό Λένιν. Έτσι, άκρετοί ψιθυρίζουν για

πρότυπο «προεδρικό σοσιαλισμό» όπως αυτός επιχειρείται στην ΕΕΣΔ με τον Γκορμπατσόφ και στην Πολωνία με τον «στρατηγό -πρόεδρο» Γιαρουζέλτσκι. Όπως και να 'ναι, τό ουγγρικό πείραμα δέν προμηνύεται άνώδυνο. Ό Γ.Γ. του κόμματος Κ. Γκρός και ό νέος πρωθυπουργός Μ. Νέμεθ είναι αποφασισμένοι να επιτύχουν τήν οικονομική μεταρρύθμιση ακόμα και μέσα από μια «σταδιακή μετάβαση» στον πολυκομματισμό. Η Ουγγαρία, περίπου τρεις δεκαετίες μετά τήν εξέγερση του '56, ξανάρχεται άντιμέτωπη με τό κρυμμένο αίνιγμα κάθε «δημοκρατίας»: τήν αντιπροσώπευση. Ποιός μπορεί να ισχυρισθεί χωρίς ύστεροβουλία, ότι τά δρώμενα στις χώρες του «τέλους τής δικτατορίας του προλεταριάτου» δέν ενδιαφέρουν άμεσα τή δυτικοευρωπαϊκή μαρξιστική Άριστερά;

Στις 22 Μαΐου 1988, ό Γ. Καντάρ άποχωρεί, μετά από τριανταδύο όλόκληρα χρόνια στην ήγεσία του Ουγγρικού Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, τόσο από τό Π.Γ. όσο και από τή Γραμματεία. Διατηρεί μόνο μία από τις 108 θέσεις στην ΚΕ και τον τιμητικό τίτλο του «πρόεδρου» του κόμματος, ειδικά κατασκευασμένο για τήν περίπτωση. Γεννημένος τό 1912, με στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, εργάτης βαριάς βιομηχανίας καθ' όλη τήν περίοδο του μεσοπολέμου, τοποθετείται Γ.Γ. στην αρχή του 1956 και παίζει ένα διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στην κυβέρνηση του τότε πρωθυπουργού του Ίμρε Νάγκυ και του πρεσβευτή τής ΕΕΣΔ στη Βουδαπέστη, κάποιον Γιούρι Άντρόποφ, τυπικό εκπρόσωπο των πραγματικά «υπεύθυνων» για τήν Ουγγαρία, Μικογιάν και Σουσλώφ. Όταν τά τάνκς

του Συμφώνου της Βαρσοβίας τσακίζουν την ουγγρική αντίσταση, παρ' όλης τις πρόσφατες καταγγελίες του Χρουτσόφ για το «τέρας... που στραγγάλισε τους συνεργάτες του ήθικά και σωματικά», ο Γ. Καντάρ ήταν ο άνθρωπος που οι «σοβιετικοί» (και ο Τίτο) επέλεξαν για να οδηγήσει την Ούγγαρία «στό δρόμο του σοσιαλισμού». Αυτός που είχε ζήσει στο πετσί του τη σταλινική κτηνωδία αλλά αναγκάστηκε να συνυπογράψει τη θανατική καταδίκη των συντρόφων του, που κάλεσε τέσσερα χρόνια αργότερα «δσους» δεν ήταν κατά να πάνε μαζί τους» μία και «για πολύ καιρό οι κομμουνιστές μπερδεψαν την πατρίδα τους με πεδίο εξάσκησης της μαρξιστικής θεωρίας», που κάλεσε τους αγρότες να πλουτίσουν χρόνια πολλά προτού γίνει κυρίαρχη κινέζικη πολιτική πρακτική, που τό 1968 (τή χρονιά της "Ανοιξης της Πράγας) αναθέτει στο «φιλελεύθερο» οικονομολόγο Ρ. Νιέρς τή μερική επαναφορά τής ιδιωτικής οικονομίας προτού κόν υπάρξει ο πολιτικός Γκορμπατσόφ, αυτός ο παράδοξος και αντιφατικός πολιτικός ήταν αναγκασμένος να ξαναθυμηθεί τά τελευταία λόγια του Ίμρε Νάγκυ: «Σύντροφοι, μού είναι άνυπόφορο τό γεγονός ότι σήμερα μέ απαγορνίζετε αλλά μέ μάρα θα αναγκαστείτε να μέ άποκαταστήσετε».¹

Ο νέος γραμματέας Κ. Γκρός γεννήθηκε τό 1930 και εργαζόταν ως τυπογράφος μέχρι τό 1945 που γίνεται μέλος του κόμματος — τή χρονιά άκριβώς που τό ΚΚ δέν παίρνει παρά μόνο τό 17% των ψήφων στίς εκλογές του Νοεμβρίου και τό ύπουργείο Έσωτερικών στην κυβέρνηση συνασπισμού, από τήν παρέμβαση του στρατηγού του «σοβιετικού» στρατού, Βοροσίλοβ. Ο Κ. Γκρός άρχίζει τήν κομματική του σταδιοδρομία όταν ΓΓ του κόμματος ήταν ο Ματίας Ρακόζι (1949-1953) για τόν όποιο ο Ι. Ποζγκάι, μέλος του σημερινού ΠΓ, έχει δηλώσει άπερίφραστα ότι εκτέλεσε σε τέσσερα χρόνια περισσότερους κομμουνιστές άπ' όσους ο φασίστας δικτάτορας Χόρτι κατά τήν περίοδο 1920-1945.² Μόνο, όμως, τό 1968, ο Κ. Γκρός, καταφέρνει να γίνει μέλος με πλήρη δικαιώματα τής ΚΕ — τή χρονιά άκριβώς τής μεγάλης οικονομικής μεταρρύθμισης των Γ. Καντάρ και Ρ. Νιέρς. Στόν πρώτο δημόσιο λόγο του ως ΓΓ θά άναγνωρίσει ότι η «παρούσα κρίση είναι άποτέλεσμα των λαθών μας· όλα τά άνωτέρα στελέχη του κόμματος είναι συνυπεύθυνα και έγώ πρώτος άπ' όλους. Δέν είμαστε υπέρ τής άναρχίας, αλλά υπέρ μίας καινούργιας τάξης που θ' άποκτηθεί σταδιακά³ ... υπέρ μίας κυβέρνησης καί ενός κοινοβουλίου άνεξαρτήτων από τό κόμμα ... και υπέρ μίας, σε βάθος, οικονομικής μεταρρύθμισης... Άναγνωρίζω ότι είναι άντιφα-

τικό να διεκδικούμε τόν πλήρη διαχωρισμό των έξουσιών άνάμεσα στο κόμμα και στο κράτος και ταυτόχρονα να συνενώνονται στο πρόσωπό μου και οι δύο ήγετικές θεσμικές λειτουργίες — αυτή του πρωθυπουργού και αυτή του ΓΓ του κόμματος. Άλλά κάτι τέτοιο έχει επαναληφθεί και άλλοτε, σε δύσκολες για τήν Ούγγαρία ιστορικές περιόδους». Ο Ι. Ποζγκάι μίλησε, στην ίδια συνεδρίαση, άκόμα πιο φιλελεύθερα: «Μόνο η έλευθερία⁴ θά μās επιτρέψει να κλείσουμε η να ελαχιστοποιήσουμε τή διαφορά μας από τήν Ερώπη και τίς άλλες άναπτυγμένες χώρες... Όπως ένα φίδι πεθαίνει αν δέν αλλάξει τό δέρμα του, έτσι κι ο άνθρωπος μαράζώνει χωρίς καινούργιες ιδέες... Έλλίξω, πολύ νωρίς, έμεις οι κομμουνιστές να άπελευθερωθούμε από τή μονοπώληση τής «αλήθειας».⁵ Το μοναδικό στοιχείο, άκόμα, υπέρ του μονοκομματισμού είναι η ανάγκη διατήρησης τής κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας στόν έσωτερικό και στο διεθνή χώρο». Άλλά όλα αυτά, προϋποθέτουν και τίς άπαραίτητες άλλαγές προσώπου στόν κομματικό μηχανισμό. Οκτώ άπό τά δεκατρία μέλη του παλιού ΠΓ άποχωρούν και στή νέα, μειωμένη σύνθεσή του, άποτελούμενη από έντεκα μέλη, κανένα δέν έχει εκλεγεί στο ΠΓ πριν άπό τό 1985. Ταυτόχρονα, άντικαθίστανται 48 από τά 108 μέλη τής ΚΕ.

Άρχές Νοεμβρίου 1988 ο ύπουργός δικαιοσύνης Κ.Κουλόσάρ αναγγέλει τήν προσεχη ψήφιση νόμου από τή Βουλή που θά επιτρέψει τή δημιουργία και τή λειτουργία ξεχωριστών οργανισμών και πολιτικών κομμάτων άπ' τό ΚΚ. Τήν ίδια εποχή ο Κ. Γκρός, σε μία συνέντευξη που παραχωρεί στην ισπανική έφημερίδα *El Pais*, ύποστηρίζει ότι «η πολιτική πρακτική που έδω και σαράντα χρόνια ακολουθούμε, έχει έξαντλήσει όλα τής τά περιθώρια άναπτυξης. Η οικονομία είναι στάσιμη ενώ η πολιτική ύπερδομη έχει χάσει κάθε άποτελεσματικότητα. Προσπαθούμε να μάθουμε ποιές άξίες πρέπει να διατηρηθούν, ποιές ήταν κάποτε έγκυρες αλλά τώρα έχουν πιά ξεπεραστεί από τήν ίδια τή ζωή και ποιά είναι τά λάθη που πρέπει να ξεριζωθούν. Πρέπει όπωσδήποτε να άπομακρυνθούμε από κάποια θεωρητικά δόγματα αλλά δέν έχουμε καινούργιες ιδέες για να τά άντικαταστήσουμε. Ταυτόχρονα ύπάρχει άφόρητη ανάγκη καθημερινής πρακτικής δράσης γιατί η ουγγρική κοινωνία είναι πολύ σκληρή... Δέν είμαι κατά του πολυκομματισμού. Για ό, τι με άφορά, θά μπορούσαν να συνυπάρχουν και δέκα κόμματα, αλλά δέν πιστεύω ότι είναι αυτό τό κυρίαρχο πρόβλημα που άπασχολεί τήν κοινωνία... Αυτό που δλοι πρέπει να κάνουν είναι όσο τό δυνατό λιγότερα λάθη. Υπάρχουν πολλά. Άπ' τή μία ύπάρχει τό γεγονός ότι

δέν προσέξαμε όσο έπρεπε τήν έθνική μας ταυτότητα. Και άπ' τήν άλλη, σε ιδεολογικό επίπεδο, άπλοποιήσαμε ύπερβολικά τό σοσιαλισμό σε μεταβατικό στάδιο προς τόν κομμουνισμό. Πιστεύαμε πως θά ήταν μία όλιγόχρονη περίοδος 50 ή 60 χρόνια τό πολύ. Άλλά δέν είναι έτσι. Πρόκειται για μία περίοδο πολύ πιο χρονοβόρα, κατά τήν άποψη μου τρεις τέσσερις φορές άλλο τόσο. Μία και πιστεύαμε στο όλιγόχρονο τής μεταβατικής περιόδου εξαλείψαμε γρήγορα τήν άτομική ιδιοκτησία — μόνο τό 6% του ΑΕΠ προέρχεται από τόν ιδιωτικό τομέα. Αυτό είναι λά-

1. Τό 1940 ο Τρότσκι έγραφε λίγο πριν δολοφονηθεί από τή Γκεκεού: «Η εκδίκηση τής ιστορίας είναι φοβερότερη από τίς μοχθηρίες άκόμα και του πιο πανίσχυρου Γενικού Γραμματέα. Τολμώ να πιστεύω ότι αυτό είναι μία κάποια παρηγοριά».

2. «Σ' αυτό τόν "κομμουνισμό" θά μπορούσε ο καθένας άνάλογα με τίς ανάγκες του, να κλειστεί σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως» (Γκ. Λούκατς: «Άστική και σοσιαλιστική ιδεολογία», γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα τό 1968, εκδίδεται για πρώτη φορά παγκόσμια στην έλληνική γλώσσα από τίς εκδόσεις «Κριτική», Άθήνα 1987, σέ μεταφρ. Ά. Τσίτσουβιτς).

3. Τάξη-Δίκαιο ως νομική έκφραση/συνταγματικό πλαίσιο που θά επιτρέψει τήν συνέχιση τής παραγωγής υπεραξίας από τίς ένυπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, έτσι δέν είναι;

4. «Αυτό που σήμερα συνηθίζεται να όνομάζεται έλευθερία είναι τό άποτέλεσμα τής άδιαμφισβήτητης νίκης των εσώτερων δυνάμεων του καπιταλισμού... Όταν λοιπόν θέλουμε να μιλήσουμε σήμερα για άστική δημοκρατία, για τήν έλευθερία που πραγματώνεται σ' αυτή, πρέπει να στηριχθούμε στα περιεχόμενα και τίς μορφές που χαρακτηρίζουν ειδικά τόν καπιταλισμό του παρόντος. Ένας πολιτικός ή θεωρητικός τής πολιτικής με άφηρημένη ιδεολογική τοποθέτηση μπορεί να φαντάζεται, ό, τι θέλει... Όταν οι προσπάθειές τους έχουν όποιεσδήποτε πραγματικές, πρακτικές συνέπειες δέν είναι δυνατόν σήμερα πιά, παρά να ύποστηρίζουν τή δημοκρατία που αντιστοιχεί στην παρούσα καπιταλιστική οικονομία. Αυτό άφορά — και μάλιστα ιδιαίτερα — εκείνους τους ιδεολόγους που βλέπουν στην άστική δημοκρατία μία γνήσια έναλλακτική έπιλογή προς τό σοσιαλισμό του παρόντος... Στην πραγματικότητα, θά άποδειχθεί ότι σήμερα είναι πραγματοποιήσιμη μόνο μία άστική δημοκρατία άλά Νίξον ή Στράους» (Γκ. Λούκατς, ο.ε.).

5. Τό παράξενο κράμα άνθρωπισμού και οικονομισμού είναι η ιστορική άντεκδίκηση τής Β' Διεθνούς μέσα από τόν σταλινισμό, έλεγε ο Άλτουσέρ — και φυσικά δέν έννοοσε μόνο τήν περίοδο Στάλιν. Ο Μ. Γκορμπατσόφ στην εισήγησή τουσ τή 19η Συνδιάσκεψη του ΚΚΣΕ διακήρυξε: «Τό σοσιαλισμό τόν βλέπουμε σαν ένα σύστημα πραγματικού και ύπαρκτου άνθρωπισμού, στο όποιο ο άνθρωπος στην πράξη είναι τό μέτρο όλων των πραγμάτων» (Ριζοσπάστης, 2 Ίουλίου 1988).

Η έπίκληση στη ρήση του Πρωταγόρα, του πιο διάσημου σοφιστή τής άνθρωπο-

θος. Το σωστό για το δικό μας επίπεδο ανάπτυξης θα 'ταν ένα 30% να παράγεται από τον ιδιωτικό τομέα και το αντίστοιχο 70% από τον δημόσιο. 'Αλλά η έννοια της ιδιοκτησίας δεν είναι τόσο αναπτυγμένη στους πολίτες ώστε να την αισθάνονται δικιά τους... 'Η ανάπτυξη της εξαρτάται από τα συμφέροντά τους... *Ναί, είμαι πολύ άνακνοποιήτος από τη λειτουργία μου ως πρωθυπουργού. Και αυτό όχι επειδή μου έλειπε η εξουσία και η δυνατότητα να αλλάξω τα πράγματα, αλλά γιατί το πρόγραμμά μου δεν υποστηρίχθηκε από τις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Δεν κατάφερα να αποκτήσω την εμπιστοσύνη των μεσαίων στελεχών της οικονομικής δομής της χώρας. Είχα μία άρκετα πλατιά κοινωνική συναίνεση αλλά όταν από τα λόγια έπρεπε να περάσουμε στις πράξεις, τότε τα τοπικά συμφέροντα και η βούληση συγκεκριμένων προσώπων παρουσιάστηκαν ισχυρότερα από τη λαϊκή θέληση. Θά μπορούσα να αναφέρω και ονόματα, αλλά πρόκειται περισσότερο για ολόκληρα κοινωνικά στρώματα. Κάθε κοινωνική αναδιάρθρωση προκαλεί όχι μόνο μία τάξη αλλά και μία άταξία. 'Υπάρχουν μερικοί που βλέπουν στην καινούρια κατάσταση μόνο την άταξία. Είναι δύσκολο γι' αυτούς να υποφέρουν την οποιαδήποτε κοινωνική αναταραχή — και τότε αρχίζουν να επιμένουν ότι δεν θά υπήρχε αν δεν είχαμε πειράξει τίποτα... Πιστεύω πως είναι άτιμο για έναν πολιτικό να δρά αποκλειστικά και μόνο για να ενισχύσει το κύρος και το γούτρό του. 'Αν ήταν έτσι θά 'πρεπε να πάω [στη συνάντηση με τον Ρουμάνο πρόεδρο Ν. Τσαουσέσκου για την επίλυση των εθνικών διαφορών ανάμεσα στις δύο χώρες] συνοδευόμενος από 1000 τάνκς...».*

Στις 24 Νοεμβρίου 1988 ο Μίκλος Νέμεθ, 40 χρόνων, αντικαθιστά στον πρωθυπουργικό θώκο τον Κ. Γκρός που διατηρεί μόνο τη θέση του Γ.Γ. ταυτόχρονα με πρόταση του ίδιου του Μ. Νέμεθ, διορίζεται υπουργός οικονομικών ο Ρ. Νιέρς, 65 χρόνων, πρωτεργάτης της οικονομικής μεταρρύθμισης του '68. 'Ο ίδιος ο πρωθυπουργός θεωρείται ο μεγαλύτερος Ούγγρος ειδικός στην επίλυση των οικονομικών προβλημάτων και όχι τυχαία περριφραίνεται για την ειδικουσή του στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Στην πρωτόλεια πρωθυπουργική του ομιλία κάνει συχνές αναφορές σε δοκίμια του 'Όσκαρ Λάγκε και του 'Ότα Σίκ, χρησιμοποιεί μανιφέστα της «'Αλληλεγγύης» αλλά και προγραμματικές διακηρύξεις του πολωνικού 'Εργατικού κόμματος. Δηλώνει πως «οφείλουμε να έγνηθοιμε την πολιτική σταθερότητα της χώρας, να σώσουμε την οικονομία και να ανοίξουμε διάλογο με την κοινωνία εάν θέλουμε να συνεχίσουμε τον γεφυροποιό μας ρόλο ανάμεσα σε

*'Ανατολή και Δύση... 'Η άποτελεσματικότητα και οι προσωπικές ικανότητες θά προσδιορίσουν κάθε μελλοντική μας επιλογή' αν χρειαστεί θά επανδρώσουμε τον μηχανισμό με μη κομματικά μέλη...». 'Ο Ι. Ποζγκάι θά ανακοινώσει την ίδια μέρα στους δημοσιογράφους ότι «νωρίτερα η άργότερα θά φθάσουμε στον πλουραλισμό. Ποιόν πλουραλισμό; Δέν τό γνωρίζουμε ακόμα αυτόν που θά ανταποκρίνεται περισσότερο στην ανάγκη για εθνική σταθερότητα. Και προσοχή, αναφέρουμι στη σταθερότητα της χώρας και όχι του συστήματος... Είναι προτιμότερο να εκτίθεται στον κίνδυνο του διαλόγου με την κοινωνία όσο γίνεται πιο γρήγορα και με εννοϊκότερες συνθήκες άπ' αυτές που αναγκάσθηκαν να συναντήσουν ο Ρακόφσκι και οι άλλοι Πολωνοί φίλοι μου. Μας τρομάζει τό πολωνικό σύνδρομο — και ξέρω πως έμεις οι κομμουνιστές πρέπει να μάθουμε να παίζουμε την εξουσία μας. Είναι μία εξουσία πολύ πιο σταθερή άπ' ό,τι σε άλλες χώρες και αυτό μας βάζει σε πολύ καλή διαπραγματευτική θέση ακόμα και άπέναντι στην αντιπολιτευτική θέση ακόμα και άπέναντι στην αντιπολίτευση». Σε μία συνέντευξη του στη TV, την επομένη ημέρα, αποκαλύπτει ότι έχουν άρχισει διαπραγματεύσεις με την αντιπολίτευση για ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο της χώρας που θά κατοχυρώνει τον πλουραλισμό χωρίς να διακηρύττει τό ηγεμονικό ρόλο του ΚΚ μέσα στην κοινωνία. Την ίδια μέρα ο Κ. Γκρός, άπαντώντας σε μία έρώτηση δημοσιογράφου για τό κατά πόσο ο πλουραλισμός σημαίνει ελεύθερες εκλογές, τις όποιες οι κομμουνιστές ένδέχεται και να τις χάσουν, δέν διαστύζει να άπαντήσει: «*Θεωρητικά, για τό μέλλον ναί, γιατί όχι; 'Αλλά μίν υποτιμάται την δύναμή μας...».**

Στις 11 'Ιανουαρίου 1989 η ούγγρική Βουλή ψηφίζει δύο νομοσχέδια που προβλέπουν την ελευθερία του συνέρχεται και συνεταιρίζεται δίνοντας το δικαίωμα για την ύπαρξη ανεξαρτήτων οργανώσεων και πολιτικών κομμάτων.

'Ο Κ. Γκρός ανακοινώνει ότι στο διάστημα των έρχομένων εβδομάδων η ΕΣΣΔ θά άρχισει την σταδιακή άποχώρηση των στρατιωτών της που έδρευουν στην Ούγγαρία. Στην ίδια συνέντευξη αναλύει λεπτομερώς τά σχέδια της ούγγρικής ηγεσίας, όσον άφορρά την μεγαλύτερη κινητικότητα κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού «*σπάζοντας τά ιδεολογικά φράγματα του παρελθόντος».*

'Από την άρχή του Φεβρουαρίου 1989 ο Ι. Ποζγκάι, ύπ' αριθμόν δύο ηγέτης και άνθρωπος - κλειδί για τις σχέσεις με την αντιπολίτευση άρχίζει μία έκστρατεία σε ολόκληρη τη χώρα για μία επανεκτίμηση των γεγονότων του '56. Στην πραγματικότητα, πρόκειται

για μία πολιτική μανούβρα μεγάλης έμβλειας που άποσκοπει να ούδετεροποιήσει (αν όχι να εξουδετερώσει) τη συντηρητική ομάδα μέσα στο ΠΚ και την ΚΕ και πού ο Ι. Ποζγκάι φαίνεται διατεθειμένος να πραγματοποιήσει με όποιοδήποτε πολιτικό κόστος και αν άπαιτηθεί. Για πρώτη φορά μετά την άποχώρηση του Γ. Καντάρ τό κόμμα κινδυνεύει να διασπασθεί.

'Ο λαός ύποστηρίζει τον Ι. Ποζγκάι που θεωρείται ο Ι. Νάγκυ της εποχής της περσοποίησης και ο Ούγγαρέζος Ντούμπτσεκ. 'Ο ίδιος δέν διατάζει να δηλώσει από την κρατική TV ότι «*τό '56 ήταν μία λαϊκή εξέγερση και όχι μία άντεπανάσταση»* και ότι «*πρέπει να άποδοθεί δικαιοσύνη στους τότε ηγέτες».* Τό επόμενο βράδυ στην TV οι κόρες του Ι. Νάγκυ και του στρατηγού Πάλ Μάλετερ — ύπουργού 'Εθνικής 'Αμυνας έκεινες τις άπεγνωσμένες ημέρες αντίστασης κατά του στρατού του Κρεμλίνου— ζητούν την πλήρη άποκατάσταση των χαμένων συγγενών τους και την άμέριστη πολιτική ύποστήρησή τους στον Ι. Ποζγκάι. Στις 10 και 11 Φεβρουαρίου 1989 συγκαλείται έκτακτη όλομέλεια της Κ.Ε. 'Ο Κ. Γκρός άποδέχεται τις διαφορετικές πολιτικές εκτιμήσεις του συντρόφου του, καταλήγοντας σε ένα σώφρονα

λογικής περιόδου» είναι έντυπωσιακή: και αυτό όχι μόνο γιατί ο 'Αβδηρίτης πέθανε ένω προσπαθούσε να άποδράσει από την 'Αθήνα κατηγορούμενος για άσέβεια. 'Ο σχετικισμός της πρωταγόρειας πρότασης είναι άναντίρρητα έκβιαστικός για τη μαρξιστική σκέψη, μία και ο μαρξισμός, ως έπιστήμη, ύπάρχει μόνο μέσα από την γνωϊώδη άναζήτηση ιστορικών άμεταβλήτων. 'Αβίαστα, μπορεί να κατηγορηθεί σαν ύποκλιση στον παραδοσιακό ψυχολογισμό της (άστικής) πολιτικής. 'Εξάλλου, η έπιχειρηση άποκατάστασης των σοφιστών στην ιστορία της φιλοσοφίας που επιχείρησε ο Χέγκελ, βρήκε φανατικούς πολέμιους στον Μάρξ, στον 'Ενγκελς, στον ίδιο τον Λένιν. Για τον Μάρξ «η ανθρώπινη ουσία δέν είναι κάτι άφηρημένο που ένυπάρχει σε κάθε συγκεκριμένο άτομο. Στην ύλική της πραγματικότητα είναι τό ensemble (ένιαίο σύνολο) των κοινωνικών σχέσεων... Και επειδή ο Φόμερπαχ δέν αντιλαμβάνεται αυτή τη σύνδεση της ανθρώπινης οδσίας με την πραγματική όλότητα των κοινωνικών σχέσεων, είναι πρώτον άναγκασμένος «να κάνει άφαίρεση της κοινωνικής ροής» και να προϋποθέσει τον άνθρωπο άφηρημένα άπομονωμένο άτομο και δεύτερον δέν είναι δυνατό «να αντιληφθεί» την οδσία παρά μόνο σαν «γένος» σαν έσωτερική, βουβή γενικότητα που συνδέει με τον φυσικό τρόπο.

6. *'Η άστική κοινωνία «δέν επιτρέπει να βρísκει κάθε άνθρωπος στον άλλον την πραγματωση αλλά αντίθετα τό φραγμό της ελευθερίας του... Διέλυσε την προσωπική άξιοπρέπεια μέσα στην ανταλλακτική άξία... 'Ο γιατρός, ο δικηγόρος, ο ιέρεις, ο ποιητής, ο έπιστήμονας. 'Όλοι τους έγιναν σ' αυτήν μισθωτοί εργάτες» (Κ. Μάρξ).*

συμβιβασμό. «Ο Ι. Νάγκυ έσφαλε αλλά καλοθέλητα... Ήταν λάθος (καί όχι έγκλημα) τό ότι δέν κατάφερε εκείνες τίς τραγικές μέρες νά αντίληφθει ότι ύπερασπίζεις τήν τάξη άν δέν καταφέρεις νά προωθήσεις τίς μεταρρυθμίσεις — γιατί χωρίς τάξη καμιά μεταρρύθμιση του σοσιαλισμού δέν είναι δυνατή» (άπό τήν άνακοίνωση τής ΚΕ). Παρ' όλα τά μισόλογα, ο Ι. Ποζγκάι κέρδισε μιά σημαντική πολιτική μάχη μέσα στό κομματικό μηχανισμό όπου, άκόμα ή πολιτική του βαρύτητα δέν ανταποκρίνεται στην τεράστια άπήχηση πού βρίσκει στον ουγγρικό λαό. Ένα άλλο σημαντικό γεγονός είναι ότι για πρώτη φορά ή «Πράβδα», έπίσημο όργανο του ΚΚΣΕ, ενημέρωσε τους άναγνώστες της για τά γεγονότα του '56. Έάν ή ΚΕ του ουγγαρέζικου κόμματος άποφασίσει ότι «ήταν μιά λαϊκή εξέγερση πού, τόσο οι σκοποί της όσο και τά μέσα πού χρησιμοποιήθηκαν δέν αποτελούσαν μιά άπειλή για τόν σοσιαλισμό» τότε, καταλήγει ο ανταποκριτής τής «Πράβδα», «φαίνεται ότι πρέπει νά συμπεράνουμε πώς ή αίτηση πού έγινε τότε προς τήν Σ. Ένωση για στρατιωτική βοήθεια, έστερείτο αίτίας».

Ο συμβιβασμός πού έπιτεύχθηκε και ή πολιτική νίκη των «προοδευτικών-μετρρυθμιστών» κατά των «συντηρητικών» (πού εκφράζεται άπό τόν ύπεύθυνο για τήν ιδεολογία, Γιάνος Μπέρετζ) έπιτάχυνε τίς εξελίξεις για τή μεταρρύθμιση των θεσμών. Ταυτόχρονα ή νέα ήγεσία απέδειξε, τουλάχιστον προς τό παρόν, ότι είναι ικανή νά έπιτύχει τήν μετεξέλιξη άπό τό μονοκομματισμό στον πλουραλισμό. Τό ντοκουμέντο τής ΚΕ έπιβεβαίωσε τή συμφωνία άνάμεσα στό κόμμα και τήν αντιπολίτευση πού άφήνει άνοιχτή τή δυνατότητα για μιά μελλοντική κυβέρνηση συνασπισμού. Τό ντοκουμέντο φέρει τόν τίτλο του «προγράμματος δράσης» — ίδια φόρμουλα πού είχε χρησιμοποιήσει και ο Ντουμπτσεκ στην Πράγα του '68— και διακηρύσσει ότι «μιά τεχνητή έπιτάχυνση τής άλλαγής ή μιά βίαιη άνακοπή της μέ άυταρχικά μέσα θά 'ταν εξίσου επικίνδυνη. Μόνο ή ύπευθυνότητα όλων των κοινωνικών δυνάμεων μπορεί νά άποτρέψει τέτοιους κινδύνους. Η πολιτική μεταρρύθμιση δέν μπορεί νά ύποκαταστήσει τόν οικονομικό έκσυγχρονισμό· είναι ύπαρχειμένη νά συμβαδίσει μαζί του... Η ΚΕ έπιβεβαιώνει ότι ήταν ή άδυναμία καθοδήγησης του προγράμματος έκσυγχρονισμού πού όδήγησε στό 1956». Ο Ι. Ποζγκάι δηλώνει στην Ιταλική έφημερίδα *Repubblica* ότι τό τελικό κείμενο και ή έκθεση τής Έπιτροπής των Ιστορικών, άναγνωρίζουν ξεκάθαρα ότι τόν Όκτώβριο του '56 ξέσπασε μιά άθηντική λαϊκή εξέγερση πού οι αίτιες της άνάγονται στον έξευτελισμό πού τό έθνος είχε ύποστεί κατά τήν σταλινική περίοδο.⁷

Υπενθυμίζουν ότι τά γεγονότα τής Βουδαπέστης, κατάφεραν νά διαψεύσουν τίς ελπίδες πού είχε δημιουργήσει ο Χρουτσόφ μετά τό 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ρίχνοντας όλο τό έθνος σε άπόγνωση.⁸ Βέβαια, προσθέτουν, ότι κατά τή διάρκεια τής εξέγερσης διάφορες άντεπαναστατικές δυνάμεις και έγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου έλαβαν μέρος μέ τόν ένα ή μέ τόν άλλο τρόπο. Άλλά αυτά τά είχαν ήδη καταγγείλει ο Μπίμπο, ο Κόβακς, ο Νέμεθ και ένα σωρό άλλοι ύπουργοί τής κυβέρνησης Ι. Νάγκυ... Όχι λιγότερο σημαντικό είναι τό γεγονός ότι τό ντοκουμέντο άποδίδει στους μεταρρυθμιστές του κόμματος τήν εϋθύνη για τό προχώρημα τής κρίσης σε τέτοιο βαθμό... Άνέδειξα σε κυρίαρχο πρόβλημα τά γεγονότα του '56 μέ πλήρη συνείδηση ότι εάν έγκαθιόρθεϊ ένα πολυκομματικό σύστημα, τό '56 και ο ρόλος του Ι. Νάγκυ θά άποτελέσουν άντικείμενο άνοιχτής πολιτικής άντιπαράθεσης. Για τό ΚΚ θά 'ταν όδυνηρό νά παραμονεύει σταθερό στις άναχρονιστικές του άπόψεις».

Δέν χρειάζεται ένας χαριτωμένος έ-

πίλογος για νά μεταφράσει πίσω άπό

7. Υπάρχει όποσδήποτε ένα πρόβλημα πολιτισμικού ρεαλισμού — και ο Μ. Κούντερα έχει πει άπό καιρό ότι ο μεγαλωώσικος σοβινισμός έχει στρατηγικό του στόχο τήν εξαφάνιση των έθνικών μειονοτήτων στην Κ. Ευρώπη. Άλλά υπάρχει και ή έκμετάλλευση... «Διαμέσου τής ΚΟΜΕΚΟΝ, των διμερών συμφωνιών και των έμπορικών άνταλλαγών και δανείων, οι Σοβιετικοί καταλήστωσαν τους ζωτικούς οικονομικούς τομείς των χωρών - μελών, μετατρέποντας αυτές τίς χώρες σε προμηθευτές πρώτων ύλών, σε άγορές για τά προϊόντα τους και σε βοηθητικά μεταποιητικά εργαστήρια εξουσιάζοντας έτσι άνέλεητα τους λαούς αυτών των χωρών, προκάλεσαν καταστροφικές ζημιές» (έπιστολή τής ΚΕ του ΚΚ Κίνας στό ΚΚΣΕ στις 29.2.1964).

Φαίνεται, πάντως, ότι ο οικονομικός ιμπεριαλισμός πού εκφράζει αυτή τή νέα λογική τής συσσώρευσης σε παγκόσμιο έπίπεδο, άναγκάζει σ' ένα ξαναφούντωμα του έθνικισμού σάν κυρίαρχη ιδεολογία άνασυγκρότησης τόσο των «χαμένων» του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δηλαδή Γερμανίας, Ιαπωνίας, Πολωνίας και Γαλλίας.

8. «Τό μεγαλύτερο λάθος ήταν ή έκθεση Χρουτσόφ. Γιατί ή δημόσια και έπίσημη

τίς λέξεις τώνσημερινών ηγετών της Ούγγαρίας μιά απεγνωσμένη προσπάθεια κάθαρσης και αποϊδεολογικοποίησης της πολιτικής πρακτικής — φαινόμενο κάθε άλλο παρά τυπικά ουγγρικό. Ο Γκ. Λούκατς είχε πει κάποτε ότι οι μαρξιστές γνωρίζουν πολύ καλά ότι επιτρέπονται διαφορές μικρές αισχρότητες όταν διαδραματίζονται μεγάλα γεγονότα άλλα οι επίγονοι πίστευαν ότι θα μπορούσαν να πετύχουν μεγάλα έργα αποκλειστικά με μικρές βαρβαρότητες. Βέβαια, αναγκάστηκαν να δοξάσουν τον «καιρό των δολοφόνων» (Ρεμπώ) «μέ δλη τους τή φωνή» (Μαγιακόφσκι) και μετά να ζητήσουν άφεση για τά ιστορικά τυχαία σάν άτυχήματα της Ιστορίας... Τά δρώμενα στην Ούγγαρία και σέ δλη τήν Ανατολική Εύρώπη, δέν αποτελούν βέβαια μιά άκόμα «αυτοκριτική του μαρξισμού» όπως θά ισχυρισθούν οι περισσότεροι άπλούστατα δέν ανήκουν σέ μιά «ιστορία του μαρξισμού» και ή σχέση που υπάρχει μέ τίς θεωρητικές επεξεργασίες του Μάρξ δέν είναι μεγαλύτερη άπ' ό,τι μέ τόν Χόμπεκς και τόν Ουάσιγκτον, τόν Ρουσσώ και τόν Χέγκελ. Τό ότι οι χώρες της Ανατολικής Εύρώπης επιζητούν μέ άγωνία τίς χαρές του ανεπτυγμένου καπιταλισμού μετά τήν σταλινική περίοδο, αυτό ίσως να 'χει μιά κάποια σχέση μέ τίς προβλέψεις του Μάρξ για τήν επανάσταση στην στην κατεξοχή καπιταλιστική χώρα (όπως ή Άγγλία της εποχής του) ή τό παρόνοιο του Λένιν στο τέλος της ζωής του για τή δημιουργία μιάς «άστικής κοινωνίας χωρίς άστους». Άν οι μαρξιστές, σήμερα, δέν θά 'πρεπε να 'χουν πρόβλημα στο να έντοπίσουν τους «άστους» της Ανατολικής Εύρώπης δέν ισχύει τό ίδιο και για τήν αναζήτηση του «προλεταριάτου»... Βέβαια, όρισμένοι μέσα στην ξέφρενη άποενοχοποίηση που τους χαρίζεται σάν «μάνα έξ οβρανοδ» από τόν Γκορμπατσώφ δέν θά διστάσουν να ξαναρχίσουν τά ξεφωνητά για τήν υπέροχη θεολογία των «Μάρξ - Ένγκελς - Λένιν - Γκορμπατσώφ». Προσοχή, ή ήθική εξιδανίκευση του «σκοπού» αποτελεί τόν κυριότερο ιδεολογικό μηχανισμό του σταλισμού και του αυταρχισμού. Καμιά ιστορία δέν υπάρχει άν δέν τήν φτιάχνουμε οι ίδιοι... Ο μαρξισμός δέν είναι μακιαβελισμός.

Υ.Σ.:

Η Μεγάλη Συμπαρατάξη της Άριστερας και της Προόδου έχει συνηθίσει να διαχειρίζεται τίς όδυνηρές αποκαταστάσεις στις «χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού» και τίς ένοχες συνειδήσεις που τρέφει στον κόρφο της μέ τόν ίδιο «τρόπο»: σιωπηλά. Βέβαια, κατά καιρούς, βγάζει τό κεφα-

λάκι και τό κουνάει ξεδιάντροπα έξω από τό ιδιωτικό σπίτι των «δημοσίων σχέσεων»... Ίσως γιατί οι έναπομειναντες μεταλλικοί δεινόσαυροι δέν σηκώνουν πιά τά πανώ μέ τή γραφή:

ΞΕΡΕΤΕ ΚΑΜΙΑ ΤΣΑΤΣΑ
ΠΟΥ ΝΑ ΜΗΝ ΕΙΝΑΙ ΠΟΥΤΑΝΑ;

Άναμενόμενο... «Όποιος, μέ τό πρόσχημα μιάς δυσπιστίας σταθερής

καταγγελία, ή λεπτομερειακή έκθεση όλων των έγκλημάτων ενός ανθρώπου που τόν περιέβαλε ως τά τότε μιά ιερή αϊγλή και που επί τόνσον καιρό συμβόλιζε τό καθεστώς ήταν μιά τρέλα έφόσον μιά τέτοια ειλκρίνεια δέν είχε γίνει άντικειμενικά έπιτρεπτή από μιά προηγούμενη, σημαντική ύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού... Τό άποτέλεσμα ήταν ότι άποκαλύφθηκε ή άλήθεια στα μάτια των μαζών χωρίς οι μάζες αυτές να 'ναι έτοιμες να τήν δεχθούν. Όταν βλέπουμε π.χ. τί σάλιο προξένησε στους Γάλλους κομμουνιστές διανοούμενους και εργάτες, εύκολα καταλαβαίνουμε πόσο λίγο οι Ούγγροι ήταν προετοιμασμένοι για να καταλάβουν αυτή τή φοβερή άφήγηση των έγκλημάτων και των λαθών που έκανε ό Χρουτσώφ χωρίς να προσθέσει καμιά εξήγηση, καμιά ιστορική άνάλυση, χωρίς καμιά περίσκεψη (sans prudence)» άρθρο του Ζάν Πώλ Σάρτρ στην Express τή 9.11.1956).

9. Οι «παιδαγωγοί» των μαζών που έκαυχόντο ως τά τότε ότι «ήταν φτιαγμένο από μιά άλλη πάστα» κι ότι δέν ήταν σάν τους κοινούς ανθρώπους (για να θυμηθούμε τόν περιφημο λόγο του Στάλιν στην κηδεία του Λένιν), έγκατέλειψαν ξαφνικά αυτές τίς άξιοθρήνητε χιμαιρες κι ανακάλυψαν ότι είχαν «ξεμάθει» τά πιό στοιχειώδη πράγματα και ότι έπρεπε να τά ξαναμάθουν... Άς άκούσουμε τόν Παλμίρο Τολιάτι: «Πρέπει να ξαναμάθουμε τό πώς γίνεται μιά κανονική δημοκρατική ζωή, δηλαδή να ξαναμάθουμε να 'χουμε προσωπική πρωτοβου-

δσο και νόμιμη άπέναντι στο κράτος, θεωρεί πώς άποτελεί ύποχώρηση άπέναντι στην γοητεία του, άκόμα και να τό θέτει υπό άμφισβήτηση, κινδυνεύει να ανακληθεί στην τάξη κατά τρόπο σκληρό... Καμιά άρνηση δέν καταργεί τίποτε» (άπό μοντέρνα ποιητική άνθολογία).

Βησσαρίων Γκίνιας

λία τόσο στην θεωρία όσο και στην πράξη. Νά ξαναμάθουμε να επιζητούμε τή συζήτηση. Νά ξαναμάθουμε να άνεχόμαστε τά λάθη γιατί ή άνοχη είναι άναγκαία για να βρούμε τήν άλήθεια. Νά ξαναμάθουμε τήν άνεξαρτησία του χαρακτήρα και τήν άνεξαρτησία της κρίσης» (άρθρο στην «Humanité» τής 3.7.1956). Νά τί χρειαζόταν να «ξαναμαθευτεί» ύστερα από έναν αιώνα σοσιαλισμού! Άλλ' ήταν άνάγκη να χαλάσει ό κόσμος για να ξαναμάθουν οι άνθρωποι τό Άλφα - Βήτα των πολιτισμένων τρόπων; Χρειαζόταν να πέσουν από τόσο ψηλά για να 'ανακαλύψουν ότι οι δήθεν «τυπικές έλευθερίες» είναι άπαραίτητες για να υπάρχει «κανονική» πολιτική ζωή; Χρειαζόταν άλήθεια να περάσουν από τή σταλινική σχολή του κυνισμού και της δουλοπρεπούς λατρείας για να «ξαναμάθουν» να εκτιμούν «τήν άνεξαρτησία του χαρακτήρα και τήν άνεξαρτησία της κρίσης»;... Όπως έλεγε ό Πολωνός Υ. Κόττ «έχοντας ζήσει δέκα χρόνια υπό τό δημοκρατικότερο καθεστώς του κόσμου, χρειάστηκε να έφεύρουμε έναν νέο όρο: τόν όρο δημοκρατικοποίηση! Τήν ίδια εποχή, ό Πέτερ Βέρες, ό Πρόεδρος της Ένωσης των Ούγγρων διανοουμένων, δήλωνε τά εξής: «Θέλω να μιλήσω άνοικτά και ξάστερα. Στο όροδο προς τή δημοκρατία τό πρώτο βήμα είναι τοϋτο: Οι πολίτες που δέν είναι γραμμένοι στο κόμμα, και μαζί μ' αυτούς και οι συγγραφείς δέν πρέπει να άναγκάζονται να χειροκροτούν αυτούς με τους όποιους δέν συμφωνούν...» (Κώστας Παπαϊωάννου, Άθήνα 1960).

ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

του Μιχάλη Χλέτσου

Η μισθωτή εργασία αποτελούσε πάντοτε για τους θεωρητικούς της ανάπτυξης, τήν αιτία για όλα τὰ δεινά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ή μάλλον για νά είμαστε ακριβέστεροι, τό χαμηλό ποσοστό μισθωτοποίησης του ελληνικού ενεργού πληθυσμού και όχι τό καθυστώσ της μισθωτής εργασίας δημιουργούσε προβλήματα. Δέν είναι λίγοι οί θεωρητικοί αυτοί που υποστήριξαν ότι τό χαμηλό ποσοστό μισθωτοποίησης ήταν ένα από τὰ αποτελέσματα της «υπανάπτυξης» ή «εξαρτημένης» ανάπτυξης της Ελλάδας.¹

Βέβαια τό πρόβλημα της «υπανάπτυξης» ή «εξαρτημένης» ανάπτυξης δεν θά μās απασχολήσει στά πλαίσια αυτού του άρθρου. Απλώς αναφέρουμε, ότι αυτοί οί δροι απορρέουν από ε-

να μοντέλο-υπόδειγμα που δέν είναι άλλο από αυτό της ανάπτυξης των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Πέρα από τόν προβληματισμό αν πρέπει ν' ακολουθήσουμε τόν συγκεκριμένο δρόμο ανάπτυξης των Δυτικών χωρών, θέλουμε νά τονίσουμε ότι ή ανάπτυξη της χώρας δέν είναι ένα προκαθορισμένο μοντέλο που επιβάλλεται από τὰ πάνω. Είναι μία κοινωνική διαδικασία. Γι' αυτό αντί για «υπανάπτυξη» ή «εξαρτημένη» ανάπτυξη, είναι καλύτερα νά μιλάμε για μία άλλη μορφή ανάπτυξης που εξαρτάται (καθορίζεται) από τή διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και από τήν πάλη των τάξεων.

Όσον αφορά τήν μισθωτή εργασία, τό κύριο πρόβλημα δέν είναι τό χαμηλό της ποσοστό στό σύνολο του ενεργού

πληθυσμού αλλά τὰ αίτια της μη εξάπλωσής της. Αυτός είναι και ό σκοπός αυτού του άρθρου. Νά βρεί τούς παράγοντες εκείνους οί οποίοι καθόρισαν σέ σημαντικό βαθμό τήν μορφή ανάπτυξης που ακολούθησε ή χώρα μας, άρα και τό ποσοστό μισθωτοποίησης του ενεργού πληθυσμού.

Ποιά όμως είναι ή εξέλιξη της μισθωτής εργασίας μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο; Ό παρακάτω πίνακας είναι αρκετά διαφωτιστικός.

1. Βλέπε π.χ. Τσουκαλάς Κ. «Η δομή της απασχόλησης και τό μικρομεσαίο θαύμα», Άντί, τ. 260, 1984.

Πίνακας 1

Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά ομάδες κλάδων δραστηριότητας
καί θέση στο επάγγελμα τό 1951, 1961, 1971, 1981

Έτη	Πρωτογενής		Δευτερογενής		Τριτογενής		Σύνολο χώρας	
	Αύτοαπα- σχολούμ.*	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί
1951	87,09	9,09	23,4	68,1	23,6	59,2	54,1	36,8
1961	90,01	8,2	23,9	70,9	27,3	57,4	60,4	33,5
1971	93,4	4,8	20,5	72,3	28,8	64,4	52,8	42,3
1981	94,7	3,9	23,1	70,7	28,4	65,9	45,8	49,6
1951-1961	+ 2,92	- 0,89	+ 0,5	- 2,8	+ 3,7	- 1,8	+ 6,3	- 3,3
1961-1971	+ 3,39	+ 3,4	- 3,4	- 1,4	- 1,5	+ 7	- 7,6	+ 8,8
1971-1981	+ 1,3	- 0,9	+ 2,6	- 1,6	- 6,4	+ 1,5	- 7	+ 7,3

* περιλαμβάνει εργαζόμενους γιά δικό τους λογαριασμό + συμβοηθούντα μέλη μη άμειβόμενα τής οικογένειας.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Άπογραφή 1951, '61, '71, '81

Μπορούμε λοιπόν νά διακρίνουμε τρεις περιόδους στην εξέλιξη τής μισθωτής εργασίας. Ή πρώτη περίοδος άπό τό 1949 (τέλος του έμφύλιου) μέχρι τό 1963. Κατά τήν διάρκεια αυτής τής περιόδου παρατηρούμε μία συνεχή μείωση των μισθωτών προς όφελος των αύτοαπασχολουμένων. Οί μή μισθωτοί άποτελούν τήν πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Ή δεύτερη περίοδος είναι άπό τό 1964 μέχρι τό 1973 και είναι ή περίοδος τής «συνύπαρξης». Παρατηρούμε μία συνεχή τάση γιά αύξηση του άριθμού των μισθωτών. Βέβαια συνεχίζει ν' αύξάνεται και ό άριθμός των μή μισθωτών οί όποιοι και ύπερτερούν. Τέλος ή τρίτη περίοδος είναι ή περίοδος των «μισθωτών». Αρχίζει μέ τήν πτώση τής δικτατορίας και φτάνει μέχρι τίς μέρες μας. Ό άριθμός των αύτοαπασχολουμένων μειώνεται, ενώ αντίστοιχα αύξάνεται ό άριθμός των μισθωτών πού άποτελούν και τήν πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Αυτό πού μäs ενδιαφέρει (όπως άναφέραμε και προηγουμένως) σ' αυτό τό άρθρο είναι νά ανακαλύψουμε τούς παράγοντες πού προκάλεσαν αυτή τήν εξέλιξη. Δύο, κατά τήν γνώμη μας, είναι οί σημαντικότεροι παράγοντες: ή διαδικασία συσσώρευσης και τό κράτος.

Διαδικασία συσσώρευσης-κράτος

Όταν λέμε διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου δέν έννοούμε άπλή παράθεση κάποιων δυναμικών κλάδων

τής οικονομίας. Δέν είναι άνεξάρτητη άπό τήν πάλη των τάξεων. Είναι προϊόν τής. Είναι προϊόν τής πάλης άνάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία. Όσον άφορά τό κράτος, πιστεύουμε ότι ό ρόλος του είναι πολύ σημαντικός στον καθορισμό τής μορφής ανάπτυξης τής χώρας. Δέν μäs μένει παρά νά άποδείξουμε τό γιατί. Καταρχήν τό κράτος είνξαι ξεχώρο άπό τό πολιτικό καθεστώς. Το πολιτικό καθεστώς είναι ή μορφή ύπαρξης του κράτους. Χαρακτηρίζεται άπό τήν μορφή άυτονομίας πού έχει τόσο άπέναντι στις κοινωνικές τάξεις όσο και άπέναντι στα άλλα πολιτικά καθεστώτα.²

Ό φετιχισμός του έμπορεύματος παρουσιάζει τό κράτος σαν κάτι πού δέν είναι: ούδέτερο. Όμως ή γενίκευση του έμπορεύματος άποφετιχοποιεί τίς παραγωγικές σχέσεις. Ή σχέση εκμετάλλευσης είναι πλέον διακριτή άπ' όλους. Ή ίδια ή συσσώρευση του κεφαλαίου είναι ένα στοιχείο άποφετιχοποίησης των παραγωγικών σχέσεων. Το κράτος είναι ή άπάντηση σ' αυτή τήν άποφετιχοποίηση. Έγγυόμενο τον σεβασμό στους κανόνες τής ανταλλαγής (έννοείται άνάμεσα στο κεφάλαιο και τήν εργασία), έγγυάται και διαιωνίζει τήν δυνατότητα εκμετάλλευσης. Το κράτος παρεμβαίνει στην κοινωνία μέ δύο τρόπους:³ είτε μέσω τής παρέμβασης του στην διαδικασία τής συσσώρευσης είτε μέσω τής χρήσης του ζεύγους άναζήτηση νομιμοποίησης - καταπίεση. Ή παρέμβαση του στη διαδικασία τής συσσώρευσης είναι παρέμβαση άπέναντι στο κεφάλαιο (και έξαρτάται άπό τον διαφο-

ρισμό των ποσοστών κέρδους, άπό τήν πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και άπό τό επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων) και παρέμβαση άπέναντι στην εργασία (άναπαραγωγή ενός μεγάλου μέρους τής εργατικής δύναμης). Όσον άφορά τον δεύτερο τρόπο παρέμβασής του (χρήση του ζεύγους νομιμοποίηση - καταπίεση), τό πολιτικό καθεστώς, μορφή ύπαρξης του κράτους, άναζητά τήν νομιμοποίησή του άπέναντι στις κοινωνικές τάξεις. Ή άναζήτηση τής νομιμοποίησής του καθορίζει σ' ένα βαθμό ή μορφή ανάπτυξης τής χώρας. Έδώ θά πρέπει νά τονίσουμε ότι νομιμοποίηση - καταπίεση δέν είναι όροι άντιφατικοί και άλληλοαποκλειόμενοι αλλά οί δύο πλευρές ενός νομισματος. Τέλος θέλουμε νά αναφέρουμε, ότι ή διαδικασία άναζήτησης άπό τήν πλευρά του πολιτικού καθεστώτος μίας εύρτερης νομιμοποίησης άπέναντι στην πλειοψηφία των πολιτών όδήγησε στην εμφάνιση (κυρίως μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο) του Κράτους - Πρόνοια. Είναι ή συγκεκριμένη μορφή όργάνωσης πού άρχίζει νά ύπάρχει άπό τίς άρχές του αιώνα αλλά γίνεται έντονα άντιληπτή μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο. «Στό Κράτος - Πρόνοια, ή σχέση του άτομου μέ τήν κοινωνία των πολιτών και μέ τό κράτος τροποποιήθηκαν σέ βάθος. Το κράτος άπευ-

2. Gilberto Mathias - Pierre Salama «L'Etat surdeveloppé. Des métropoles au tiers-monde», La Decouverte / Maspero 1983.

3. Gilbesto Mathias - Pierre Salama «L'Etat...».

θύνεται κατευθείαν στην κοινωνία παρουσιάζοντας την επιβίωση και την αναπαραγωγή της σαν καθήκον του· τό κοινωνικό συμβόλαιο είναι ιδωμένο πρώτα σαν συμπύκνωση των συμβολαίων μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας ή όποια παρουσιάζεται σαν πρωταρχική και όχι σαν προϊόν δυναμικής συνύπαρξης ατόμων».⁴

1949-1963

Τό τέλος του εμφύλιου πολέμου βρίσκει την Ελλάδα έντελώς κατεστραμμένη. Τρία είναι τά κύρια αποτελέσματα αυτού του πολέμου πάνω στην ανάπτυξη. Καταρχήν, ένα μεγάλο μέρος του οικονομικά ένεργου πληθυσμού βρισκόταν είτε πρόσφυγες στίς ανατολικές χώρες, είτε κλεισμένοι στίς φυλακές και στην έξορία. Δεύτερο, άργει ή οικονομική «ανάσυγκρότηση» σέ σχέση μ' άλλες χώρες. Τρίτον, έρημώνεται ή ύπαιθρος και προκαλείται συστηματική μετακίνηση του κόσμου στίς μεγάλες πόλεις. Η πολιτικοστρατιωτική συντριβή της Αριστεράς και ή μετέπειτα καταστολή του εργατικού κινήματος έμποδίζουν την εμφάνιση του Κράτους - Πρόνοια στην Ελλάδα. Η υπόθεση (περί όμοιογενούς κοινωνίας) πάνω στην όποια οικοδομείται τό Κράτος - Πρόνοια δέν υπάρχει. Τό Έλληνικό Κράτος (ή καλύτερα τό πολιτικό καθεστώς) για νά έδραιώσει την πολιτική κυριαρχία της δεξιάς ένεργει ως κράτος - χωροφύλακας, κυνηώντας την εργατική τάξη και άνασυγκροτώντας την μικροϊδιοκτησία. Χωρίζει την κοινωνία σέ έθνικόφρονες και μή και προσπαθεί ν' άποκτήσει τή νομιμοποίησή του από τά μικροαστικά στρώματα. Μιά σειρά άλλου παρώντες συνηφασμένοι μέ την μισθωτή εργασία (όπως αύξηση των εργατικών μισθών, της κοινωνικής ασφάλισης, της συλλογικής κατανάλωσης) βρίσκονται σέ ύπολανθάνουσα κατάσταση. Τό μέσο πραγματικό ήμερομίσθιο του Έλληνα εργάτη τό 1958 βρίσκεται στό ίδιο ύψος μ' αυτό του 1938.⁵ Η ποσοστιαία συμμετοχή της δαπάνης για θέρμανση και φωτισμό στό σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης φτάνει 1,7% τό 1950 και 2% τό 1960. Για τά έπιπλα, σκευή τό ύψος της συμμετοχής φτάνει στό 17,7% τό 1950 και 3,6% για τό 1960. Τό αντίστοιχο ποσοστό υγείας φτάνει στό 4,1% τό 1950 και 3,6% τό 1960. Τό ποσοστό του αριθμού των άσφαλισμένων στό ΙΚΑ (ό σημαντικότεος όργανισμός κοινωνικής ασφάλισης μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο) και των οικογενειών τους από 10,9% τό 1950 αύξήθηκε μέχρι τό 1966 σέ 23%.⁶

Πίνακας 2

Ποσοστό μισθωτών ανά φύλο και περιοχή τό 1983 και 1986

Έτη	Άστικές περιοχές		ΗΜΙΑΣΤΙΚΕΣ		ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
1983	64,9	73,8	42,2	32,3	26,3	10,4
1986	65,2	73,7	43,9	36,1	96,3	11,3

Πηγή: Έρευνα άπασχόλησης εργατικού δυναμικού για τό έτος 1983 και 1986

Όμως ή Ελλάδα ύφιστάμενη τίς πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού είναι άναγκασμένη νά επιταχύνει την διαδικασία συσσώρευσης. Αυτός είναι ό δεύτερος ρόλος του κράτους. Τό ελληνικό κράτος εκτός από κράτος χωροφύλακα είναι και κράτος - επενδυτής.⁷ Ό παρεμβατισμός του προσανατολίζεται σέ τρείς κυρίως άξονες: κρατική χρηματοδότηση της βιομηχανίας και των άλλων τομέων (έμπόριο, οικοδομές, μεταφορές - έπικοινωνίες...), κρατικές επενδύσεις στην ύποδομή, στόν τομέα παραγωγής ενέργειας και ίδρυση βιομηχανικών μονάδων (λιπάσματα, ζάχαρη κ.λπ.) και τέλος φορολογική πολιτική που άποβλέπει στην ανάπτυξη των επενδύσεων από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Τ' άποτελέσματα από τόν παρεμβατικό ρόλο του κράτους φαίνονται ιδιαίτερα την έπόμενη περίοδο.

1964-1973

Καταρχήν ή άνοδος του εργατικού κινήματος επέζε προς μία κατάσταση φιλελευθεροποίησης του πολιτικού καθεστώτος που όμως άνακόπτεται από την έλευση της δικτατορίας. Όσον άφορα τή συσσώρευση του κεφαλαίου, ή περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως ή περίοδος της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης. Η άναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας γίνεται προς όφελος των κλάδων κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων προϊόντων. Κατά την δεκαετία '60-'70 παρατηρούμε μία αύξηση του ΑΕΠ κατά 7,2% (σέ σταθερές τιμές του '70). Η συμμετοχή της γεωργίας στην αύξηση του ΑΕΠ σ' αυτή την δεκαετία ήταν 21,4%. Για τόν δευτερογενή τομέα 28,2% και για τόν τριτογενή τομέα 50,4%. Από τόν δευτερογενή τομέα την μεγαλύτερη συμμετοχή την είχε ή μεταποίηση 16,1% ενώ από τόν τριτογενή τομέα τό έμπόριο και οι υπηρεσίες μέ 26,4% και ή Δημόσια Διοίκηση μέ 9,4%. Όσον άφορα την άπασχόληση στό έμπόριο παρατηρούμε ότι ό αριθμός των μισθωτών αύξάνει ά-

πό 35,2% τό 1961 σέ 38,8% τό 1971. Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί αύξήθηκε ό αριθμός των μισθωτών σ' αυτή την περίοδο μιά και ή ταχύρρυθμη ανάπτυξη της Ελλάδας προκλήθηκε από κλάδους που στηρίζονται στή μισθωτή εργασία. Τέλος, όσον άφορα τά προηγούμενα μεγέθη παρατηρείται μία σταθερή αύξηση του ποσοστού συμμετοχής τους στό σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης.

1974-μέχρι σήμερα

Άς δούμε λεπτομερέστερα αυτή την περίοδο μιά και είναι ή περίοδος των μισθωτών. Οι μισθωτοί ύπερτερούν ως προς τά άλλα κοινωνικά στρώματα. Αυτό που είναι χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι ή μαζική εισοδος των γυναικών στην άγορά εργασίας (βέβαια αυτό έχει άρχισει από τό 1960 αλλά κορυφώνεται τώρα) και μάλιστα σέ κλάδους που στηρίζονται στην μισθωτή εργασία. Οι γυναίκες κατά κύριο λόγο άπασχολούνται στόν τριτογενή τομέα. Η κατηγορία των μισθωτών γυναικών σ' αυτό τόν τομέα αύξάνει κατά 165% την περίοδο 1951-1981.⁸

Γενικότερα τό ποσοστό των μισθωτών γυναικών επί του συνόλου εργαζομένων γυναικών (81%) είναι πολύ ψηλότερο από τό αντίστοιχο των μισθωτών άνδρών (69%). Πιο συγκεκριμένα οι παρακάτω πίνακες μās δίνουν μιά εικόνα για την έκταση της μισθωτής εργασίας τά τελευταία χρόνια.

Αυτή ή περίοδος μπορούμε νά πούμε ότι χωρίζεται σέ δύο ύποπεριόδους. Η πρώτη είναι μέχρι τό 1979 όπου συσσωρεύονται οι προϋποθέσεις για νά έπέλθει οικονομική κρίση και ή δεύτερη από τό 1979 μέχρι σήμερα δ-

4. B. Lautier «Safarisation restreinde, secteur informel et politiques d'emplois en Amerique Latine», *Revue Tiers Monde*, 1985.

5. Μπαμπανάνης: «Ίδιομορφίες της ανάπτυξης στην Ν. Εύρώπη», εκδ. IMM.

6.

Πίνακας 3

Ποσοστό μισθωτών ανά φύλο και κλάδο δραστηριότητας τό 1975, 1983 και 1986

Κλάδοι	1975				1983				1986			
	Άνδρες		Γυναίκες		Άνδρες		Γυναίκες		Άνδρες		Γυναίκες	
	Μισθωτοί	Αύτοαπ.*	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.
Γεωργία-Κτηνοτροφία	10,6	84,4	9,6	90,01	5,02	90,03	2,9	96,1	4,8	88,7	2,5	95,9
Όρυχεία	88,6	4,2	90,09	9,9	96,6	0,3	93,3	6,6	94,03	2,2	9,3	4,3
Βιομηχανία-Βιοτεχνία	68,2	21,8	74,9	23,9	66,6	21,9	75,7	23,03	67,1	21,8	76,2	21,9
Ήλεκτρισμός-Φωταέριο	99,9	—	99,2	—	98,8	0,3	100	—	100	—	100	—
Οικοδομές-Δημ. Έργα	80,1	10,7	88,5	8,005	70,7	18,7	75	16,6	70,02	19,7	50	16,6
Έμπόριο-Εστιατ.-Ξενοδ.	35,4	54,4	50,01	47,9	33,3	49,4	40,8	56,7	32,1	41,1	38,81	58,3
Μεταφ.-Αποθηκ.-Έπικ.	72,9	25,1	96,7	2,9	70,9	25,5	94,3	4,4	69,9	27,3	93,4	6,1
Τράπεζες-Ασφάλειες	57,6	32,2	83,9	14,5	54,1	34,6	74,3	23,5	56,1	38,2	76,3	21,3
Υπηρεσίες	87,3	10,7	89,1	10,2	88,1	9,4	89,8	8,7	88,4	9,5	90,5	1,4
Σύνολο	62,7	30,2	69,4	29,5	50,2	42,06	44,6	54,02	43,5	35,5	46,1	52,1

*Αύτοαπασχολούμενοι= εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό+ συμβοηθούντα μέλη+ άμειβόμενα μέλη τής οικογένειας

Πηγή: Έρευνα άπασχόλησης εργατικού δυναμικού τού έτους 1975, 1983 και 1986

που είναι ή περίοδος τής οικονομικής κρίσης. Τό ΑΕΠ (σέ αγοραίες τιμές τού 1975) αυξάνει τό 1969 σέ 6,5%, τό 1973 σέ 3,8%, τό 1974 είναι - 0,7%, τό 1980 είναι - 1,1%, τό 1983 είναι 2,2%.⁹ Παρόμοια ή βιομηχανική παραγωγή ένω τό 1969 είχε αυξηθεί κατά 12,4%, τό 1974 αυξήθηκε κατά - 1,1%, τό 1980 κατά 0,2% και τό 1983 κατά 3%. Τέλος, ή συμβολή τής γεωργίας στό ΑΕΠ από 17,8% τό 1970 γίνεται 13,8% τό 1983, τής βιομηχανίας από 33,1% τό 1970 γίνεται 30,7% στό 1983 και τών υπηρεσιών από 46,4% τό 1970 σέ 55,5% τό 1983.

Τήν έπαύριο τής πτώσης τής δικτατορίας τό πολιτικό καθεστώς άναζητεί νά άποκτήσει τήν νομιμοποίησή

του από τό σύνολο τού έλληνικού πληθυσμού. Αυτό τόν άναγκάζει σέ μία σειρά μέτρων πρός όφελος τής μισθωτής εργασίας και σέ βάρος τών άυτοαπασχολούμενων. Αυτά τά μέτρα είναι ή σημαντική αύξηση τών εργατικών μισθών, επέκταση τής κοινωνικής άσφάλισης, τής εκπαίδευσης και τής ιδιωτικής κατανάλωσης. Γίνεται λοιπόν προσπάθεια σύστασης τού Κράτους - Πρόνοια. Προϋπόθεση όμως είναι ή επέκταση τής μισθωτής εργασίας διότι δέν μπορεί νά ύπάρξει Κράτος - Πρόνοια χωρίς μισθωτούς.

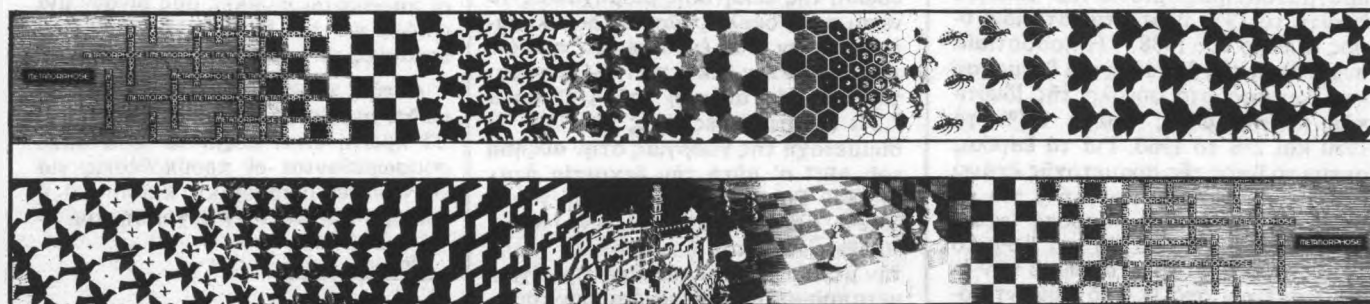
Τέλος θά θέλαμε νά τελειώσουμε λέγοντας ότι ή Έλλάδα από τή δεκαετία τού '60 έχει μπεί σέ μία διαδικασία μισθωτοποίησης τού οικονομικά ένεργου

γού πληθυσμού τής. Αυτό που έχει σημασία δέν είναι νά διακηρύσσουμε ότι στην Έλλάδα άργησε νά ξεκινήσει αυτή ή διαδικασία αλλά νά ψάξουμε νά βρούμε τό γιατί.

7. Γ. Μηλιός, «Έλληνικός κοινωνικός σχηματισμός», έκδ. Έξάντας 1988, σελ. 336.

8. Βλέπε Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος - πρόνοια» στό «Προβλήματα ανάπτυξης τού κράτους - πρόνοιας στην Έλλάδα», έκδ. Έξάντας 1988.

9. Γ. Μηλιός, «Έλληνικός κοινωνικός...».

Georges Labica:

... Υποτιμήσαμε την αστική ιδεολογία

ΜΙΑ ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΠΟΥ ΞΕΚΙΝΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

Ερώτηση: Το τελευταίο βιβλίο σου αποτελεί ένα «δοκίμιο πάνω στην ιδεολογία»¹· θά μπορούσες να μάς εξηγήσεις τη σημασία, για την πολιτική σκέψη και δράση αυτής της επιστροφής, μέσω ιδεολογίας;

Απάντηση: Πράγματι, πρόκειται για μία επιστροφή που περιλαμβάνει επίσης τη μελέτη του Γκράμσι, παρόλο που ο ίδιος δεν εμφανίζεται στο βιβλίο· αν τό ξγραφα σήμερα, ο Γκράμσι θά καταλάμβανε μία εξέχουσα θέση. Επιστροφή λοιπόν, επειδή ξαναγυρίζω πάνω στο σύνολο των κειμένων του Μάρξ και του Ένγκελς που αφορούν την ιδεολογία, χωρίς να διστάζω να ξαναπαστώ, ακόμη μία φορά, μέ πράγματα που έχουν ειπωθεί κατ' επανάληψη, αλλά συσχετίζονται μέ τις σημερινές μας άνησυχίες, εντός και εκτός Γαλλίας.

Στους «κλασικούς», στον Μάρξ, στον Λένιν, στον Τρότσκι καθώς και στον Γκράμσι υπάρχει μία υποτίμηση της εκπληκτικής ικανότητας ενσωμάτωσης που διαθέτει ο καπιταλισμός. Δέν πρόκειται μόνο για μία θεωρητική υποτίμηση αλλά για θεωρητική και πρακτική συγχρόνως. Αυτοί δέν γνώρισαν μορφές της μορφωτικής, πνευματικής, θεσμικής και ιδεολογικής κυριαρχίας που αντιμετωπίζουμε έμεις σήμερα, και οι όποιες μάς θέτουν ένα νέο πρόβλημα. Τό πρόβλημα αυτό τό κατέταξα κάτω από τόν τίτλο «ιδεολογία», γιατί πρόκειται για μία κλασική έννοια, σχετικά οικεία· θά μπορούσαμε, όπως τό κάνει ο Γκράμσι, να τήν πούμε «κουλτούρα». Όταν για παράδειγμα ο Γκράμσι ξεετάζει τήν «ήγεμονία», ή όποια θά πρέπει να προηγηθεί της κατάληψης της έξουσίας, τήν έκλαμβάνει υπό τή μορφή της συναίνεσης. Η συναίνεση θά έπρεπε στους κυριαρχούμενους να καταλάβουν «όχυρά», όπως τά άποκαλεί, μέσα στην κοινωνία των πολιτών, πράγμα που, κατά συνέπεια, άντανανκλάται στην πολιτική κοινωνία, δηλαδή στο Κράτος. Μέ άλλα λόγια, όχι μόνο πρέπει να κάνουμε συνείδηση στους κυριαρχούμενους τις προϋποθέ-

σεις της κυριαρχίας τους, αλλά έπίσης να τούς πείσουμε για τήν άναγκαιότητα να συνασπισθούν γύρω από ένα πλειοψηφικό κοινωνικό σχέδιο, και όλα αυτά πριν τήν κατάκτηση της έξουσίας. Μέ εκπλήσσει ότι αυτό δέν είναι πλέον δυνατό σήμερα. Και υπάρχουν πολλοί και διάφοροι λόγοι γι' αυτό, οι όποιοι όμως συγκλίνουν στο ίδιο σημείο.

Καταρχήν πρέπει να πούμε ότι οι ευρωπαϊκές αστικές τάξεις, οι κυρίαρχες τάξεις, έμαθαν πάρα πολλά από τή στρατηγική και τακτική του μαρξισμού πράγμα που δέν εκτιμήθηκε έπαρκώς από τήν πλευρά μας και γενικά από όλο τό προοδευτικό κίνημα. Γνωρίζουν πολύ καλά τί σημαίνει συσχετισμός δυνάμεων και γνωρίζουν έπίσης μέχρι που μπορούν να πάνε.

Από τήν άλλη πλευρά ο Γκράμσι υποτίμησε θεσμικές μορφές που διαθέτει τό κράτος. Έτσι όταν μελετά τήν ήγεμονία αναφέρεται στους σχολικούς θεσμούς, στον τύπο, και προσδοκά από αυτούς να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της ήγεμονίας. βέβαια όλα αυτά θά πρέπει να τά συσχετίσουμε μέ τήν εποχή του, μέ τις συζητήσεις για τή σχολική μεταρρύθμιση στην Ίταλία, μέ τό ρόλο που έπαιζε ο κομμουνιστικός τύπος... Άλλά όπως τό υπογραμμίζει ο Πέρρυ Άντερσον στο βιβλίο του *Γιά τόν Γκράμσι*, τό όποιο προσωπικά εκτιμώ πάρα πολύ, ο Γκράμσι υποτίμησε τελείως τους πλησιέστερους θεσμούς ως προς τό κράτος, όχι μόνο αυτούς που λειτουργούν κατασταλτικά όπως ο στρατός και ή άστυνομία αλλά έπίσης και διάφορες μορφές έλέγχου που προσιδιάζουν στον καπιταλισμό.

Κ.Κ.: ΜΙΑ ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ένας άλλος λόγος που άκυρώγει αυτή τή συσπείρωση των μαζών είναι τό γεγονός ότι τά κομμουνιστικά κόμματα στην Εύρώπη, και στη Γαλλία αυτό φαίνεται πολύ καθαρά, από τήν εποχή της ίδρυσής τους, όχι μόνο δέν έφτασαν στο σημείο να πάρουν τήν έξουσία, άν και βρέθηκαν πολύ κοντά, άλ-

λά δίνουν τήν εντύπωση ότι βρίσκονται πιο μακριά της όσο ποτέ. Άν ζητήσουμε εξηγήσεις γι' αυτό δέν πρέπει να αναφερθούμε άόριστα στην κρίση του μαρξισμού και στην κρίση των σοσιαλιστικών μοντέλων· πρέπει να δούμε τήν πρακτική των κομμουνιστικών κομμάτων, ή όποια άποτελεί μία ύποταγή στην αστική πολιτική. Τά κομμουνιστικά κόμματα είναι έγγεγραμμένα στα κατεστημένα θεσμικά πλαίσια και ως προς τήν προπαγάνδα τους και ως προς τις άξίες που προσβέουν. Έχουμε δει μερικές φορές τή συμπεριφορά του Γαλλικού Κ.Κ. και της CGT σχετικά μέ κάποια «ήθικά» προβλήματα. Τά Κ.Κ. έχουν στρογγυλέψει τήν πολιτική τους. Νομίζουν ότι προσχωρώντας στο σύστημα θά μπέρσουν καλύτερα να δξύνουν τις αντίφάσεις του: αλλά συμβαίνει τό αντίθετο. Στη Γαλλία, τό πέραςμα των κομμουνιστών από τήν έξουσία έγγράφεται σε αυτό τό πλαίσιο. Άν για τους σοσιαλιστές ή ύποταγή στους αστικούς κανόνες της πολιτικής είναι τελείως έσωτερικευμένη, δέν είναι ξένη και στους κομμουνιστές.

Όλα αυτά τά λέω για να φανεί ότι ή επιστροφή μέσω της ιδεολογίας έγκειται στο να προσέξουμε αυτό έδώ τό φαινόμενο και ιδιαίτερα για να δειχθεί ότι χρειάζεται σήμερα να δούμε πιο καθαρά αυτές τις διαδικασίες κοινωνικής και ιδεολογικής (ή «μορφωτικής») ενσωμάτωσης.

Ερώτηση: Θά μπορούσες να μάς δώσεις παραδείγματα τέτοιων διαδικασιών;

Απάντηση: Άν θά έπρεπε να μιλήσουμε για κάποια παραδείγματα, θά έλεγα ότι υπάρχει μία συναίνεση, που τείνει να γίνει κυριαρχη ως προς τήν αντίληψη που έχουμε για τήν οικονομική κρίση. Φαίνεται ότι ή ιδέα της κρίσης γίνεται δεκτή και μέ τις δύο εκδοχές της: από τή μία πλευρά ως «θυσία», από τήν άλλη ως «έθνική άλληλεγγύη». Άντίθετα ή πολιτική του φιλελευθερισμού δέν έχει γίνει αντίλη-

1. *Le paradigme du Grand-Hornu. Essai sur l'idéologie*, εκδ. La Brèche, 1987.

ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΓΛΩΣΣΑ

πτή σέ όλη της τήν έκταση. Μιλᾶμε ἄρκετά γιά «δυσαιδική κοινωνία», γιά «κοινωνία δύο ταχυτήτων», ἀλλά δέν εἶμαι σίγουρος ὅτι αὐτό ἔχει γίνει πεποιθήση μας μέ τρόπο τόσο καθαρό ὅπως τό μοιραῖο τῆς κρίσης.

Ἐπὶ αὐτῆς συναινέσει γιά τίς στρατιωτικές δαπάνες, γιά τήν ἀναγκαιότητα ἀμυντικής πολιτικῆς, πράγμα πού ἀντανακλάται καί στό Κοινοβούλιο — ἡ Γαλλία προσχώρησε μέ πολύ μεγάλη καθυστέρηση στόν ἀγώνα γιά τήν εἰρήνη. Ἐπὶ αὐτῆς συναινέσει γιά μιὰ νεοαποικιακή πολιτική, ἡ νοσταλγία τῆς υπεράσπισης τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Βρεττανοὶ δέν ἦταν οἱ μόνοι πού υπεράσπισαν μαζικά τήν Θάτσερ, στήν περίπτωση τοῦ πολέμου τῶν Φάκλαντ: Ὁ Μιττεράν ἦταν ὁ πιό ἐνθουσιώδης υποστηρικτῆς αὐτῆς τῆς ἐπιχειρήσεως. Κάτι ἀνάλογο συνέβη μέ τό Τσαντ, μέ τό Λίβανο, μέ τήν Νικαράγουα: πρόκειται γιά ἀποποίηση τῶν ἀρχικῶν διακηρυγμένων θέσεων.

Ο ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ

Ἐρώτηση: Πῶς σχετίζεται ὁ Γκράμσι μέ ὅλα αὐτά τά προβλήματα;

Ἀπάντηση: Ὁ Γκράμσι συνδέεται πολύ στενά μέ αὐτά τά προβλήματα. Εἶναι φανερό ὅτι ὑπῆρξε ὁ πιό εὐαίσθητος σέ αὐτά τά φαινόμενα. Ἄν θέλουμε νά υπογραμμίσουμε τή συνεισφορά τοῦ Γκράμσι, θά πρέπει νά τόν συσχετίσουμε μέ τίς κυριαρχές μορφές τοῦ Μάρξ καί τοῦ Λένιν. Ὁ Μάρξ στράφηκε πρὸς τήν πλευρά τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή ἐπεχείρησε νά παράξει μιὰ ἐπιστημονική ἀνάλυση τῶν ὄρων ἐκμετάλλευσης μέ σκοπὸ τὴν κατάργησή της. Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ: παράγει τοὺς λόγους πού συντείνουν ὥστε τό πραγματικὸ νά εἶναι αὐτό πού εἶναι γιά τόν κυριαρχούμενο. Καί φυσικά ἄφησε ἕνα ἀτελές ἔργο. Ὁ Λένιν στράφηκε πρὸς τήν πλευρά τῆς ὀργάνωσης, δηλαδή τοῦ κόμματος, γιατί εἶναι ὁ μόνος μαρξιστῆς πού ἔκανε μιὰ ἐπανάσταση, οἰκοδομώντας μιὰ ὀργάνωση στό πλαίσιο τῆς Ρωσίας.

Μποροῦμε νά σημειώσουμε μιὰ ἀμφισημία πού ἔλκει τήν καταγωγή ἀπὸ τόν Μάρξ καί πού διατηρεῖται σέ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος: πρόκειται γιά μιὰ διπλὴ θέαση τῶν προβλημάτων. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ στρέφει τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τήν ἐμπειρία καί τὴ δημιουργικότητα τῶν ἐργαζομένων: ἐξοῦ καί τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ ἀλλάζει τίς στρατηγικές του προτάσεις, ὅπως καί κάποιες ἀπὸ τίς ἐννοιές του, βλέποντας τό παρισινό προλεταριάτο τὸ 1848 καί τὸ 1871. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐνδιαφέρεται γιά τὴν ἀναγκαιότητα οἰκοδόμησε μιᾶς ἐπιστημονικῆς προσέγγισης ὅπως καί

γιά τὴν διάδοσή της. Αὐτὲς οἱ δύο προσεγγίσεις θά ἀποτελέσουν τὴ βάση ὥστε νά ἀναπτυχθεῖ μέσα τὸ ἐργατικὸ κίνημα μιὰ βολονταριστικὴ-αὐθόρμητη παράδοση, ἂν καί οἱ λέξεις ἔχουν μιὰ κακὴ ἀπήχηση, πράγμα πού στρέφει τὸ ἐνδιαφέρον στὴ δημιουργικότητα τῶν μαζῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν μέσα στοὺς ἀγῶνες. Καί ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἀναπτύχθηκε μιὰ δογματικὴ παράδοση πού μέ τόν Στάλιν θά φτάσει στό κατακόρυφο, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία τὸ κόμμα μετασχηματίζεται σέ παιδονόμο τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ἡ «ἐπιστήμη» γίνεται τὸ μονοπώλιο τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα...

Αὐτὴ ἡ ἀμφισημία ὑπάρχει. Αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει τόν Γκράμσι, καί τὸ τονίζει, εἶναι ἡ «κουλούρα». Ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ διπλὴ προβληματικὴ. Καταρχὴν ἐξετάζει τὴν ἐπανάσταση στὴν ΕΣΣΔ: δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πού ὁ Γκράμσι ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους πού ἐπεσήμανε τὸν διαφαινόμενο κίνδυνο γραφειοκρατικῆς διαστροφῆς, σέ ἕνα γράμμα του πρὸς τὴν Κ.Ε. τοῦ Σοβιετικοῦ Κ.Κ., τὸ ὁποῖο ὁ Τολιάτι ὄχι μόνο ἀρνῆθηκε νά υπογράψει ἀλλὰ καί νά τό μεταφέρει στὴ διεύθυνση τῆς Διεθνούς. Ἄλλωστε ὁ Γκράμσι εἶδε αὐτά τά φαινόμενα ἀπὸ κοντὰ ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Τρίτης Διεθνούς. Κατὰ δεύτερο λόγο θέτει τὸ ἐρώτημα: Πῶς θά γίνει ἡ ἐπανάσταση στὴ Δύση; Ἡ πρώτη ἐγινε, μένει νά γίνει ἡ δεύτερη. Ὁ Γκράμσι βλέπει πολύ καθαρά ὅτι αὐτὲς οἱ δύο θέσεις εἶναι διαφορετικές. Καί αὐτὸ τό ἐξηγεῖ τονίζοντας τίς διαφορές πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στό Κράτος καί στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν στὴ Ρωσία καί στὴν Εὐρώπη: ἡ ρωσικὴ κοινωνία δέν ἦταν τόσο «ξελατινῶδης», ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν στὴν Εὐρώπη δέν ἦταν τόσο πλούσια σέ ὀργανώσεις καί ἐπαναστατικὲς δυνατότητες.

Θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε καί γιά κατασταλτικὲς μορφές, ὅπως γιά τὴν ἰδέα ἐπιστροφῆς τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου. Χωρὶς νά ξεχνοῦμε ὅτι ἕνα 36% τῆς κοινῆς γνώμης ἔχει δηλώσει ὅτι συμερίζεται τίς ἀπόψεις τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου (Λεπέν) γιά τὸ ρατσισμό καί τὸ AIDS, δηλαδή γιά τὴ συνείνωση γύρω ἀπὸ μορφές ἀποκλεισμοῦ.

Ὅλα αὐτὰ φαίνονται ἐσωτερικευμένα. Πρέπει νά προσθέσουμε καί ἕνα φαινόμενο τὸ ὁποῖο οἱ κλασικοὶ καί ὁ Γκράμσι δέν γνώριζαν: τὸν ἔλεγχο διὰ τῶν μαζικῶν μέσων ἐπικοινωνίας. Σήμερα ὑπάρχει ἡ δυνατότητα, μέσω τῆς καλωδίου, γιά τὴ μαζικὴ κατῆχηση ὅλου τοῦ κόσμου. Περνᾷμε σέ πολύ λεπτές μορφές ἀποπληροφόρησης: ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ φάκελλος τοῦ *Monde Diplomatique* τοῦ Ἀπριλίου (1987) εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον.

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ νόημα τῆς ἐπιστροφῆς στὴν ἰδεολογία. Ὅπως ἐπίσης καί τὸ πρόβλημα πού προκύπτει σχετικὰ μέ τίς προϋποθέσεις μιᾶς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας νέου τύπου, γιά τὴν ὁποία, προσωπικά, δέν γνωρίζω τίποτε. Ὑποστηρίζω ὁμῶς ὅτι πρέπει νά παίρνομε σοβαρὰ ὑπόψη μας τοὺς ἰδεολογικοὺς προσδιορισμοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς στρατηγικῆς αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νά βροῦμε μιὰ ἄλλη γλώσσα, ἄλλες μορφές πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης: σέ κάθε περίπτωση αὐτὲς οἱ μορφές πρέπει νά ἀπευθύνονται στοὺς ἀνθρώπους ἐκεῖ πού βρίσκονται, ὅπως βρίσκονται καί μέ ὅ, τι ἔχουν στό κεφάλι τους. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ μεγάλα λάθη τῆς ἀριστερᾶς εἶναι ὅτι κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴ φράση «οἱ ἀναλύσεις μας εἶναι σωστές, ἀλλὰ οἱ ἀνθρώποι δέν τίς καταλαβαίνουν». Πρόκειται γιά παλιὸ κόλπο πού ἀπλοῦστατα φανερώνει τὴν δολοκλήρωτικὴ ἀδυναμία τῆς γλώσσας καί συνεπῶς μιὰ παιδαγωγικὴ ἀνικανότητα. Ἡ ἄστικτὴ τάξη ὁμῶς, ὅποια μέσα καί ἂν διαθέτει, βρίσκει κάλλιστα τὸ δρόμο γιά νά περάσει τὰ μηνύματά της στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων ἐνῶ οἱ ἐπαναστατικὲς δυνάμεις δέν παρεμβαίνουν σέ μιὰ κοινωνία πού ἔχει ἀνάγκη ἑνὸς μετασχηματισμοῦ γιά νά ξεκοίσει μέ ὅ, τι μᾶς φέρνει ὁ νεοφιλευθερισμός: τὴν δυαδικὴν κοινωνία, ὅλες τίς μορφές ἐκμετάλλευσης, τὸν ἀποκλεισμό ἑνὸς μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν παραίτηση. Ἐχομε φτάσει στό σημεῖο νά θεωροῦμε τὴν ἀνεργία ὡς μοιραία πραγματικότητα.

Νομίζω ὅτι ὁ ἰδεολογικὸς ἀγῶνας γίνεται καθοριστικός, ἔστω καί ἂν μένομε πιστοὶ στό παραδοσιακὸ σχῆμα οἰκονομικῶς ἀγῶνας — πολιτικῶς ἀγῶνας καί πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ποτέ δέν εἶχαμε λιγότερα μέσα, γραπτὰ ἢ προφορικά, γιά νά τὸν φέρουμε σέ πέρας. Ἐδῶ θεωρῶ ὅτι ἀναφέρεται ἕνα πρόβλημα πού πρέπει νά προκαλέσει βαθιές ἀλλαγές. Στό βιβλίο μου δέν δίνω καμία λύση: προβαίνω μόνο σέ αὐτὴ ἐδῶ τὴ διαπίστωση: εἶναι πολύ σημαντικό νά συμφωνήσουμε γιά τὸν ἰδεολογικὸ ἀγῶνα καί γιά τίς συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες θά τὸν διεξαγάγουμε. Πράγμα πού θά ὀδηγήσει στὴν ἐπανεκτίμηση τῆς ταξικῆς πάλης σέ αὐτὴ τὴ χώρα, γιατί οἱ ἰδεολογικὲς κλιμακώσεις δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικὲς τῶν ἀντίστοιχων ταξικῶν, εἶναι διαταξικές. Ἄς συνομολογήσουμε ἐπίσης ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά προβοῦμε στὴ σκιαγράφηση τῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν κοινωνικῶν ομάδων. Ἀρκεῖ νά προσέξουμε τίς μετακινήσεις τῶν ἐργατικῶν ψήφων πρὸς τὸ Ἐθνικὸ Μέτωπο (Λεπέν)· πρόκειται γιά μιὰ πραγματικότητα, δέν μπο-

ροϋμε να κλείνουμε τα μάτια λέγοντας: «ατύχημα είναι».

Τό ενδιαφέρον είναι ότι ο Γκράμισι έχει στραμμένη την προσοχή του στις εθνικές ιδιαιτερότητες. "Όπως ο Λένιν έκαμε την επανάσταση στη Ρωσία, και όχι στη Γερμανία, ο Γκράμισι θέλει να την κάνει στην Ιταλία, όπου είναι ανάγκη να αντιμετωπίσει τό πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης ανάμεσα στό Βορρά και στό Νότο — αυτό πού άποκαλεί «πρόβλημα του Νότου»—, όπως επίσης και τό θρησκευτικό πρόβλημα. Ή πιό μεγάλη προσφορά του Γκράμισι βρίσκεται ίσως σέ αυτό έδώ τό σημείο. Για παράδειγμα, επισημαίνει ότι οι οργανικοί διανοούμενοι του προλεταριάτου πρέπει κατά κάποιο τρόπο να παραδειγματισθούν από τούς διανοούμενους της Έκκλησίας, ή όποια πέτυχε να αναπτύξει μία μαζική συναίνεση. Έξηγει ότι ή δύναμη της Έκκλησίας έγκειται στό ότι άποφύγει να δημιουργήσει πολλές θρησκευτές, μία για τούς φτωχούς, μία για τούς πλούσιους, άλλη για τούς διανοούμενους, άλλη για την Ίεραρχία... Αυτή ή ένσωμάτωση από την πλευρά της έκκλησίας πέτυχε και ο Γκράμισι άναρωτιέται για τίς προϋποθέσεις μέ βάση τίς όποιες τό κόμμα της εργατικής τάξης θα πέτυχε μιά άνάλογη ένσωμάτωση. Θέτει λοιπόν πέρα για πέρα πραγματικά προβλήματα, φθάνοντας στό σημείο να συγκρίνει τόν Χριστό μέ τόν Μάρξ, τόν Λένιν μέ τόν Απόστολο Παύλο, προσθέτοντας ότι σέ τελευταία άνάλυση ο μαρξισμός-λενινισμός πρέπει να γίνει κάτι σαν τόν παυλισμό-χριστιανισμό... "Όλα αυτά άντιπροσωπεύουν ένα τεράστιο πλοϋτο ιδεών. "Ο Γκράμισι διακρίνει τη μεγάλη σημασία πού έχουν οι πολιτισμικοί παράγοντες και μās βοηθά να τη μετρήσουμε, έδώ και τώρα. Δέν άφορα τόν Γκράμισι ή άποψη, πού λέει ότι για να πείσουμε π.χ. τούς άγρότες πρέπει να τούς πάμε τό πρόγραμμα του κόμματος και να τούς τό διαβάσουμε. Αυτός διαφορετικά έβλεπε τά πράγματα...

Από αυτή την άποψη, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι τό Ιταλικό Κ.Κ. πέτυχε κατά ένα μέρος να πραγματοποιήσει την ήγεμονία, πληρώνοντας κάποιο πολιτικό αντίτιμο. Αυτή ή επιτυχία τό όδήγησε στό να καταλαμβάνει σήμερα τόσο τό χώρο μιάς επαναστατικής οργάνωσης, όσο και τό χώρο μιάς σοσιαλδημοκρατικής οργάνωσης. Πρόκειται για ένα μαζικό κόμμα, στό όποιο οι μās αναγνωρίζονται, συχνά μέ πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. "Αν και πλήρωσε κάποιος αντίτιμο, τό μάθημα του Γκράμισι δέν πήγε χαμένο.

Ίδιαίτερα στη Γαλλία, ο Γκράμισι μās βοηθά να θέτουμε τά προβλήματα όπως δέν έχουμε συνηθίσει μέχρι τώρα. Πάντα δίνουμε μεγαλύτερη σημασία στην οικονομία όπως και σε κάποιους πολιτικούς τύπους, άδιαφορώντας γι' αυτό πού είναι βαθιά πολι-

τιστικό. Για παράδειγμα ο Γκράμισι θα άποκαλούσε πολιτιστικούς άγώνες τούς άγώνες του φεμινιστικού κινήματος, τούς άγώνες άλληλεγγύης προς τούς μετανάστες εργάτες για να άποκτήσουν δικαίωμα ψήφου. Πάνω σέ αυτά τά θέματα στη Γαλλία, τόσο οι σοσιαλιστές όσο και οι κομμουνιστές να διστάζουν πολύ. Πραγματικά θέλουν να ένσωματωθούν στην άστική πολιτική. Αυτό είναι ή ιδεολογία του «κόμματος έξουσίας» λέγοντας «έμεις είμαστε κόμμα έξουσίας» μοιάζουν μέ τόν Μιττεράν πού έγραψε τό *Le coup d'Etat permanent* (Τό διαρκές πραξικόπημα) και πού, άφούτου έγινε πρόεδρος, δέν κάνει τίποτε άλλο παρά να όρκίζεται πίστη στους θεσμούς της Πέμπτης Δημοκρατίας.

"Ας πάρουμε τό ζήτημα της νεολαιας σήμερα: ή γλώσσα των πολιτικών οργάνώσεων είναι άναποτελεσματική, όχι γιατί οι νέοι άγαπούν τά μπλου τζίνς και τη ρόκ, αλλά γιατί ο τρόπος σκέψης τους είναι διαφορετικός από αυτόν του 1968. "Αρα πρέπει να βρούμε τά μέσα για να πάμε να τούς συναντήσουμε εκεί πού βρίσκονται, γιατί άποτελούν ένα επαναστατικό δυναμικό. "Αλλιώς ως ξεχάσουμε κάθε προοπτική μετασχηματισμού.

Η ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΙΣΙ

Έρώτηση: Τή δεκαετία του έβδομήντα υπήρξε μιά «εύρωκομμουνιστική άνάγνωση» του Γκράμισι δέν θα άξιζε σήμερα να αναρωτηθούμε για την έγκυρότητα αυτής της άνάγνωσης;

Απάντηση: Στην Ιταλία, είναι φυσικό, έγιναν πολλές εκδηλώσεις... Μένω έκπληκτος όμως από τό γεγονός ότι, λίγο πολύ σέ όλο τόν κόσμο, τά πενήντα χρόνια από τό θάνατο του Γκράμισι δέν πέρασαν άπαρατήρητα. Στην Αθήνα για παράδειγμα έγινε ένα συμπόσιο τό όποιο ήταν άνοιχτά πολιτικό. "Ακόμα πιό έκπληκτικό είναι τό γεγονός ότι έγινε ένα συμπόσιο στη Χιλή. "Ο Γκράμισι στη Χιλή είναι τά πάντα εκτός από τόν άκαδημαϊκό Γκράμισι. Συζήτησα για τόν Γκράμισι μέ την ήγεςία των Μαγυχες, ήταν κάτι τό έκπληκτικό. Κάποιοι είπαν: «Αυτό τόν άνθρωπο δέν τόν γνωρίζαμε πριν μερικοί σύντροφοι μās πούν ότι γίνεται ένα συνέδριο γι' αυτόν» έμεις τούς άπαντήσαμε: «"Αν πρόκειται για έναν επαναστάτη, πάμε». Δέν άπογοητεύτηκαν.

Στη Γαλλία δέν συνέβη τίποτα. Φυσικά κάποια περιοδικά δημοσίευσαν κάποια άρθρα, αλλά δέν έγιναν εκδηλώσεις του είδους πού άλλου συνέβησαν, μέ άφίσιες, μέ δημοσιότητα, μέ διεθνείς συμμετοχές... Νομίζω ότι είναι σημαντικό να αναρωτηθούμε τό γιατί.

Τή δεκαετία του έβδομήντα ο Γκράμισι ήταν για τό Γαλλικό Κ.Κ. μιά μορφή πού την άνακάλυψε ως έκ θαύματος άφού τήν είχε προηγουμένα έννοχησει. Πρέπει να θυμίσουμε ότι τό ΓΚΚ είχε άντιταχθεί στην είσοδο του Γκράμισι στη Γαλλία. Ή πρώτη επιλογή κειμένων, πού έγινε μέ έκλεκτικιστικό τρόπο από τόν Κογιό, γνωστοποιούσε στόν ένδεχόμενο άναγνώστη ότι έπρεπε να πάρει τίς άποστάσεις του γιατί κατά βάθος επρόκειτο για ένα αίρετικό. Ύπήρξαν κάποιες δημοσιεύσεις, οι όποιες όμως δέν υπερέβησαν την επιλογή κειμένων, όπως ή τελευταία του Αντρέ Τοζέλ πού είναι αρκετά καλή. Στη Γαλλία μιλήσαμε για τόν Γκράμισι χάρη στόν εύρωκομμουνισμό.

Από την πλευρά του σοσιαλιστικού κόμματος τά πράγματα είναι ακόμα πιό καθαρά: από όλους τούς κλασικούς μαρξιστές διανοούμενους μόνο ο Γκράμισι ήταν άποδεκτός. Δέν μπόρεσαν να του προσάψουν τίποτα. Και για όσο καιρό ήταν στη φυλακή αυτό βόλευε όλον τόν κόσμο.

"Ετσι σήμερα ούτε τό Ίνστιτούτο Σοσιαλιστικών Έρευνών, ούτε τό Ίνστιτούτο Μαρξιστικών Έρευνών κάνουν τό ότιδήποτε. "Αναδρομικά, αυτό άποτελεί ένα στοιχείο πού δείχνει τί πράγμα ήταν ο εύρωκομμουνισμός σέ αυτή τη χώρα: προσέφερε ένα ιδεολογικό μακιγιάζ και τελικά ενεγράφη σέ μιά έκλογικιστική στρατηγική. Μέσα σέ αυτό τόν εύρωκομμουνισμό υπήρχαν τά πάντα. Μιά δεξιά πτέρυγα, πού αυτή τη στιγμή θα την άποκαλούσα «χλιαρό» εύρωκομμουνισμό και πού εμφάνισε τό Γκράμισι σαν τόν πατέρα του σύγχρονου ρεφορμισμού. Ύπήρξε ένας λίγο πιό σκληρός εύρωκομμουνισμός πού δέν λησμόνησε ότι ο Γκράμισι δέν σταμάτησε ποτέ να αναφέρεται στόν λενινισμό. Πρόκειται για ένα σημαντικό φαινόμενο πού άφορα την πολιτική ζωή σέ εύρωπαϊκό επίπεδο, γιατί τό πρόβλημα υπερέβη τά πλαίσια της Γαλλίας. Στην Ιταλία υπήρξε μιά βάση, στό βαθμό πού όλοι οι μετασχηματισμοί, ακόμα και οι τακτικές άποκλίσεις του Ιταλικού Κ.Κ. προς τά δεξιά ή τά άριστερά επενδύονταν σέ μιά γκραμισιανή γραμμή. "Αναρωτιέμαι αν ποτέ κάποιος από τούς σημερινούς καθοδηγητές του Κ.Κ. έχει διαβάσει έστω και μιά σελίδα από τό έργο του Γκράμισι. Γενικότερα στη Γαλλία, οι διανοούμενοι πού καταπιάστηκαν στα σοβάρια μέ τόν Γκράμισι δέν είναι πολλοί. Αυτά πού συμβαίνουν σήμερα δείχνουν ότι ή πρόσληψη του εύρωκομμουνισμού ήταν συγκυριακή. Έξάλλου ή ταχύτητα μέ την όποια περάσαμε από την έννοια του εύρωκομμουνισμού στην έννοια της εύρωαριστερās είναι σημαδιακή. Ποιός αναφέρεται ακόμα σήμερα στόν εύρωκομμουνισμό;

Γιά να διατηρήσουμε ως πλαίσιο αναφοράς τη δεκαετία του εβδομήντα, ή πολιτική λειτουργία του Γκράμσι στη Λατινική Αμερική υπήρξε ολοκληρωτικά διαφορετική. Δεν πρόκειται για τον ίδιο Γκράμσι. Πρόσφατα είχα την ευκαιρία να διαβάσω μερικά κείμενα που κυκλοφόρησαν στο Μπουένος Άιρες, στο Μεξικό κι αλλού. Έδω οι σύντροφοι αναδεικνύουν έναν άλλο Γκράμσι που δεν θα του έβαζαν την ετικέτα του ευρωκομμουνιστή, αλλά του επαναστάτη. Έτσι τον υποδέχτηκαν στη Χιλή. Ένώ, αντίθετα, στην Ιταλία συνάντησα έναν όρισμένο αριθμό διανοουμένων, ανάμεσα τους σημαίνοντα στελέχη της καθοδήγησης του ΙΚΚ, που ελαχιστοποιούν στο έπακρο τη λενινιστική πλευρά του Γκράμσι και μεγιστοποιούν τη σχέση του με την ιδεαλιστική παράδοση του Τζεντίλε, Κρότσε κ.λπ. Οί Λατινοαμερικάνοι, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους της εποχής του ευρωκομμουνισμού, δεν βλέπουν στον Γκράμσι ένα υποκατάστατο του Λένιν. Βλέπουν σ' αυτόν εκείνον τον στοχαστή που έκανε ένα αποφασιστικό βήμα στη μελέτη των προβλημάτων που τους ενδιαφέρουν — των προβλημάτων της υπανάπτυξης δηλαδή ένα συγγενές πρόβλημα με εκείνο του Νότου της Ιταλίας, τα μεγάλα πολιτιστικά φαινόμενα όπως η θρησκεία, που μελετούσε ο Γκράμσι. Και πράγματι η Λατινική Αμερική έχει πολλά να μάθει απ' όσα είπε ο Γκράμσι για την θρησκεία ή για τους διανοούμενους. Οί διανοούμενοι της Λατινικής Αμερικής έχουν μία συμπεριφορά που δεν μοιάζει με τη συμπεριφορά των Ευρωπαίων, θυμάτων ενός είδους «προδοσίας των ταγών», όπως θα 'λεγε ο Μπεντά. Στη Λατινική Αμερική υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός διανοουμένων που νοιάζεται να συνδεθεί με τις μάζες, να δουλέψει σύμφωνα με το πνεύμα των επαναστατικών μεταβατικών καταστάσεων. Βλέπουμε λοιπόν πώς μπορεί να λειτουργήσει ή αναφορά στον Γκράμσι: κρατούν τό γεγονός ότι ο Γκράμσι έμεινε σχεδόν δεκατρία χρόνια φυλακή. Στην Εύρώπη αυτό είναι μία παλιά ιστορία γιατί δεν υπάρχει πια φασιστικό καθεστώς. Αλλά οί Έλληνες π.χ., μία και οί συνταγματάρχες δεν είναι μία τόσο παλιά ιστορία γι' αυτούς, βλέπουν στον Γκράμσι κυρίως τον αντιφασίστα. Στην Ισπανία, στις αρχές του ευρωκομμουνισμού, οί αγωνιστές που έβγαιναν από την παρανομία είχαν μίαν ευαισθησία απέναντι στον Γκράμσι που βρισκόταν σε πλήρη αντιστοιχία με τους αγώνες τους ενάντια στον φρανκισμό.

Ο ΛΕΝΙΝ ΚΑΙ Ο ΓΚΡΑΜΣΙ

Ερώτηση: Στο βιβλίο σου «Ο Μαρξισμός-Λενινισμός»² έγραψες ότι να ξα-

νατιάσει κανείς τον λενινισμό σημαίνει «να ανακαλύψει σε συγκυρίες αναγκαστικά διαφοροποιημένες τις συνθήκες της κομμουνιστικής επανάστασης». Για να έρθουμε στην άμεση επικαιρότητα ποιές είναι οί συνέπειες απ' αυτή τη σκέψη για τά σημερινά καθήκοντα;

Απάντηση: Πρέπει κατ' αρχήν να δεί κανείς δύο προβλήματα που άπορρέουν από όλα αυτά και που διασταυρώνονται στο ίδιο σημείο. Για την ιδεολογία μία κατεύθυνση απολύτως πρωταρχική και που πρέπει να κατέχει την κύρια θέση στις άπασχολήσεις μας. Στο σημείο αυτό καμιά άμφιβολία. Πρέπει ωστόσο, όταν μιλά κανείς για τις μεταμορφώσεις της εργατικής τάξης, τους ταξικούς αγώνες, χωρίς να ύποτιμά τό οικονομικό στοιχείο και τόους διαύλους στοίους όποιους έγγράφεται τό πολιτικό, να παρατηρεί με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή τόους ιδεολογικούς παράγοντες γιατί αντιπροσωπεύουν τό μέσον για να προσεγγίσει κανείς τη συνείδηση των μαζών και να δημιουργήσει εκείνον τον τύπο σχέσεων μεταξύ διανοουμένων και μαζών στις όποιες προσέβλεπε ο Γκράμσι. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι ο Γκράμσι έδινε στον όρο «διανοούμενος» μία εύρεια έννοια περιλαμβάνοντας σ' αυτόν τόους άτομικούς διανοούμενους αλλά και τις ομάδες, τον Τύπο αλλά και, κυρίως, τό κόμμα ως συλλογικό διανοούμενο. «Ενότητα ιδεολογική των μαζών», συνεχής ένότητα ανταλλαγών, έλεγε. Και σημείωνε ότι, όταν τό κόμμα προοδεύει επικρατεί ή δημοκρατία σ' αυτό ενώ αντίθετα όταν περνά μία φάση ύποχώρησης αναπτύσσεται ο συγκεντρωτισμός. Αυτό τό φαινόμενο διαστολής-συστολής μας είναι έκτοτε ιδιαίτερα οίκείο.

ΞΕΠΕΡΑΣΜΕΝΑ ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ;

Ερώτηση: Δεν φαίνεται να αποδίδεις μεγάλη σημασία στην κρίση της «μορφής κόμμα».

Απάντηση: Δεν πιστεύω στην κρίση της λειτουργίας του κόμματος ως συλλογικού διανοουμένου, τουλάχιστον ως προς τά τρία βασικά καθήκοντά του, για να θυμηθούμε και τον Μπρέχτ. Δηλαδή: να κρίνει και να άνασκευάζει παντού την άστική ιδεολογία, να δίνει τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή στις δυνάμεις που κινούν τον κόσμο, να αναπτύσσει τη θεωρία, δηλαδή την άνάλυση των αντιφάσεων. Τρεις στόχοι που, προφανώς, αντιστοιχούν σε τρία βασικά στοιχεία: *έπιστήμη, όργάνωση, κουλτούρα*. Μετά από αυτό άς κρίνει ο καθένας όσο θέλει τη «μορφή κόμμα», τις ιστορικές της μορφές, τόους τρόπους κομματικής λειτουργίας κ.λπ. Αλλά σε ό,τι

άφορα άφ' ενός τον συλλογικό διανοούμενο και άφ' έτέρου την αναγκαιότητα της *όργάνωσης* μίας δομής, είναι κάτι που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε σήμερα στο μέτρο που στην αντίπαλη όχθη υπάρχουν δομές, ύπάρχουν όργανώσεις πανίσχυρες. Ακόμη και ή παλιά ιδέα ότι τό κόμμα είναι μία μορφή θεσμοποιημένης βίας που άπαντά και αντίτιθεται στην κρατική βία της άστικής τάξης δεν είναι λάθος ιδέα.

Υπάρχει άνάγκη οί εργαζόμενοι να είναι όργανωμένοι, να διαθέτουν τη δική τους αυτόνομη δομή. Οί τρόποι λειτουργίας, έκλογής, αντιπροσώπευσης κ.λπ., όλα αυτά είναι δυνατό να τά ξανασυζητήσουμε και να αναθεωρήσουμε ό,τι είναι αναθεωρητέο. Π.χ. να καθιερωθούν μορφές δημοκρατικής λειτουργίας, να καθιερωθούν άρχές της εκ περιτροπής ανάδειξης στελεχών στα καθοδηγητικά όργανα, να τεθεί τό ζήτημα των επαγγελματικών στελεχών, να άποσαφηνισθούν οί όροι της πραγματικής αυτοκριτικής.³ Αλλά αν καταργηθεί ή δομή κόμμα τί άπομένει; Τό κίνημα; Τό κίνημα, σε τελευταία άνάλυση, είναι μία μορφή άπόκρυφη ή διάχυτη, πράγμα που φαίνεται καθαρά στο Σοσιαλιστικό Κόμμα. Είναι προτιμότερο ή όργανωτική δομή να είναι *δημόσια*, άνοιχτή, να την γνωρίζει ο οίσοσδήποτε. Η άναγκαιότητα του ΓΚΚ, αν οδηγεί στην άμφισβήτηση κάθε μορφής όργάνωσης, καταλήγει σε άνεπανάρθωτες βλάβες. Πρέπει να ύπάρξει κάποια νέα πολιτική εύρηματικότητα. Φαίνεται αυτό καθαρά σε όργανώσεις πιο εύελικτες όπως τά συνδικάτα και ή CGT όπου ή ίδια ή ζωή προκαλεί έσωτερικές άλλαγές. Ο Κραζουόσκι (γραμματέας της CGT) δεν συμμαρφέρεται στο συνδικάτο όπως ο Μαρσαί ή ο Λαζουανί στο κόμμα. Στο συνδικάτο, άναγκαστικά, δίδεται προσοχή στις πραγματικότητες των κοινωνικών αγώνων, των προσδοκιών, στις πρωτοβουλίες και τη δημιουργικότητα. Σε τελευταία άνάλυση στο ΓΚΚ καταμαρτυρείται ότι δεν έλαβε ύπόψη όλα αυτά έδώ και πολλά χρόνια, ότι ύποκατέστησε στην τάξη ένα είδος γραφειοκρατίας που διαφεντεύει την πολιτική ζωή του κόμματος σύμφωνα με προσδιορισμούς που ποτέ δεν κρίνουν τά μέλη.

Αλλά ύπάρχει κι ένα άλλο ζήτημα που δεν έχει καθόλου θιγεί για να μην πώ ότι έχει άποσιωπηθεί: τό ζήτημα του κράτους. Την εποχή των συζητήσεων για τον ευρωκομμουνισμό μάς

2. Έκδ. Bernard Huisman, 1984.

3. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. *Ouvrons la fenetre camarades!* (E. Balibar, G. Bois, G. Labica, J-P. Lefebvre), Maspero 1979.

είχε κάνει εντύπωση ένα είδος απόχρωσης που απέδιδαν στη σκέψη του Γκράμσι απομονώνοντας τη διάσταση της πολιτικοποιητικής ή πολιτιστικής ηγεμονίας (δηλαδή την ιδέα της δημιουργίας μιας επαναστατικής συναίνεσης πριν από την κατάκτηση της εξουσίας) λησμονώντας ότι ο σκοπός της ηγεμονίας είναι ακριβώς η κατάκτηση της εξουσίας, και ότι τόν Γκράμσι σε όλο του το έργο, τόν απασχολούσε το ζήτημα των μέσων για την καταστροφή του άστικού κράτους. Δέν υπάρχει κείμενο του Γκράμσι πού, στό σημείο αυτό, νά έγκαταλείπει τόν λενινισμό. Όταν συμπληρώνει και έμπλουτίζει την έννοια της ηγεμονίας μέ την συναίνεση, όταν μιλά για τό ζεύγμα καταστολή-συναίνεση σέ καμιά περίπτωση δέν οδηγείται στην παράκαμψη του ζητήματος του κράτους ή σέ λαθροχειρίες άπέναντι στην προοπτική καταστροφής του.

Άλλωστε τό πρόβλημα πού ο Γκράμσι ύπαινίσσεται κάθε τόσο είναι ή διατήρηση της ηγεμονίας μετά την κατάκτηση της εξουσίας. Οί παρατηρήσεις του για τή σοβιετική Έπανάσταση τόν οδήγησαν νά σκεφθεί ότι ή ηγεμονία πριν την κατάκτηση της εξουσίας είναι ένα πράγμα και ή διατήρηση της ηγεμονίας μετά την κατάκτηση της ηγεμονίας είναι ένα άλλο. Καί τόνιζε ότι ή ηγεμονία πρέπει νά διατηρηθεί πάση θυσία, νά μήν άφεθεί τό ζήτημα στις ντιρεκτίβες του κόμματος.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τό ζήτημα του κράτους πρέπει νά φωτισθεί από κάθε άποψη έν άψει, ιδίως, των σημερινών στρατηγικών προοπτικών. Κοιτάζοντας κανείς κατά την πλευρά του ΓΚΚ διαπιστώνει ότι, έδώ και δέκα χρόνια τουλάχιστον έχει σταματήσει κάθε αναζήτηση για τό κράτος και τις προοπτικές κατάκτησης της εξουσίας. Στο CERM (Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών), πριν δώδεκα χρόνια είχα διεξαχθεί μία σειρά συζητήσεις για τό κράτος, τή φύση και τις μορφές του στις σοσιαλιστικές χώρες. Η καθοδήγηση του κόμματος άπηγόρευσε τή δημοσίευση όλων αυτών των κειμένων, ακόμη και μέ τή μορφή τετραδίων.⁴ Σήμερα, αν ύποτεθεί ότι τό ΓΚΚ έχει κάποια στρατηγική, τίποτε δέν λέγεται για τή φύση του σύγχρονου κράτους, τό κράτος της άστικής τάξης, πού δέν είναι πιά τό κράτος της έποχής του Γκράμσι κι ακόμη λιγότερο δέν είναι τό κράτος πού νίκησαν οί Μπλοσεβίκοι. (Ήταν δυό διαφορετικές μορφές κράτους πράγμα πού δέν θεωρητικοποιήθηκε ούτε από τόν Γκράμσι ούτε από τόν Λένιν, αλλά τό εγνωρίζαν στην πρακτική τους). Σήμερα δέν υπάρχουν αναλύσεις για

τις νέες μορφές πού παίρνει τό κράτος, για τήν διάθλασή του μέσα στην κοινωνία των πολιτών, τή σχέση μεταξύ φιλελευθερισμού και «κράτους δικαίου». Όλες οί αναλύσεις περιστρέφονται γύρω άπ' αυτή την έννοια του «κράτους δικαίου» πού τείνει νά γίνει τό νέο αντικείμενο της συναίνεσης. Τί πάει νά πει «κράτος δικαίου»; Άκούγονται βέβαια κριτικές αλλά όλες είναι προσαρμοσμένες σ' αυτή την ιδεολογία.

Οί σοσιαλιστές δέν θέτουν καν τό ζήτημα. Θέλουν άπλως νά κατακτήσουν την κρατική μηχανή όπως είναι. Δέν πρόκειται πιά καν για τή άποψη του Κάουτσκι, πρόκειται για τή *συγκατοίκηση*: καταλαμβάνουμε τό κατάσταση μαζί μέ τή μπουρζουαζία...

Ένδιαφέρον είναι και τό φαινόμενο των άνανεωτών κομμουνιστών πού στό μανιφέστο τους ώστόσο παραμένουν βουβοί πάνω στό ζήτημα του κράτους. Είναι σαν, οί σύντροφοι αυτοί, νά έχουν έσωτερικεύσει ένα είδος έγκατάλειψης πού έρχεται από τή θητεία τους στό ΓΚΚ. Όστόσο στό μέτρο πού τό μανιφέστο τους τιτλοφορείται «*ή έπανάσταση, σύντροφοι!*» τό πρόβλημα άναντίρρητα έχει τεθεί: ή έπανάσταση, νά τί άφορά άμεσα τό κράτος. Όστόσο δέν υπάρχει έπανάσταση αν δέν τεθεί τό ζήτημα του κράτους. Πώς νά άρκεσθεί κανείς σέ μία έπανάσταση στά ήθη, ή σέ μία άνακτορική έπανάσταση;

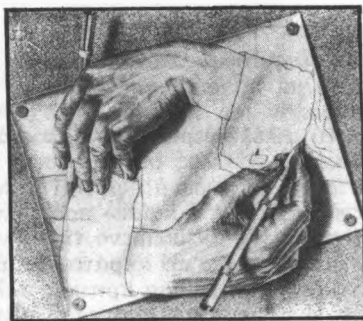
Νομίζω ότι στις σύγχρονες στρατηγικές πρέπει νά υπάρξει μία σύγκλιση πολιτική και ιδεολογική ταυτόχρονα. Οί οικονομικές αντιφάσεις τελούν πάντοτε υπό τόν έλεγχο των παρεμβάσεων της άστικής τάξης πού καταργεί τήν τάδε ή τήν δείνα βιομηχανία, δημιουργεί κάποια άλλη άλλού, μετακινεί εργατικό δυναμικό, αλλάζει τή δομή της άπασχόλησης, δημιουργεί άνασφάλεια κ.λπ. Άλλά τό ζήτημα δέν παίζεται σ' αυτό τό επίπεδο αλλά στό επίπεδο των πολιτικών προανατολισμών και της προοπτικής λαϊκών κινητοποιήσεων. Πρέπει νά πάρουμε ύπόψη τά τεράστια προβλήματα, τά σημεία πάνω στα όποία εδράζεται ή σύγχρονη συνείδηση. Μπορούμε για παράδειγμα νά σκεφτόμαστε ότι τό κύριο είναι ή άνατροπή των θεσμών και, σέ μία δεδομένη στιγμή, νά ανακαλύψουμε ότι αυτό πού οί άνθρωποι έχουν στό κεφάλι τους — όπως διαπιστώθηκε στα πέντε χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από τήν άριστερά—, είναι ένα άλλο πρόβλημα: των ξένων εργατών για παράδειγμα. Οί μεγαλύτερες διαδηλώσεις πού έγιναν τά τελευταία χρόνια περιστράφηκαν γύρω από αυτό τό πρόβλημα. Ίσως αύριο έρθει ή σειρά των Κοινωνικών Άσφαλίσεων, του δικαιώματος στην άπεργία, αν οί άγωνιστές, οί ίδιοι οί εργαζόμενοι θεωρήσουν ότι αυτά είναι τά θεμελιώδη προβλήματά τους. Δέν

υπάρχει πρόγραμμα έξω από τους πραγματικούς άγώνες. Δέν υπάρχει άποτελεσματικότητα έξω από ένα πολιτικό σχέδιο, πού, ξεκινώντας από τους άγώνες θά βάλει σέ ριζική άμφισβήτηση τις υπάρχουσες δομές κυριαρχίας.

Σήμερα πρέπει νά γίνουν τέτοιου είδους αναλύσεις σχετικά μέ τό κράτος, τόν τρόπο λειτουργίας του και συνάμα νά προωθηθούν κριτικές, θεωρητικές και πρακτικές, πού θά άναδείκνυαν τή δημιουργικότητα των μαζών και τήν επαναστατική τους ευαισθησία. Τό έδαφος του άγώνα, σέ τελευταία άνάλυση, δέν τό επέλεγαν οί κομματικοί μηχανισμοί. Νομίζω ότι ο Γκράμσι τό γνώριζε κι αυτό.

Μετάφραση:
Άνδρέας Πανταζόπουλος

4. Βλ. «Contribution à l' étude d' un désordre», στό *Ouverture d' une discussion*, 1979.
5. Στο «M», «Un événement politique», 1987.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΑΡΙΣΤΕΡΑ

του Κωνστάνζο Πρέβε

3 Ιουνίου 1976. Οί τοίχοι του Παρισιού και των «κόκκινων» προαστίων του έχουν σκεπασθεί από τεράστιες ξεχωριστές με φωτογραφίες του Μπερλινγκουέρ και του Μαρσαί. Στην Πύλη του Παντέν, κάτω από το υπόστεγο των σφαγίων της Βιλέτ, οι γραμματείς των δύο πιο μεγάλων κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης μιλούν σε δεκάδες χιλιάδες μέλη και οπαδούς. Η εξέδρα είναι στολισμένη με τις τρίχρωμες σημαίες των δύο μεσογειακών χωρών.

Για πρώτη φορά ηγέτης κομμουνιστικού κόμματος, ο Ιταλός Μπερλινγκουέρ, προφέρει δημόσια τη λέξη «ευρωκομμουνισμός», χωρίς να την καταδικάζει. Αυτός ο νεολογισμός δεν είναι ορθόδοξος. Είχε ωστόσο επιτυχία. Είναι έλκτικός γιατί χρησιμεύει στο να διακρίνεται αποτελεσματικά ή «άνωτερη» μορφή σοσιαλισμού, που προτείνεται στο Παρίσι, τη Ρώμη και παράνομα ακόμη στη Μαδρίτη, από τον σοβιετικού τύπου κομμουνισμό που υπάρχει ήδη εδώ και εξήντα χρόνια στη Μόσχα.

Έτσι εκφράζεται ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Μπερνάντο Βάλι στο πρώτο βιβλίο στα Ιταλικά που αφιερώνεται στον ευρωκομμουνισμό και που δημοσιεύτηκε το Οκτώβριο του 1976. Η λέξη αυτή όμως δεν είναι τίποτε παραπάνω από ένα αδειο κομμάτι, μία γενναίοφρονη διακήρυξη προθέσεων, ένας μακρύς κατάλογος χαρακτηριστικών των αστικών δημοκρατικών κοινωνιών του καπιταλισμού για τις οποίες διακηρύσσεται ότι στο εξής θα τις σέβονται με συνέπεια. Η λέξη αυτή είναι δημοσιογραφικής εμπνεύσης, σκοτεινής και αμφιλεγόμενης καταγωγής, που τό Ιταλικό, τό γαλλικό και

τό ισπανικό κόμμα οικειοποιήθηκαν χωρίς να την έχουν δημιουργήσει.

Κατά τη γνώμη μας ο ευρωκομμουνισμός είναι μία πραγματικά χαμένη θεωρητική ευκαιρία. Αυτή άλλωστε είναι και η θέση έτούτου του δοκιμίου. Η διακήρυξη στην Ιταλία της ιδέας του ευρωκομμουνισμού υποχρέωσε σε ύποχρηση την παλαιά μαρξιστική ταυτότητα τολιατικής καταγωγής. Προκάλεσε την ριζική κρίση της χωρίς ωστόσο να πετύχει να αντικαταστήσει την παλιά ταυτότητα με κάποια καινούρια, αυτήν που ο ευρωκομμουνισμός θεωρούσε ότι έπρεπε να προαχθεί και να αναπτυχθεί. Λίγο λίγο η ιδέα του ευρωκομμουνισμού άδειασε σιωπηρά από τό περιεχόμενό της και χωρίς ορισμένο να τό καταλάβουν γλίστρησε γλυκά προς την ιδέα της *ευρωαριστερας* που έμελλε να απαλείψει και τά τελευταία υπολείμματα διαφορών μεταξύ της κομμουνιστικής παράδοσης και της σοσιαλδημοκρατικής στο πλαίσιο της αδιαμφισβήτητης ηγεμονίας της ίδιας της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης.

Πρόκειται βέβαια για πράγματα πολύ γνωστά. Θα θέλαμε ωστόσο εδώ να δούμε όλα τά σχετικά ζητήματα μέσα από μία διπλή θεωρητική σκοπιά. Κατ' αρχήν θα θέλαμε να ερμηνεύσουμε τις διακυμάνσεις της κρίσης του μαρξισμού (και κυρίως την κρίση του Ιταλικού μαρξισμού) και των σύγχρονων θεωρητικών στρατηγικών ανασυγκρότησής του κάτω από τό φως, ακριβώς, της συγκεκριμενοποίησης που δεν ολοκληρώθηκε και των συνθημάτων του ευρωκομμουνισμού που αναμφίβολα βρήκαν την πολιτική τους κινητήρια δύναμη και τό θεωρητικό τους μοντέλο στο Ιταλικό Κομμουνιστικό

Κόμμα. Κατά δεύτερο λόγο, για να μίν υπάρχουν διαφορούμενα, ως διευκρινίσουμε προκαταβολικά ότι δεν αντιμετωπίζουμε άρνητικά την πολιτική προβολή μιας βούλησης ευρωκομμουνιστικού τύπου. Αντίθετα θεωρούμε ότι πρόκειται για μία πρωτοβουλία απόλυτα δικαιωμένη ιστορικά. Άλλά τό τραγικό μέσα σε όλα αυτά είναι ότι δεν υπήρξε θεωρητική και πολιτική βούληση για να συγκεκριμενοποιηθεί τό έν λόγω σύνθημα. Τελικά ήταν ή ίδια ή ιστορία που ξεκαθάρισε τούς λογαριασμούς.

ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΚΑΙ '80

Όπως έγραφε ο Λούκατς τό 1968 στο τελευταίο του έργο για τόν Λένιν «*οι τακτικές δεν είναι παρά μερικές στιγμές της μεγάλης ιστορικής ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους*». Μετά τόν Λένιν, αντίθετα, ή στρατηγική ή έπεξεργασία της στρατηγικής γινόταν με βάση την τακτική, σύμφωνα με τά ήθη της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας των άρχων του αιώνα. Άκόμα και για τό ζήτημα του «σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα» οι διάδοχοι του Λένιν λησμόνησαν «τίς μεθοδολογικές δυναμικο-ολικές απαιτήσεις του Μάρξ και του Λένιν» και άποσιώπησαν συνειδητά τό πρόβλημα των καταβολών της ρωσικής επανάστασης, που σίγουρα δεν ήταν κλασικά μαρξιστική. Θέλησαν, πότε να έπισπεύσουν την παγκόσμια επανάσταση με μέσα πολλές φορές τυχοδιωκτικά, πότε να αναπτύ-

ζουν τή σοσιαλιστική οίκοδόμηση μόνο στην ΕΕΣΔ, έτσι πού ή επαναστατική ρητορική του Τρότσκι και ή μή διαλεκτικός δογματισμός του Μπουχάριν ανταμώθηκαν στό πεδίο όπου τοποθετούνταν ή Στάλιν (χωρίς ώστόσο νά διαθέτουν τακτικές ικανότητες). Ξεπέρασμα του σταλινισμού, πού δέν θά άποκαθιστούσε τά πρωτεία τής στρατηγικής σέ σχέση μέ τήν τακτική, καταλήγει τελικά σέ φαινομενικό και έπιφανειακή ύπερβαση πού άποκαθιστά μία νέα και άνέκδοτη φόρμα σταλινισμού χωρίς νά καταργεί τά βαθύτερα αίτια του.

Δέν είναι έδω τό κατάλληλο μέρος για νά ξαναπιάσει κανείς τήν vexata quaestio των φιλοσοφιών του Κάντ και του Χέγκελ στή σχέση τους μέ τόν μαρξισμό. Οι «πρακτικοί» πολιτικοί άφήνουν συχνά νά έννοηθεί ότι αυτά είναι πολυτέλειες για διανοουμένους και ότι δέν έχουν μία σχέση μέ τίς συγκεκριμένες έπιλογές του κόσμου τής ιστορίας και τής πολιτικής. Στην περίπτωση αυτή οι «πρακτικοί» πολιτικοί πλανώνται όπως και σέ πολλές άλλες περιπτώσεις. Για τόν Χέγκελ τό ιστορικό γεγονός είναι γενικά ένα «συγκεκριμένο αποτέλεσμα πληθώρας προσδιορισμών», ένω στην προοπτική του Κάντ εισάγεται αναγκαστικά ένας δυϊσμός άνάμεσα σέ φαινόμενα και νοούμενα, άνάμεσα στίς άπλές έπιλογές ιδιαίτερων τακτικών και τίς «ρυθμιστικές ιδέες», άνάμεσα στόν καθαρό και τόν πρακτικό λόγο. Όπως ξέρεи ή καθένας τά ιδεώδη του πρακτικού λόγου μέ τή σειρά τους συνδέονται μέ τή «ρυθμιστική χρήση» του θεωρητικού λόγου. Η ένταση άνάμεσα στούς δύο πόλους δέν είναι μία άθελγη συνέπεια αλλά άντίθετα όρος άμεσα προβλεπόμενος.

Στήν Ίταλία ή εύρωκομμουνισμός γεννήθηκε ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες του πρακτικού λόγου τής τακτικής του ΙΚΚ στά μέσα τής δεκαετίας του '70. Στά 1973 δημοσιεύθηκαν στή *Rinascita* τρία άρθρα του Ένρικό Μπερλιγκουέρ όπου, βασιζόμενος στά γεγονότα τής Χιλής, στήν ήττα τής Λαϊκής Ένότητας και τό θάνατο του Σαλβαντόρ Άλλέντε, πρότεινε στή Χριστιανική Δημοκρατία ένα «ιστορικό συμβιβασμό» δηλαδή μία άμεση κυβερνητική συμμαχία. Αδτή ή συγκυριακή πρόταση, στά μέσα τής δεκαετίας του '70, κατέληξε νά πάρει πραγματικές στρατηγικές διαστάσεις, άποκορύφωμα τής όποίας ήταν ή εύρωκομμουνιστική πρόταση, ως άπολύτως αναγκαία ιδεολογική και πολιτιστική νομιμοποίηση τής νέας προοπτικής.

Βεβαίως όλα αυτά δέν έγιναν στην τύχη ούτε όφειλονταν σέ κάποια «προδοσία» από τά πάνω. Οι άγώνες τής εργατικής τάξης και των στρωμάτων τής τριτογενούς μικροαστικής τάξης, καθώς και ή σύστοιχη κρίση ήγεμο-

νίας τής Χριστιανοδημοκρατίας, ώθούνταν άντικειμενικά προς τήν κατεύθυνση αυτή. Ο Καρίγιο ήταν αυτός πού «έκτέθηκε» περισσότερο στην άμεση θεωρητικοποίηση του εύρωκομμουνισμού και ή Μαρσαί τήν άποδέχθηκε μέ τρόπο κατηγορηματικό (ας θίξουμε τή περίφημη διαμάχη στή Γαλλία πάνω στό ζήτημα τής «δικτατορίας του προλεταριάτου») όπου επενέβησαν ή Άλτουσέρ, ή Μπαλμπάρ κ.λπ.). Ωστόσο, στό διεθνές επίπεδο, ήταν τό ΙΚΚ πού άποφάσισε νά συνδέσει τά ιστορικά του πεπρωμένα μέ τήν εύρωκομμουνιστική προοπτική.

Στό σύντομο αυτό δοκίμιο θά άσχοληθούμε μόνο μέ τίς «έσωτερικές» πλευρές, τίς Ιταλικές, αυτής τής έπιλογής. Θα έξετάσουμε κατ' άρχήν τίς συνέπειες για τόν μικρόκοσμο πού αντιπροσωπεύει ή κοινότητα των Ίταλών μαρξιστών έρευνητών, για νά περάσουμε στην συνέχεια στό ευρύτερο «έξωτερικό» κόσμο τής πολιτικής σέ σχέση μέ τή συνολική ταυτότητα τής άριστερας πού αντιπαλεύει τόν καπιταλισμό. Στό τέλος θά εκφράσουμε μερικές προσεκτικές γνώμες για τή σημερινή κατάσταση.

Μετά τό 1945 ή Ιταλικός μαρξισμός απέκτησε μία ταυτότητα και ένα προφίλ μέ βάση τή στρατηγική έπιλογή του «νέου κόμματος» του Παλμίρο Τολιάτι. Όπως είναι γνωστό άκόμη και ή σκέψη του Άντόνιο Γκράμισι δέν είχε άποβεί «πολιτικά εκφραστική» στην Ίταλία παρά μόνο μέσα από τήν ενσωμάτωσή της στην προοπτική του Τολιάτι, μέ τρόπο πού ή ιστορία τής σταδιοδρομίας του Γκράμισι έξω από τήν Ίταλία νά μπορεί νά μελετηθεί άνεξάρτητα από τή λειτουργία της στό έσωτερικό τής Ιταλικής πολιτικής παιδείας.

Τά στρατηγικά στοιχεία του μαρξισμού του Τολιάτι μπορούν νά συνοψιστούν στα έξής δύο θεμελιώδη ζητήματα:

Πρώτον μία άνάλυση τής Ιταλικής κοινωνίας πού όρίζεται ως «άτελής άστική κοινωνία» και ως άνολοκλήρωτος καπιταλισμός. Ο Τολιάτι προσέδιδε έτσι στό εργατικό κόμμα μία συγκεκριμένη λειτουργία: νά άγωνισθεί εναντίον των «φεουδαρχικών ύπολειμμάτων» και εναντίον των προαστικών καθυστερήσεων. Έξάλλου στή γενική ιστορική εξέλιξη τής κοινωνίας άπέδιδε μία διάσταση προόδου. Μέ τόν τρόπο αυτό θά καθιερωθεί θεωρητικά ένα είδος όμογενοϋς χρονικής διαδρομής πού πάει από τή φεουδαρχία (τά φεουδαρχικά κατάλοιπα) στόν καπιταλισμό (ή άντιπατική πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων) μέχρι και τόν σοσιαλισμό (ή διοικητικός ρεφορμισμός και ή συνείδηση των προοδευτικών δυνάμεων περιέχουν ήδη τά στοιχεία του σοσιαλισμού). Αυτό ήταν, στην κυριολεξία, ή ιστορικισμός του Ιταλι-

κού μαρξισμού του Τολιάτι πού βεβαίως δέν έχει άπολύτως τίποτε τό κοινό μέ τό νόημα πού άποδίδει ή Κάρλ Πόπερ στόν όρο αυτό. Πράγματι, για τόν Πόπερ ή ιστορικισμός είναι κυρίως ή άντιεπιστημονικός ισχυρισμός τής πρόβλεψης των μελλοντικών κοινωνικών γεγονότων στό όνομα μιας καθολικευτικής ιστορίας πού βρίσκει τά ιστορικά τής προηγούμενα στή θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα και του άπόλυτου Πνεύματος του Χέγκελ. Άντίθετα ή ιστορικισμός του Τολιάτι δέν βασίζεται στην νομιμοποίηση πού προσφέρει μία άπόλυτη έπιστημονική γνώση έξω και πριν από τήν πράξη και έξάλλου είναι κατηγορηματικά άντίθετος σέ κάθε ισχυρισμό πού κατατείνει σέ μίαν ύπερπιστημονική θεμελίωση του μαρξισμού. Η μόνη πραγματικότητα στην όποία αναφέρεται ή τολιατικός ιστορικισμός είναι ή «ιστορία» και ή όμοιογενής διαδρομή της.

Δεύτερον ή μαρξισμός του Τολιάτι προϋπέθετε μία στρατηγική έπιλογή πιστότητα στή Σοβιετική Ένωση και τό «σοσιαλιστικό στρατόπεδο». Σ' αυτό δέν πρέπει νά δεί κανείς μία διπλοπροσωπία, μία βαθύτερη ύποκρισία, παρά ένα ιστορικιστικό στοιχείο για τή δυνατότητα έσωτερικού εκδημοκρατισμού, χωρίς τομές, τής ΕΕΣΔ και των χωρών πού άκόμη τότε δέν όνομάζονταν χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού». Θα μπορούσε μάλιστα νά πεί κανείς ότι, κατά κάποιο τρόπο, ή προοπτική του Τολιάτι προέβλεπε ήδη αυτό πού όνομάζεται σήμερα φαινόμενο Γκορμπατσόφ.

Η καθαρή και ισχυρή ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού κατασκευάζεται γύρω από τόν Παλμίρο Τολιάτι. Τά άλλα μειοψηφικά ρεύματα του μαρξισμού στην Ίταλία ύποχρεώθηκαν κι αυτά νά όρισθουν μέ βάση τόν τολιατισμό και τή διαφορά τους προς αυτόν. Έδω συναντούμε ένα σημείο πραγματικά κρίσιμο άν θέλουμε νά κατανοήσουμε τήν ιδιοτυπία τής ιστορίας του Ιταλικού μαρξισμού. Θα παραθέσουμε κάποια στοιχειώδη παραδείγματα.

Κατ' άρχήν τά μειοψηφικά ρεύματα του Ιταλικού μαρξισμού στην Ίταλία (τό ρεύμα του Άμαντέο Άμέντολα, και στή συνέχεια τό Ιταλικό τμήμα τής Τετάρτης Διεθνούς) παρήγαγαν θησαυρούς σκέψης και θεωρίας ως προς τήν κριτική τής κοινωνικής φύσης τής ΕΕΣΔ και τήν πολιτική φύση του σταλινισμού, θέλοντας μέ αυτό τό τρόπο νά χτυπήσουν στην ρίζα της τήν μετριοπαθή τολιατική στρατηγική. Ξεκινούσαν από τή διαίσθηση (κατά βάση σωστή) ότι ή ιστορικιστική μετριοπάθεια του Τολιάτι στην Ίταλία ήταν άλληλέγγυα μέ τήν μαξimalιστική ιδεολογική «άποζημίωση» πού παρείχε ή μύθος τής ΕΕΣΔ ως χώρας του σοσιαλισμού. Η εύφυια τής θέσης τους

εναπόκειται στην πεποίθηση —πού άποδείχθηκε χωρίς θεμέλια— ότι άπώλεια ιδεολογικής νομιμοποίησης της ΕΣΣΔ και του σταλινισμού θά συνοδευόταν από ριζοσπαστική αντικαπιταλιστική συνείδηση μέσα στους αντικαπιταλιστικούς εργατικούς αγώνες. Στην πραγματικότητα, τά ιστοριογραφικά άποτελέσματα της άριστερης κριτικής στον σταλινισμό, σέ μεγάλο βαθμό, κατέληξαν στην πολιτιστική «νομιμοποίηση» του καπιταλισμού και της μετριοπαθούς σοσιαλδημοκρατίας (σύμφωνα μέ όρισμένες μεθοδεύσεις πού ό Λούκατς στον καιρό του όρισε ως έμμεση συνηγορία).

Κατά δεύτερο λόγο ή άπόπειρα ενός τμήματος Ίταλών θεωρητικών του μαρξισμού νά επεξεργασθούν μιά επιστημονική έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο πλαίσιο μιάς ιδιότυπης λογικής του επιστημονικού αντικειμένου (σχολή του Γκαλβάνο Ντέλλα Βόλπε κ.λπ.) κατέληξε σέ μιάν αντικειμενική αντίθεση στην ιστορικοιστική άνάγνωση του καπιταλισμού πού μέ τή σειρά της θά όδηγήσει στην διάλυση των ιστορικών και γεωγραφικών ιδιομορφιών μέσα σέ μιά συνεχή και όμοιογενή χρονικότητα. Άν αυτή ή «άντιιστορικοιστική» θεώρηση πετύχαινε νά άγγίξει τό επίπεδο των «κοινών παραδοχών» των στρατευμένων μελών ή Ίδια ή ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού πού πρότεινε ό Τολιάτι άναπόφευκτα κινδύνευε. Άλλά κάτι τέτοιο δέν έγινε. Αύτός ό μαρξ-

σμός πού άντιπαρατασσόταν στον ιστορικοισμό παρέμεινε ένα άκαδημαϊκό φαινόμενο και δέν βγήκε έξω από τή μικρή κοινότητα των διανοουμένων. Ήξαιτίας της έσωτερικής του δομής ό άκαδημαϊκός μαρξισμός δέ μπορεί νά διατηρήσει για πολύ καιρό μιά θεωρητική ένότητα και τείνει νά διασπασθεί άνάλογα μέ τον καταμερισμό των πανεπιστημιακών κλάδων: τό πρόβλημα των σχέσεων άνάμεσα στο φασισμό και τή μεταφασιστική εποχή (συνέχεια ή τομές) θά παραπεμφθεί στο Ίστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου, ή διαφορά άνάμεσα στή διαλεκτική αντίφαση και τήν πραγματική αντίθεση θά συζητηθεί στο Τμήμα Φιλοσοφίας, τό ζήτημα της μετατροπής, των αξιών σέ τιμές (και συνεπώς τό επιστημονικό καθεστώς της κατηγορίας ύπεραξία) παραπέμπεται στο Οικονομικό τμήμα, ή ψυχική δυσανεξία του ανθρώπου μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία θά δώσει άφορμή για τή δημιουργία νέων κλάδων στο πλαίσιο των Σχολών Ψυχολογίας, τέλος, τό ζήτημα της σχέσεων μεταξύ εργατικής τάξης και των μικροαστικών τάξεων θά γίνει αντικείμενο ατέλειωτων σεμιναρίων στη Σχολή Κοινωνιολογίας. Κανείς πανεπιστημιακός μαρξισμός δέν μπορεί νά έλλίψει ότι θά διατηρήσει για καιρό τή θεωρητική του ένότητα και Ίδιως τήν πολιτική του έκφραστικότητα. Αύτό άκριβώς συνέβη και στην Ίταλία, χωρίς καν νά χρειασθεί νά προσφύγουμε στο φαινό-

μενο του «μετασχηματισμού» (transformismo) πού προσιδιάζει στους διανοούμενους και τό όποιο ήδη ό Γκράμσι συσχέτιζε μέ τή μακρά διάρκεια της έθνικής Ιταλικής ιστορίας (έδώ, βέβαια συναντάμε ένα κεντρικό σημείο του στοχασμού του Γκράμσι, τό όποιο στην Ίταλία σκεπάστηκε μέ άπόλυτη σιγή).

Και για νά τελειώνουμε, ή μόνη θεωρητικοπολιτική άπόπειρα αντίθεσης στην ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού πού πρότεινε ό Τολιάτι ήταν τό έργο του ρεύματος πού όνομάστηκε εργατισμός (Ρανιέρο Πανσιέρι κ.λπ.). Τή ρίζα των αντιθέσεων των συγκρούσεων μεταξύ εργατών και κεφαλαίου θά τήν άναζητήσουμε μέσα στο σύγχρονο μεγάλο έργοστάσιο (ΦΙΑΤ κ.λπ.), θά άφήσει επίτηδες στην άκρη τά «φεουδαρχικά κατάλοιπα» και θά έλθει σέ ρήξη μέ εκείνη τήν αυθόρμητη ιδεολογία της προόδου και της καταστατικής ουδετερότητας της άνάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων πού χαρακτηρίζει τον ιστορικοισμό. Άπό ιστορική άποψη ό εργατισμός ήταν ή κυρίαρχη ιδεολογία στους χώρους της ριζοσπαστικής άριστερας στην Ίταλία της δεκαετίας του '60 και του '70.

Ή έπιλογή του εύρωκομμουνισμού, πού παρέμεινε στο επίπεδο της άπλης διακήρυξης μιάς κεντρικής ιδέας (της ιδέας της συμφιλώσης δημοκρατίας και σοσιαλισμού) δεδομένου ότι δέν συνοδεύτηκε από καμιά σοβαρή προσπάθεια για νά θεμελιωθεί μιά αντίστοιχη πολιτική θεωρία, τροποποίησε ριζικά τό ιδεολογικό πεδίο πού περιγράψαμε πιο πάνω και πού βασικά τό χαρακτήριζαν δύο άκρατες λογικές σέ ούσιαστικό και άμοιβαίο συσχετισμό μεταξύ τους: ό τολιατισμός και ή διαφοροποίηση μέ βάση τήν αντίθεση στον τολιατισμό. Μετά τό 1976 τά παλιά χαρτιά δέν έχουν πλέον καμιά χρησιμότητα για τήν κατανόηση του ιδεολογικού πεδίου πού διαμορφώνεται μετά τήν έπιλογή του εύρωκομμουνισμού. Έχοντας λοιπόν κατανοήσει τά προηγούμενα μπορούμε νά περάσουμε στο ούσιαστικό θέμα.

Όπως τό είπαμε ήδη, χωρίς μιά αντίστοιχη πολιτική θεωρία, ό εύρωκομμουνισμός ήταν καταδικασμένος νά παραμείνει μιά άπλή ρυθμιστική νεοκαντιανή ιδέα του καθαρού λόγου της σοσιαλδημοκρατίας. Δυστυχώς ή ιδεολογική πρωτοβουλία άρτήθηκε από εκείνον πού άλλοτε θά όνομάζαμε «άντίπαλο» και πού έτσι επέβαλε τήν έπιλογή του θεωρητικού πεδίου της σύγκρουσης. Στα τέλη του 1975 στις σελίδες του περιοδικού του ΙΣΚ *Mondoperaio* ό φιλελεύθερος δημοκράτης φιλόσοφος Νομπέρτο Μπόμπιο, σέ δύο διαδοχικά του άρθρα, άρνήθηκε ότι ύπάρχει κάποια μαρξιστική θεωρία για

τό κράτος και τη δημοκρατία, υποστηρίζοντας ότι η μόνη και μοναδική παραδεκτή θεωρία για τό κράτος και τη δημοκρατία ήταν εκείνη του φιλελεύθερου δυτικού καπιταλισμού. Κατά τη γνώμη μας αυτό ήταν ένα πραγματικό Μόναχο του θεωρητικού ιταλικού μαρξισμού που έχασε τη μάχη ενάντια στον Μπόμπιο χωρίς ωστόσο να έχει καν τό κουράγιο νά τή δώσει. Υπήρξε βέβαια μία πολεμική, άβεβαιη και έντονη, στην οποία ως προς τό κύριο ο Μπόμπιο βγήκε κερδισμένος διότι, τελικά, όλοι κατέληξαν νά τόν δικαιώσουν. Μέ τόν τρόπο αυτό ο εϋρωκομμουνισμός γεννιόταν στην Ίταλία σέ μία στιγμή ακριβώς που άρνούνταν νά αποκτήσει μία πολιτική θεωρία αυτόνομη, μία και παραδεχόταν μεμιάς ότι η μόνη παραδεκτή θεωρία για τό κράτος και τη δημοκρατία ήταν η άστική δημοκρατικοφιλελεύθερη θεωρία.

Προσωπικά δέν πιστεύω ότι ο μαρξισμός είναι μία θεωρία που μπορεί νά αναχθεί σέ μία πολιτική θεωρία μόνο. Υπάρχει σίγουρα μία φιλοσοφική ανθρωπολογία, μία ήθική, μία αισθητική και πίο γενικά μία φιλοσοφία (μία οντολογία της κοινωνικής ύπαρξης). Άλλά είναι άδιαμφισβήτητο ότι μία πολεμική θεωρία αυτόνομη είναι ουσιαστική συνιστώσα τελείως άπαραίτητη στον μαρξισμό. Εϋρωκομμουνισμός χωρίς εϋρωκομμουνιστική πολιτική θεωρία είναι ένα άδειο κουτί. Καί είναι θεμιτό νά υποθέσει κανείς ότι ο Τολιάτι, αν ήταν ακόμη ζωντανός, θά μπορούσε νά άντιληφθεί αυτήν τήν έντελώς στοιχειώδη αλήθεια. Δέν είναι τυχαίο ότι σέ μία πολεμική που υπήρξε μεταξύ Τολιάτι και Μπόμπιο τή δεκαετία του '50 ο Τολιάτι είχε άρνηθεί νά παραχωρήσει στον Μπόμπιο τό κύριο, δηλαδή τήν άναγνώριση της μοναδικότητας και της άπολυτότητας της καπιταλιστικής άστικής δημοκρατίας.

Έχοντας μείνει χωρίς πατέρα έναντιον του όποιου θά μπορούσε νά επαναστατήσει και άνίκανος νά ένταφιάσει τόν χαμένο πατέρα, ο θεωρητικός μαρξισμός της άντιπολίτευσης στην Ίταλία περίπεσε σέ βαθιά κρίση. Πρέπει επίσης νά θυμηθούμε ότι στά τέλη της δεκαετίας του '70 ξέσπασε μία φοβερή διεθνής κρίση που έπληξε κυρίως τίς χώρες του «λατινικού μαρξισμού». Σέ ένα πολιτιστικό χώρο όπου οι μεταφράσεις ξένων κειμένων είχαν πάντοτε μεγάλη σημασία, η διεθνής διάσταση της κρίσης προστέθηκε στην καθαυτό έθνική κρίση, τήν κρίση του τολιατισμού.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΚΑΙ '80

“Όπως κιάλας τονίσαμε η άφηρημένη

διακήρυξη του εϋρωκομμουνιστικού ιδεώους χωρίς καμιά συνοδευτική πολιτική θεωρία, είχε καταστρεπτικά άποτελέσματα για τή συνολική ταυτότητα του θεωρητικού μαρξισμού στην Ίταλία. Η άποσύνθεση της πολιτικής έκφραστικότητας του θεωρητικού ιστορικισμού του Παλμίρο Τολιάτι δέν γονιμοποίησε καμιά έναλλακτική άνασύσταση αλλά κατέληξε σέ ένα θεωρητικό και πολιτικό κενό. Είναι φανερό ότι έδω θέλω νά πιστοποιήσω ένα πρόδηλο και άβτονόητο γεγονός, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι προτίθεται νά υπερασπίσω τόν ιστορικοιστικό μαρξισμό του Τολιάτι. Άντίθετα, συμμερίζομαι σέ γενικές γραμμές τήν κριτική του ιστορικισμού που άσκησε ο Άλτουσερ. Άλλά, σύμφωνα μέ ένα σενάριο σχεδόν κλασικό, η έλλειψη μιάς πολιτικής θεωρίας διασκεδάστηκε μέ μιάν επίμονη και ιδεοληπτική προσφυγή στην *ήθική* ή ακόμη στην *ήθική στιγμή* της πολιτικής που έφτασε μέχρι νά λησμονήσει ακόμη κι όσα είχε πει στον καιρό του ο Γκράμσι, ότι δηλαδή η ήθικότητα του πολιτικού ανθρώπου δέν συνίσταται στο γεγονός ότι δέν κλέβει τό δημόσιο χρήμα αλλά στην πραγματοποίηση των ύποσχέσών του, η διαφορετικά στην οργανική σχέση άνάμεσα στα λόγια και τήν πράξη. Δόθηκε έτσι η έντύπωση ότι η πολιτική θεωρία του εϋρωκομμουνισμού εξαντλούνταν όλοκληρωτικά σέ ένα είδος *διαφοράς ήθικου τύπου*. Άπ' αυτή τήν άποψη η πολιτική θεωρία του Ένρικο Μπερλινγκουέρ, γενικού γραμματέα του ΙΚΚ από τό 1972 ως τό 1984, συνίσταται σέ μία συνεχή ύπενθύμηση, μερικές φορές ιδεοληπτική, της ήθικής διαφοράς του πολιτικού προσωπικού του ΙΚΚ σέ σχέση μέ τά άλλα κόμματα, μία συνεχή προτροπή στή λιτότητα που θυμίζει τίς θρησκευτικές κριτικές στην καπιταλιστική κοινωνία της κατανάλωσης και στην έλλειψη «ήθικών αξιών» της σύγχρονης καπιταλιστικής άστικής κοινωνίας.

Δέν είναι τό κατάλληλο μέρος έδώ νά συζητήσουμε για τήν προσωπικότητα του Μπερλινγκουέρ και για τήν καθολική καταγωγή των συμβούλων του (Φράνκο Ροντάνο κ.λπ.), αλλά, είναι σημαντικό νά επιμείνουμε ακόμη στο γεγονός ότι η ιδεοληπτική επιμονή στην ήθική και στή διαφορά ήθικής των κομμουνιστών (δηλαδή των Ίταλών κομμουνιστών, των πραγματικών εϋρωκομμουνιστών) ήταν στην πραγματικότητα ύποκαταστατο στην άπουσία μιάς πρωτότυπης έναλλακτικής πολιτικής θεωρίας σέ σχέση μέ εκείνη που κληρονομήθηκε από τόν Τολιάτι και τήν Τρίτη Διεθνή.

Αυτή η έμμονη προσφυγή στην ήθική μοιάζει νά θεμελιώνεται ύλιστικά στον τρόπο μέ τόν όποιο τή δεκαετία 1975-85 τό ΙΚΚ διαχειρίζεται μόνο του η μέ τους συμμάχους του χιλιάδες δήμους

και κοινότητες της Ίταλίας, όλες τίς μεγάλες πόλεις του Βορρά και του κέντρου της χώρας (άκόμη και τή Ναπολι για μερικά χρόνια). Πράγματι η διαχείριση των κοινοτικών και δημοτικών ύποθέσεων συμβιβάζεται μέ τήν έλλειψη φερέγγυας πολιτικής θεωρίας έθνικής σημασίας, και η γραφειοκρατική όρθολογικότητα (ο Μάξ Βέμπερ, όρα πολύ περισσότερο ο Κάρλ Μάρξ) συνοδευόμενη από τήν άτομική έντιμότητα των διαχειριστών φαντάζει άρκετή. Έκτός από αυτό στην Ίταλία η «έντιμη διαχείριση» μοιάζει ένιοτε σάν κάτι τό επαναστατικό λαμβανόμενου ύπόψη του καθεστώτος πελατιακών σχέσεων τύπου Μαφίας και παραμαφίας και τή γενικευμένη συνήθεια κλοπής των δημόσιων ύλικών.

Άπ' αυτή τήν άποψη είναι άναγκαίο νά τονισθεί ότι στην Ίταλία όπως και άλλου άλλωστε, τό ήθικό ζήτημα είναι καθαρά πολιτικό και κοινωνικό. Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία είναι τόσο πολύ σημαντικός ώστε κάθε ήθικολογική συζήτηση για τά «καθαρά χέρια» άνάγεται άμέσως σέ άσκοπη και άνέξοδη φλυαρία όταν έρχεται σέ άμεση σχέση μέ τά πολιτικά ζητήματα. Έκτός από αυτό σέ όρισμένες περιοχές η άνεργία άνεβαίνει σέ τόσο πολύ ύψηλά επίπεδα ώστε οδηγεί πολλούς νέους στο νά θεωρούν τίς πολιτικές «κουμπιάρές» δρόμο άπόλυτα θεμιτό και ύποχρεωτικό. Σέ πολλές περιοχές της Ίταλίας τό καθεστώς του φαινομενικού πολυκομματισμού συγκαλύπτει καταστάσεις που συγγενεύουν μέ εκείνες του καθεστώτος του «ύπαρκτου σοσιαλισμού»: η ένταξη στο κόμμα είναι προϋπόθεση για όποιαδήποτε φυσιολογική καριέρα. Σέ όλα αυτά, προφανώς, δέν υπάρχει τίποτε που θά μäs επέτρεπε νά μιλήσουμε για «φεουδαρχικά κατάλοιπα». Άντίθετα έχουμε νά κάνουμε μέ τίς ιδιομορφίες της ιταλικής καπιταλιστικής άνάπτυξης, μιάς άνάπτυξης ωστόσο από τίς πίο στέρρες και τίς πίο δυναμικές του δυτικού κόσμου. Τό ήθικό ζήτημα (όπως και τό ιδιαίτερο ζήτημα που άντιπροσωπεύει η Μαφία στην Ίταλία) προφανώς θά επιλυθούν σέ μία σοσιαλιστική προοπτική, τό ίδιο άλλωστε συμβαίνει, σέ άλλες γεωγραφικές και ιστορικές συνθήκες, μέ τό έθνικό ζήτημα η τό φυλετικό (που ύπάρχουν και στην Ίταλία όχι όμως μέ τήν δεξύτερα που παρουσιάζεται στή Γαλλία, τήν Άγγλία η τίς ΗΠΑ).

Η διαπλοκή στην Ίταλία ήθικών και πολιτικών ζητημάτων είναι ένα ζήτημα άπολύτως θεμελιακό για τή σωστή κατανόηση της κατάστασης. Στην Ίταλία, αυτό που ονομάζεται νεοφιλελευθερισμός (δηλαδή ο συστηματικός έκφυλισμός τμήματος των κατακτήσεων του κράτους προνοίας που συνοδεύεται από μία επίμονη ιδεολογική

έκστρατεία για την κεντρικότητα της καπιταλιστικής επιχείρησης) χαρακτηρίσει αναμφίβολα το ιδεολογικό κλίμα της δεκαετίας του '80 (όπως επίσης στην Αγγλία και τη Γαλλία) αλλά δεν φαίνεται ότι είχε πραγματικές στρατηγικές βάσεις ώστε να επιβληθεί πραγματικά. Μέ εξαίρεση μερικούς «πόλους» ανάπτυξης ικανούς να υποστηρίξουν τον διεθνή καπιταλιστικό ανταγωνισμό ένα μεγάλο τμήμα της ιταλικής οικονομίας χαρακτηρίζεται από ένα διπλό δομικό προσδιορισμό (και επιμένουμε σε αυτό τον όρο): είναι συνδεδεμένη με την πολιτική τάξη και επομένως δεν μπορεί να είναι νεοφιλελεύθερη παρά μόνο στα λόγια ή άλλως είναι «υπόγεια» και επομένως ζει μέσα στην καθημερινή παρανομία χωρίς την όποια άλλωστε δεν μπορεί να επιζήσει.

Αν στην Ιταλία αυτό είναι αλήθεια, μία στρατηγική σοσιαλδημοκρατικού τύπου έμμεσα αντιμετώπιση στο νεοφιλελευθερισμό φαίνεται έφικτη και μάλιστα έπιδοφόρα μεσοπρόθεσμα. Μία πολιτική θεωρία προσωρινά φερέγγυα μπορεί επομένως να συνίσταται σε μία στρατηγική οικονομικού εξορθολογισμού του επιδοτούμενου και του υπόγειου τομέα της ιταλικής κοινωνίας. Όλα αυτά προϋποθέτουν την εγκατάλειψη κάθε συζήτησης πάνω στον ευρωκομμουνισμό και οδηγούν στην αναζήτηση μιας ευρωαριστερής ταυτότητας, για να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον άκομφο νεολογισμό. Σήμερα είναι παράδοξο, έστω και αν είναι απολύτως εξηγήσιμο, στη χώρα του Αντόνιο Γκράμι, ο γερμανός σοσιαλδημοκράτης Πέτερ Γκλότς έγινε κύριος πολιτικός θεωρητικός. Το *Μανιφέστο για μία νέα ευρωπαϊκή αριστερά*, που δημοσιεύτηκε το 1986 με πρόλογο του Άκιλε Όκέττο, γραμματέα σήμερα του ΙΚΚ, από πλευρās περιεχομένου έγινε το ιδεολογικό κείμενο αναφοράς της πλειοψηφούσας πολιτικά πτέρυγας της κομμουνιστικής ιταλικής παράδοσης. Έδώ φυσικά δεν υπάρχει κανένα ίχνος ευρωκομμουνισμού και τελικά καταλήγουμε στην καθολική και άμεση προσχώρηση στο νέο σοσιαλδημοκρατικό ρεφορμιστικό σχέδιο.

Σύμφωνα με ένα σενάριο που ο Αντόνιο Γκράμι είχε αναγνωρίσει ως έντελως τυπικό του ιταλικού φαινομένου του «μετασχηματισμού» (transformismo) το πέρασμα από τον ευρωκομμουνισμό στην ευρωαριστερά δεν ήταν μία διάφανη και φανερή διαδικασία αλλά σιωπηρό γλίστρημα που προσπάθησαν να το παρουσιάσουν ως απολύτως φυσιολογικό και προπαντός αναπόδραστο.

Στην πραγματικότητα τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά. Στην εποχή του η διακήρυξη του ευρωκομμουνιστικού ιδεώδους θέλησε να επισημάνει

την αναγκαιότητα να θεωρητικοποιηθεί ή ασυνέχεια απέναντι στην ιδεολογία του Παλμίρο Τολιάτι. Όπως ένας ακροβάτης που αποφασίζει να πηδήξει χωρίς προστατευτικό δίχτυ ο δυτικός ιστορικός του ιταλικού μαρξισμού αποφάσισε να εγκαταλείψει την προστασία που προσέφερε η ύπαρξη και η ενίσχυση του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου». Την εποχή εκείνη το έπιπλέον το σοσιαλιστικό στρατόπεδο έμοιαζε ότι δεν διέθετε καμιάν απολύτως δυνατότητα έσωτερικής αυτορρύθμισης και η απότομη ήττα της κινεζικής πολιτιστικής επανάστασης μετά το θάνατο του Μάο (το 1976 είναι επίσης το κλειδί σε όλη αυτή την ιστορία), στά μάτια πολλών, καθιστούσε άπιθνη την έξοδο προς τα άριστερά από τον σταλινισμό.

Η κεντρική ιδέα του ευρωκομμουνισμού δεν ήταν άλλη από εκείνη μιας συνειδητής διεύθυνσης της κοινωνικής ανάπτυξης, δηλαδή μιας συνειδητής διεύθυνσης της οικονομίας. Πρόκειται για μία απολύτως ορθολογιστική αντίληψη που δεν γεννήθηκε βεβαίως το 1976. Για να συναντήσει κανείς μία από τις κομμουνιστικές της παραλλαγές άρκει να σκεφθεί την περίπτωση του Μπουχάριν και την αντίληψη του περί μικτής οικονομίας για μία μακρά περίοδο, καθοδηγημένης από μία πολιτική ήγεςία μαρξιστικού τύπου. Στην αντίληψη αυτή ο ευρωκομμουνισμός δεν προσθέτει παρά την ιδέα του πολιτικού πλουραλισμού και την παραδοχή της έναλλαγής στην πολιτική έξουσία μετά από πιθανή ήττα στις εκλογές. Η παραλλαγή σοσιαλδημοκρατικού τύπου δεν ήταν παρά η παλαιά κενυσιανή ιδέα έμπλουτισμένη με όλα τα νεότερα στοιχεία.

Και στίς δύο περιπτώσεις μία πολιτική θεωρία είναι απολύτως αναγκαία. Στην πρώτη παραλλαγή η πολιτική θεωρία δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη του Λένιν που ώστόσο είναι έντελως ασύμβατη με τη δημοκρατικοφιλελεύθερη πολιτική θεωρία. Η πολιτική θεωρία του Λένιν δεν μπορεί να ταυτισθεί με μία έξτρεμιστική θεωρία άμεσου περάσματος στον κομμουνισμό (άντιθeta!) και επομένως είναι συμβατή με ιδιότυπες λύσεις πολύ διαφορετικές. Ούτε ο Στάλιν, ούτε ο Τρότσκι, ούτε ο Μπουχάριν μπορούν στην πραγματικότητα να οικειοποιηθούν τον Λένιν γιατί η ιδέα της συνειδητής κομμουνιστικής διεύθυνσης της μικτής οικονομίας πάει πέρα από όποιαδήποτε ιστορική ιδιότυπη λύση. Στη δεύτερη παραλλαγή πολιτική θεωρία είναι εκείνη του σύγχρονου καπιταλισμού και των αδνηρών λογαριασμών κοινωνικής αναπαραγωγής του συνόλου. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 η γαλλική αριστερά δοκίμασε μία θλιβερή έμπειρία που —και δεν εί-

ναι τυχαίο— πάντοτε παραμερίζεται στην Ιταλία από όλες τις συζητήσεις, λές και οι δύο χώρες είναι τόσο πολύ άπομακρυσμένες, λές και δεν ήταν δυνατό να άποκομίσει κανείς μαθήματα από την Γαλλία.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΒΕΒΑΙΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΜΙΑΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Η κατάσταση υγείας μιας έθνικής μαρξιστικής παράδοσης μετρίεται κατ' άρχήν από την πραγματική της ικανότητα να εκφράζει πολιτικά τις αντικαπιταλιστικές διαθέσεις. Βεβαίως μία πανεπιστημιακή μαρξιστική παράδοση μπορεί να είναι άνθηρη και αξιόλογη, άκόμη κι αν δεν διαθέτει την αντίστοιχη αντικαπιταλιστική κοινωνική έκφραστικότητα, αλλά, πρέπει να έχει κανείς συνείδηση ότι μακροπρόθεσμα το γεγονός αυτό δημιουργεί μία σοβαρή άνωμαλία και κυρίως υποδεικνύει μία δομική άδυναμία στη σχέση διανοομένων και «άπλων» ανθρώπων, όπως θά έλεγε ο Γκράμι.

Το πέρασμα από τον ευρωκομμουνισμό στην ευρωαριστερά, προοπτικά, μεταμορφώνει τους Ιταλούς μαρξιστές διανοομένους σε έρευνητές που δεν διαθέτουν κοινωνική και πολιτική έντολή. Γιατί η ευρωαριστερά δεν έχει ανάγκη από καμιά μαρξιστική θεωρητική ταυτότητα. Βεβαίως πρέπει να γνωρίζει την κοινωνική, την οικονομική και την τεχνολογική κατάσταση για να μπορεί να προγραμματίσει την πολιτική της τακτική με βάση μίαν άνάλυση της κοινωνίας. Πρόκειται όμως για ένα καθήκον που μπορεί να εκπληρωθεί από «κέντρα έρευνών» οικονομικού ή κοινωνιολογικού τύπου, και που μπορεί άλλωστε να πραγματοποιείται σε πανεπιστημιακά ίνστιτούτα κοινωνικής έρευνας.

Με αυτόν τον τρόπο θά καταλήγαμε σε μία γλυκιά εϋθανασία της μαρξιστικής παράδοσης, σε ένα φαινόμενο δηλαδή πολύ διαφορετικό από το στερεότυπο της αυταρχικής καταστολής και των καμμένων βιβλίων που θά θυμίζουν τη Γερμανία του 1933. Έδώ υπάρχει πραγματικός κίνδυνος που πρέπει να συνειδητοποιηθεί. Τώρα που η διαλεκτική μεταξύ μαρξιστικής ταυτότητας ιστορικού-τολιατικού τύπου και της άμφισβήτησης της έχει εξαφανισθεί, ο Ιταλικός μαρξισμός όφειλε στο έξιξ να βγει από αυτήν την μειωνηφική κατάσταση που τον χαρακτηρίζει επί καιρό. Σε αυτά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '80 η κατάσταση των μαρξιστικών σπουδών στην Ιταλία δεν θά πρέπει να κριθεί με υπερβολική άπαισιοδοξία.

Κατ' άρχήν, η κριτική προσπάθεια έπανοικειοποίησης της μαρξιστικής έ-

θνικής παράδοσης, που βρίσκει στον Λαμπριόλα και τον Γκράμισι τις καλύτερες θεωρητικές στιγμές μέχρι σήμερα συνεχίζεται. Μάλιστα στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 αναπτύχθηκε μία κριτική και για μαρξιστές δευτερεύουσας σημασίας όπως ο Κλαούντιο Ναπολεόνι και ο Ρανιέρο Παντιέρι και γενικά διαθέτουμε τώρα θεμελιώδη θεωρητικά στοιχεία για να κάνουμε ένα προσωρινό απολογισμό των ολοκληρωμένων φάσεων μιας τόσο μακράς θεωρητικής ιστορίας.

Κατά δεύτερο λόγο πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι η μετάφραση στα ιταλικά μαρξιστικών έργων ποτέ δεν σταμάτησε στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 (από τη φιλοσοφική προοπτική της οντολογίας της κοινωνικής ύπαρξης του Λούκατς μέχρι τις σχολές της «οικονομίας - κόσμος» που διαδέχθηκαν τις μελέτες για το παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα). Ο μαρξισμός δεν είναι βέβαια μόνο μία πολιτική και οικονομική θεωρία αλλά επίσης μία αισθητική και μία ηθική, και άκριβως, μέσα από αυτούς τους δευτερεύοντες φαινομενικά πολιτιστικούς τομείς είναι δυνατόν να κατακτήσουμε τη συναίνεση των νέων γενών που παραμένουν άδιόφορες απέναντι στα πολιτικά γεγονότα. Είναι αναγκαίο ωστόσο να επιμεινουμε στο γεγονός ότι έλλειψει μιας αντικαπιταλιστικής πολιτικής έκφραστικότητας του μαρξισμού δεν είναι δυνατό να υπάρξει μακροπρόθεσμα μία αναζωογόνηση της εθνικής (και διεθνούς) μαρξιστικής παράδοσης. Το ζήτημα παύει επομένως να είναι καθαρά θεωρητικό και μετατρέπεται σε πολιτικό και κοινωνικό. Με βάση τα προηγούμενα καταλήγουμε σε όρισμένα συμπεράσματα επισημαινώντας τρία διαφορετικά επίπεδα του προβλήματος.

Κατά πρώτον, επιβάλλεται μία ανασύνθεση των σημερινών θεωρητικών σχολών του Ιταλικού μαρξισμού. Μία εθνική ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού, μία ταυτότητα μέχρι ένα όρισμένο σημείο *πληθυντική*, είναι αναγκαία και κανείς βεβαίως δεν νοσταλγεί τη διοικητική αυθεντία που θα διακήρυσσε ποιος είναι ο καλός και ποιος ο κακός μαρξισμός. Ωστόσο είναι αναπόφευκτο, άργα ή γρήγορα, να σχηματισθεί ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα ικανό να κατακτήσει την ηγεμονία πάνω στα άλλα. Είναι απολύτως φυσικό κάθε έρευνητής ή κάθε ομάδα έρευνητών να επιδιώκει, άργα ή γρήγορα, να σχηματισθεί ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα ικανό να κατακτήσει την ηγεμονία πάνω στα άλλα. Είναι απολύτως φυσικό κάθε έρευνητής ή κάθε ομάδα έρευνητών να επιδιώκει, άργα ή γρήγορα, οι έρευνές του να γίνουν αποδεκτές από τους άλλους ως πλέον πειστικές και πιο συνεπείς. Και είναι επίσης φυσικό ότι,

εϋτυχώς, κανείς δεν μπορεί να αποφασίσει με διατάγματα. Τη στιγμή αυτή ή κατάσταση είναι ρευστή και κανένα νέο θεωρητικό παράδειγμα δεν μπόρεσε να κατακτήσει την ηγεμονία στον Ιταλικό μαρξισμό.

Κατά δεύτερο λόγο ή νέα αντικαπιταλιστική έκφραστικότητα του Ιταλικού μαρξισμού, προφανώς, δεν θα είναι αποτέλεσμα ούτε μιας διαδικασίας αποκλειστικά έσωτερικής στις ιστορικές οργανώσεις του Ιταλικού εργατικού κινήματος (που όπως είδαμε στην μεγάλη τους πλειοψηφία υιοθέτησαν μία εϋρωαριστερή θεωρητική ταυτότητα, άρα ξένη προς τον μαρξισμό) ούτε μία άπλη διαδικασία συμπύκνωσης έξω από τις οργανώσεις αυτές που θα κατέληγε αναγκαστικά στο να έχει μία πολύ στενή κοινωνική βάση. Είναι θεμιτή λοιπόν ή υπόθεση για μία ανέκδοτη και σύνθετη διαδικασία εντός και εκτός των εργατικών οργανώσεων της Ιταλικής παράδοσης στην οποία ή ικανότητα να ξεπηδήσει μία «μαζική θεωρητική γραμμή» θα παίξει τον αποφασιστικό ρόλο. Πρόκειται βέβαια για μία έννοια που δεν εμφανίζεται τυπικά στον Γκράμισι αλλά που διαπερνά όλη ή μαρξιστική του προσπάθεια.

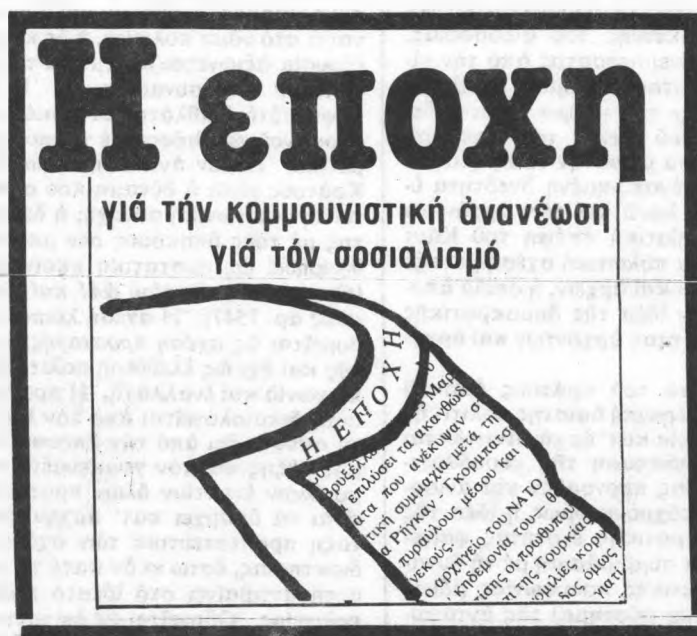
Κατά τρίτο λόγο είναι άμφιβολο αν μπορέσει να υπάρξει αναγέννηση του Ιταλικού μαρξισμού χωρίς την ανάπτυξη κοινωνικών αγώνων της εργατικής τάξης όπως και των άλλων μισθωτών εργαζομένων. Η Ιταλία είναι πλέον μία σύγχρονη καπιταλιστική χώρα, θά έλεγα μάλιστα μία χώρα ιμπεριαλιστική με την παραδοσιακή έννοια που έδινε ο Λένιν στον όρο αυτό. Ο Ιταλικός μαρξισμός, προφανώς, δεν θά μπορέσει να αναγεννηθεί σε μία επαρχιώτικη και καθυστερημένη βά-

ση αλλά συνειδητοποιώντας ότι είναι μαρξισμός μιας «ιμπεριαλιστικής μητρόπολης». Πρόκειται σίγουρα για την πιο ριζική πολιτιστική ανατροπή για τους Ιταλούς μαρξιστές που πολύ καιρό τώρα άρνούνται να πάρουν υπόψη τους αυτή τη νέα κατάσταση. Είναι βέβαιο ότι το μέλλον του Ιταλικού μαρξισμού συνδέεται με το μέλλον του διεθνούς κινήματος, την ανάκαμψη ενός δημοκρατικού μαρξισμού που σχεδιάζεται βασανιστικά τά τελευταία χρόνια του αιώνα.

Μία ωραία εισαγωγή στη θεωρητική ιστορία του μαρξισμού είναι τό έργο του Jean-Pierre Potier, *Lectures italiennes de Marx 1883-1983*, PUF Lyon 1986. Για τον Εϋρωκομμουνισμό βλ. τό έργο του Bernardo Valli *Gli euroμμunisti* 1976, Μιλάνο με παρεμβάσεις των Σ. Καρίγιο, Ζ. Έλλενστάιν και Ρ. Σπριάνο. Για την Εϋρωαριστερά βλ. τό *Μανιφέστο για μία νέα αριστερά* του Πέτερ Γκλότζ (έλλην. μετάφρ. εκδόσεις Όδυσσέας). Η πληρέστερη και συνθετότερη έκδοση για τον νέο ρεφορμισμό βλ. τό έργο G. Ruffalo *La qualità sociale*, Bari 1985. Ο κύριος θεωρητικός στην Ιταλία της αναγωγής της θεωρίας της έκμετάλλευσης σε θεωρία της άλλωστρώσης είναι σίγουρα ο Claudio Napoleoni, *Discorso sull' economia politica*, Torino, 1985.

Σημαντικό επίσης τό βιβλίο των L. Paggi και M. D' Angelillo, *I comunisti italiani il reformismo. Un confronto con socialdemocrazie europee*, Einaudi, 1986. Τέλος για τό «γλιστρίμα» από τον εϋρωκομμουνισμό στην εϋρωαριστερά βλ. τό συλλογικό έργο *La questione socialista*, Einaudi, 1987.

Δημοσιεύτηκε στο *Marx Actuel*, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1988.

Κυκλοφορεί Κυριακή

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

του Κώστα Σταμάτη

Εμπνεόμενος εν μέρει από τον Ρουσό ο Κάντ εισηγήθηκε μία φιλοσοφικά θεμελιωμένη θεωρία της ηθικής και πολιτικής ευθύνης, που έρχεται να προστεθεί στην οικονομική θεωρία του ελεύθερου ανταγωνισμού και να την ισχυροποιήσει. Ορισμένα όμως παραδοσιακά στοιχεία της πολιτικής σκέψης του επενεργούν αντίρροπα προς τη χειραφετητική φορά της πρακτικής του φιλοσοφίας. Δεν έμεινε ανεπηρέαστος από την «ιδιότυπα υποστασιοποιημένη αντίληψη του Κράτους» της «πεφωτισμένης δεσποτείας» του αιώνα του Φρειδερίκου. Σύμφωνα με αυτήν το Κράτος αποτελεί μία ένοποιημένη οντότητα υπεράνω του λαού και των αρχόντων του. Την πολιτική σκέψη του Κάντ διατρέχει μία πολωτική σχέση μεταξύ του άρχεσθαι και άρχειν, ή όποια απονευρώνει την ιδέα της δημοκρατικής εναλλαξιμότητας αρχόντων και άρχομένων.

Η έννοια του κράτους αποκτά στον Κάντ περιωπή υγιούς πολιτικής αρχής, ή όποια κατ' αρχήν αντιτίθεται στην πολυδιάσπαση της φεουδαρχικής κοινωνίας προνομίων και ανισοτήτων. Ταυτόχρονα όμως η ιδέα της άρραγους κρατικής ενότητας φαίνεται δύσκολα συμβιβάσιμη με τη δυνατότητα πολιτικής πολυφωνίας (ιδίως τό κομματικό σύστημα) της ανταγωνιστικής άστικής κοινωνίας (Στοχασμός άρ. 7720). Έτσι ή αντίσταση κα-

τά της Αρχής αποδοκιμάζεται, διότι αυτή έγκυμονεί ύποτιθεται τον κίνδυνο κατάλυσης της έννομης τάξης, άσχετα από τά τυχόν ευγενή έλατήρια άποκαταστάσεως μιας διαβρωμένης νομιμότητας.

Κατά την άμερικανική και ευρωπαϊκή αντίληψη της ιδιωτικής κοινωνίας πολιτών, ή τελευταία διεκδικείται ως συνασπισμός ελεύθερων και ίσων άπέναντι στο νόμο πολιτών, ή δέ κρατική έξουσία αξιώνεται ως τμήμα του κοινωνικού τους συνασπισμού. Η αντίληψη αυτή διαθλάται στή σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου με τρόπο διαφορετικό. Η μέν άνώτατη κεφαλή του Κράτους είναι ή δύναμη που συγκρατεί την κοινωνική συνοχή, ή δέ σχέση της με τούς ύπηκόους δέν μπορεί να θεωρηθεί ως συστατική «κοινωνίας» (Θεωρία του Δικαίου & 41 και Στοχασμός άρ. 7547). Η σχέση λοιπόν αυτή δομείται ως σχέση προσταγής/ύποταγής και όχι ως ελεύθερη πολιτική επικοινωνία και εναλλαγή. Η προτίμηση αυτή δικαιολογείται από τον Κάντ με τη σκέψη, ότι από την άπουσία έννομης τάξης και τον γενικευμένο πόλεμο όλων έναντι όλων προτιμότερο είναι να υπάρχει κατ' αρχήν έννομη τάξη προστατευτική των σχέσεων ιδιοκτησίας, έστω κι αν κατά τά λοιπά αυτή αντιβαίνει στο ιδεατό πρότυπο πολιτείας. Οδηγείται ως εκ τούτου σε κατάφαση της αξίας του κράτους δικαίου άκόμη και στο πλαίσιο του ύ-

πάρχοντος στήν εποχή του κράτους άθθεντίας, έστω και με τό αντίτιμο μιας περιορισμένης βάσης πολιτικής ελευθερίας.

Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας νιείται από τον Κάντ κυρίως ως συνδιαμόρφωση νομοθετικής βούλησης από τη λαϊκή αντιπροσωπεία, ή όποια μεριμνά ιδίως για την ισότιμη κατανομή των δημόσιων βαρών. Μολονότι ή εκτελεστική έξουσία οφείλει άναμφίβολα να εφαρμόζει τούς προερχόμενους από την ένωμένη βούληση του λαού νόμους, ώστόσο ο Κάντ δέν επέμεινε ιδιαίτερα στή λειτουργία πολιτικού έλέγχου της λαϊκής αντιπροσωπείας στήν άσκηση της εκτελεστικής έξουσίας.

Κοινωνική εφαρμογή της ιδέας της ένωμένης νομοθετικής θέλησης του λαού ήταν κατά τον Κάντ ή ύποχρέωση θέσπισης νόμων άκόμη και από ένα μονάρχη, σά να είχε συνεργήσει σε

* Απόσπασμα από κείμενο όμιλίας σε τριήμερη συνάντηση στο Ίνστιτούτο GOETHE Αθηνών, με άφορμή τη συμπλήρωση 200 έτών από την έκδοση της Κριτικής του Πρακτικού Λόγου του ΚΑΝΤ. 9 Δεκεμ. 1988). Τίτλος της όμιλίας: «ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΙΜΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤ»

τούτο νοητά ή συλλογική βούληση του λαού («Απόκριση στό ερώτημα: τί είναι Διαφωτισμός»). Πράγματι σύμφωνα μέ την πολιτική ιδεολογία της πρωσοϊκής μοναρχίας ο λαός δέν κυβερνά, άλλ' επηρεάζει άπλως ήθικά και νομικά τήν ένσωταρκεμένη στό πρόσωπο του μονάρχη κρατική έξουσία. Μεταξύ άλλων ο Φρ. Σλέγκελ θά αξιώσει, πέρα από τήν ύποθετική συναίνεση της νοητής ολότητας του λαού, τήν εμπρακτική πολιτική έλευθερία βάσει της δημοκρατικής άρχης της πλειοψηφίας, ως θεσμικού βάθρου όχι μόνο της νομοθεσίας αλλά του συνόλου της κρατικής δράσης.

Σέ ποιά βαθμό άραγε ή περι έλευθερίας θεωρία του Κάντ περιέκλειε τό δημοκρατικό αίτημα του πολιτικού αυτοκαθορισμού του λαού; Η «έξωτερική» έλευθερία αναφέρεται στις άστικές έλευθερίες (liberté civile), θεμελιωόμενος στην άτομική αυτονομία και τήν άποχή του Κράτους. Μπορεί νά υπάρξει και δίχως πολιτική έλευθερία συμμετοχής στην άσκηση της κρατικής έξουσίας. Ός «έσωτερική» έλευθερία πάλι όρίζεται από τό συγγραφέα της *Κριτικής του Πρακτικού Λόγου* ή δυνατότητα αυτοπροαίρετης συμμόρφωσης στά κελεύσματα του καθαρού πρακτικού λόγου, άδιαμεσολάβητης από ψυχικές τάσεις ή κοινωνικές πιέσεις, αντίστοιχης ίσως μέ τήν «πνευματική έλευθερία του χριστιανού» της προτεσταντικής παράδοσης. Άλλιώτικα από ό,τι ό Άριστοτέλης, ο Κάντ μεταθέτει τήν ήθικότητα, από τό όρθό πράττειν του πολίτη στό όρθό βούλεσθαι του ιδιώτη. Έτσι όμως ή πολιτική όλοκλήρωση παύει νά αποτελεϊ ουσιαώδη όρο της αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου.

Αντίστοιχα ή ποιοτική διαβάθμιση των ιστορικών Πολιτειών, ανάλογα μέ τό βαθμό προσέγγισης των γνήσιων άρχων δικαίου της Πολιτείας ποσοπνοπ, άποβαίνει προβληματική. Τούτο συμβαίνει, έπειδή ο Κάντ συνάγει παραγωγικά (deduktiv) μία πολιτική άπόφαση από μία a priori Ίδέα, αυτήν της ένότητας της κρατικής κυριαρχίας. Η κυριαρχία του κράτους είναι ιερή και άπαραβίαστη κάτω από όποιαδήποτε ιστορική εξέιδίκευσή της. Ός δικαιολογητικός λόγος προβάλλεται από τον Κάντ ότι τά δικαιώματα των ιδιωτών μπορούν νά διαφυλαχθούν μόνο σε συνθήκες έννομης τάξης, έστω και μέσα σε δεσποτικό πολίτευμα. Μέ τον τρόπο αυτόν πραγματεύεται ένα ζήτημα βαθύτατα πολιτικό και ιστορικά έξαρτημένο ως καθαρά λογικό, θεωρητικό πρόβλημα, φαινομενικά άπολιτικοποιώντας το, προς όφελος της έκάστοτε καθεστηκυίας τάξεως. Η ίδια ή ιδέα της κυριαρχίας του κράτους έμπεριέχει λοιπόν a priori έναν πρακτικό δυϊσμό μεταξύ προτάσσοντος και προστασομένου,

καθ' ύποχώρηση της δημοκρατικής ιδέας. Ο Κάντ παραδέχεται φυσικά πώς άριστο καθεστώς είναι εκείνο στό όποιο κυβερνούν οι νόμοι και όχι οι άνθρωποι (Συμπέρασμα της Θεωρίας του Δικαίου). Η ιστορική ύλοποίηση όμως της ιδέας αυτής πρέπει νά επιδιωχθεί μέ άνεπαίσθητες μεταρρυθμίσεις των άρχόντων. Ένώσω τό αίτημα αυτό έκκρεμεί, ή κοινωνικά και πολιτικά άδιαμεσολάβητη «έσωτερική» έλευθερία μπορεί νά ίκανοποιείται άκόμη και σε συνθήκες «ήμαρτημένης» Πολιτείας.

Στή γραμμή της πολιτικής έπιστήμης του Χόμπς έκφέρεται και στό καντιανό έργο ή πεποίθηση, πώς ένας «μηχανισμός της Φύσης» ώθει τους ανθρώπους στην δημιουργία κράτους και άργότερα στην έπίλυση του μεγαλύτερου προβλήματος της ανθρώπιότητας, δηλαδή στην εγκαθίδρυση μιας πολιτικής ένωσης στην όποια θά άπονέμεται γενικά τό δικαιο (5η Πρόταση της «Ίδέας μιας γενικής Ιστορίας μέ πρίσμα κοσμοπολιτικό»). Δέν ήταν ίσως ξένη στον Κάντ μία έπιρροή της θεωρίας πολιτικής τεχνολογίας του Χόμπς. Τό εύφυλόγημα του «Σχεδίου για τή διαρκή ειρήνη» είναι έν προκειμένω εδγλωττο: τό πρόβλημα της ίδρύσεως κράτους θά μπορούσε νά επιλυθεί και από ένα πλήθος διαβόλων, άρκει αυτοί νά ήσαν άρκετά έξυπνοι, ώστε νά δεχθούν νά συνυπάρξουν κάτω από κοινούς νόμους. Από τή σκοπιά αυτήν ή πολιτική συγκρότηση μιας κοινωνίας είναι θέμα άπλως ύπολογισμού των ανθρώπινων τάσεων και φοβιών. Αφορά σε ένα σύνολο τεχνικών κανόνων και άρμοδιοτήτων αυτορυθμιζόμενων, ά la limite δίχως τήν ενεργητική σύμπραξη των πολιτών, παρά μόνο μέ τήν ύπολογισμένη ύποταγή των ύπηκόων, άρκούμενων στην ασφάλεια δικαίου που θά τους προσφέρει ένα στοιχειώδες κράτος δικαίου, άσχετα από τό άπολυταρχικό ή φιλελεύθερο πρόσημό του.

Παρ' όλα αυτά είναι έμφανής ή έπιθυμία του Γερμανού Διαφωτιστή νά υπεркеρασθεί ή άπαισιώδοξη ανθρωπολογική κάτοψη του Χόμπς. Η «άντικοινωνική κοινωνικότητα» του άστού ανθρώπου συνδέεται κατ' αυτόν μέ μία μακράϊωνη φάση της ιστορικής τελεολογίας, κατά τήν όποια ο γενικευμένος ανταγωνισμός των ιδιοτελών σκοπών προκαλεί άφύπνιση και καλλιέργεια των φυσικών καταβολών της ανθρωπότητας, σε μία άτελεύτητη πορεία της προς τό καλύτερο. «Ο άνθρωπος θέλει όμόνοια, αλλά ή Φύση ξέρει καλύτερα τί είναι καλό για τό γένος του: αυτή θέλει τή διένεξη» (4η Πρόταση της «Ίδέας μιας γενικής Ιστορίας»). Και συμπληρώνει ο Κάντ προς τή δύση της ζωής του: «τό κακό είναι μέσα στην καταβολή του άνάμεικτο μέ τό αγαθό». Υπονοώντας ίσως

ότι ή άλλοτριωμένη κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων δέν έπιτρέπει εύχερώς τό φωτισμό της καταπιεζόμενης από τό κακό ύπαρξής τους («Αν τό ανθρώπινο γένος βρίσκεται σε σταθερή πρόοδο προς τό καλύτερο»).

Η διαλεκτική διαμεσολάβηση έλευθερίας και αναγκαιότητας, Λόγου και Φύσης, μέσα στην Ίστορία, που ύπαινίσσεται έδώ ο φιλόσοφος της Καινιξβέργης, τον τοποθετεί στή γραμμή μιας πνευματικής εξέλιξης που συνεχίζεται μέ τό ριζοσπαστισμό του Φίχτε, κορυφώνεται στην έγελιανή διαλεκτική και ολοκληρώνεται μέ τή μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Τό πέρασμα από τή *βαρβαρότητα στον πολιτισμό* θά μπορούσε πράγματι νά περαιωθεί μονάχα όταν μεταβληθεί σε «ήθική όλότητα μία κοινωνική συμβίωση που έχει συντελεσθεί μέ παθολογικά μέσα έξαναγκασμού» (4η Πρόταση της «Ίδέας μιας γενικής Ιστορίας»). Τό χειραφετητικό αυτό όραμα δέν θά μπορέσει πάλι νά καταστεί σε όλη του τήν έκταση έφικτό και καρποφόρο παρά σε μία διεθνή κοινότητα άλληλεγγύης, αξιοπρέπειας και διαρκούς ειρήνης μεταξύ των λαών (Απάνω στό κοινό άπόφθεγμα: «τούτο μπορεί νά είναι όρθό στην θεωρία, αλλά για τήν πράξη δέν ίσχύει», 3ο μέρος). Στοχασμοί που περισσότερο παρά ποτέ ήχουν επίκαιρα στην έκρηκτική εποχή μας...

Άντί συμπεράσματος θά μπορούσε νά διατυπωθεί ή ακόλουθη έκτίμηση. Η κριτική φορά της νομικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κάντ ίσοσταθμίζεται άναμφίβολα από όρισμένη άσκητική άστηρότητα, ως προς τήν όρθολογική άξιολόγηση των ιστορικών Πολιτειών και τήν πολιτική πράξη που αυτή θά ύπαγόρευε. Ο καντιανός ιδεαλισμός διερμηνεύει τήν αντιφατικότητα μιας ιστορικής κατάστασης διεπόμενης από άδυναμία δημοκρατικής πολιτικής όλοκλήρωσης του γερμανικού έθνους, μέ ιστορικές πρωτοβουλίες των άστικών του δυνάμεων. Έντούτοις ή ποιότητα του δικαιοπολιτικού στοχασμού του Κάντ διατηρείται σε μεγάλο βαθμό άλώβητη. Ός προς μέν τό παρελθόν του, διότι ή κριτική των εύδαιμονιστικών άρχων εκ μερους του διαπνεόταν από τή λαχτάρα μετάβασης από τό άστυνομικό κράτος προνοίας του 18ου αιώνα (Wohlfahrtsstaat) σε φιλελεύθερο κράτος δικαίου. Ός προς δέ τήν προοπτική του, διότι άκόμη και σήμερα ή νομική και πολιτική άξία της άρχής του κράτους δικαίου προκύπτει όχι από τό «δικαία» κοινωνικά περιεχόμενα που αυτή έγγυάται, άλλ' από τή γενικευσιμότητα και καθολικότητα ισχύος της έγγυητικής λειτουργίας του κράτους δικαίου ύπέρ των έλευθεριών των πολιτών.

Ἡ ἔννοια τῆς Φύσης στόν Μάρξ

τοῦ Alfred Schmidt

Α. Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Ἡ Φύση, ὡς ὑλικό πού ἀντιμετωπίζουν οἱ ἄνθρωποι, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀδιαμόρφωτο ὑλικό μόνον ἀπό τή σκοπιὰ τῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Τό ὑλικό περιεχόμενο τῆς Φύσης, πού ὁ Μάρξ ταυτίζει μέ τήν ὕλη, ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπό μόνο του, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπόκειται σέ φυσικούς καί χημικούς νόμους πού ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες σέ στενή συνεργασία μέ τήν ὕλική παραγωγή. Οἱ σκοποὶ τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νά πραγματοποιηθοῦν μέ τή χρήση τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν, ὄχι σέ πείσμα τῶν φυσικῶν νόμων ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδή τά ὑλικά τῆς φύσης ἔχουν τούς δικούς τους νόμους. Τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σκοπῶν δέν περιορίζεται μόνον ἀπό τήν ἱστορία καί τήν κοινωνία ἀλλά ἐξίσου καί ἀπό τήν ἴδια τή δομή τῆς ὕλης. Ποιές ἀπό τίς ἐνυπάρχουσες στήν ὕλη δυνατότητες ἔχουν πραγματωθεῖ καί σέ ποιοῦ βαθμό, εἶναι ζήτημα πού ἐναπόκειται στή λειτουργία τῶν ὑλικῶν καί πνευματικῶν δυνάμεων παραγωγῆς καθόσον ἡ δομή τῆς ὕλης δέν εἶναι αἰώνιως σταθερή.

Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης ἐμπλουτίζεται ἀδιάκοπα κατά τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μιᾶς ἱστορίας στενά συνυφασμένης μέ ἐκεῖνη τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Λένιν ἀπέριψε τή μηχανική ἔννοια τοῦ ὕλισμου γιά τήν ὕλη, καθώς ἐξαρτᾶται ἀπό ἰσχυρισμούς δεσμευμένους ὡς πρὸς τό περιεχόμενό τους ἀπό μιά ἱστορικά καθορισμένη κατάσταση ἐπιστημονικῆς συνείδησης. Ἐμμένει μᾶλλον στήν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ γιά τήν ὕλη, τή διαλεκτική-ὕλιστική ἀποψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες στίς ὁποῖες ζοῦν, διαπιστώνουν ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι ἀντιμέτωποι μέ μιά κατάσταση πραγμάτων πού δέν μποροῦν νά ὑπερβοῦν καί πού ὀφείλουν νά οἰκειοποιηθοῦν προκειμένου νά ἐπιβιώσουν. (...)

Ἐπίσημο-λογικός ὀρισμός τῆς ὕλης ὡς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού ὑπάρχει ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε συνείδηση (Λένιν στόν *Ὑλισμό καί Ἐμπειριοκριτικισμό*) ἀντιστοιχεῖ πλήρως μέ τόν ὀρισμό τῆς ὕλης πού δόθηκε ἀπό τόν νεαρό Μάρξ στήν *Ἀγία Οἰκογένεια* ἀπό τή σκοπιὰ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας:

«Ὁ ἄνθρωπος δέν δημιουργεῖ τήν ὕλη αὐτός ὁ ἴδιος. Καί οὔτε μπορεῖ νά δημιουργήσει ὅποιαδήποτε παραγωγική ἱκανότητα ἂν δέν ὑπάρχει ὕλη ἐκ τῶν προτέρων».¹

Στά *Παρισινά χειρόγραφα* υἰοθέτησε μιά ἐξίσου ἀντικειμενική ἀποψη:

«Τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔνα ὄν *σωματικό*, πραγματικό, αἰσθητό, ἀντικειμενικό ὄν καί μιά δύναμη τῆς φύσης, σημαί-

νει ὅτι ὡς ἀντικείμενο τῆς ὑπαρξῆς του καί τῆς ἔκφρασης τῆς ζωῆς του ἔχει *πραγματικά, αἰσθητά ἀντικείμενα*, ἢ ὅτι μπορεῖ νά ἐκφράζει τή ζωή του μέσω πραγματικῶν, αἰσθητῶν ἀντικειμένων... Ἐνα ὄν πού δέν ἔχει τή φύση του ἐκτός αὐτοῦ τοῦ ἴδιου δέν εἶναι ἔνα *φυσικό* ὄν καί δέν μετέχει στήν ὑπαρξη τῆς ὕλης».

Ἡ Φύση ὀρίζεται ἐδῶ μ' ἕναν πλήρη ἐγγελιανό τρόπο ὡς ἐξωτερικότητα. Ἡ Φύση ἔχει οὐσιαστικά τό χαρακτήρα τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης ἔνα φυσικό πράγμα. Ὁ Μάρξ, σέ κάθε στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του, ὀφείλε πολλά σ' αὐτή τή σχέση μέ τόν Φόουερμαχ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ Φόουερμαχ, ὅποιαδήποτε κριτική καί ἂν τοῦ ἀρμόζει, ξεπέρασε τόν ὑπάρχοντα ὕλισμό, μέ τή σέ μεγάλο βαθμό μηχανική ἢ φυσιολογική ἀποψη, ἀντιλαμβανόμενος τόν ἄνθρωπο καί τή φύση ποιοτικά καί ἀντικειμενικά. Γιά τόν Μάρξ ἡ ὑπεροχή τοῦ Φόουερμαχ ἔναντι τῶν «καθαρῶν ὕλιστῶν» συνίσταται στή συναίσθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης ἔνα «αἰσθητό ἀντικείμενο». Ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τόν ἑαυτό του στήν ἐργασία του χωρίς ὁμως νά «θέτει» τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης ὡς τέτοια. Γιά τόν Μάρξ, τό νά παρεμβαίνει δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τό νά θέτεις.² (...)

Ὡς μία εἰδοποιός διαφορά τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἡ ἐργασία εἶναι ἀφηρημένη, γενική καί ἀδιαφοροποίητη ὡς μία εἰδοποιός διαφορά τῆς ἀξίας χρήσης εἶναι συγκεκριμένη, εἰδική καί ἀποτελεῖται ἀπό πλῆθος διαφορετικῶν εἰδῶν ἐργασίας. Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος δέν ἔχει ἀπολύτως κανένα φυσικό περιεχόμενο. Εἶναι ἀδιάφορη ὡς πρὸς τίς φυσικές τῆς ιδιότητες ἐπειδή εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἐν γένει πού μετρεῖται μέ τό χρόνο πού ἀναλώθηκε, καί ὅλοι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς φύσης ἐξαντλοῦνται σ' αὐτό.³ Ἐάν ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἔνα «μὴ φυσικό χαρακτηριστικό», τυπικό τοῦ ἀστικού τρόπου παραγωγῆς, στήν ἀξία χρήσης τό ἐμπόρευμα μᾶς παρουσιάζεται στήν «καθαρή, ἀπλή, φυσική μορφή του». Αὐτή ἡ διερεύνη-

1. *Ἀγία Οἰκογένεια*. Εἶναι, φυσικά, ξεκάθαρο ὅτι ἀμφότεροι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ὕλης εἶναι πλευρές μιᾶς καί τῆς αὐτῆς κατάστασης, τῆς ἐνότητας τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας καί τῆς διαδικασίας τῆς γνώσης. Γιά τόν αὐστηρά θεωρητικό ρεαλισμό τοῦ Μάρξ ὡς πρὸς τό Ἀντικείμενο, βλέπε *Grundrisse*.

2. Ὁ Μάρξ ἀναγνώρισε μιά τέτοια ταυτότητα στήν ἐμφατική ἐγγελιανή ἔννοια τῆς «συμφιλίωσης», ὅπου ἡ διαμεσολάβηση τῶν ἀντιφατικῶν ἐμφανίζεται ὡς κάτι πού τίθεται στήν πράξη μέ θετικό τρόπο.

3. *Κεφάλαιο*, τόμος I: «ἐφόσον ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἕνας καθορισμένος κοινωνικός τρόπος ἔκφρασης τῆς ποσότητας ἐργασίας πού ἀπονέμεται σ' ἔνα ἀντικείμενο, ἡ φύση δέν ἔχει νά κάνει τίποτε περισσότερο μ' αὐτό, ἀπό ὅτι ἔχει στόν καθορισμό τῆς *σχέσης ἀνταλλαγῆς*».

ση αφορά ιδιαίτερα την υστερη μορφή του εμπορεύματος. Οι αξίες χρήσης είναι είδικα φυσικά υλικά, τα οποία μεσολάβησαν μέσω ειδικών σκοπίμων ενεργειών και χρησιμεύουν στο να ικανοποιήσουν ιδιαίζουσες ανθρώπινες ανάγκες. 'Ο Μάρξ τίς όρίζει ακριβέστερα με τόν ακόλουθο τρόπο:

«Οι αξίες χρήσης ένδύματα, λινά και λοιπά, κοντολογίς τά υλικά αντικείμενα τών εμπορευμάτων, είναι συνδυασμός δύο στοιχείων, του υλικού και της εργασίας. 'Αν αφαιρέσουμε τό συνολικό άθροισμα της χρήσιμης εργασίας πού εμπεριέχεται στα ένδύματα, τά λινά και λοιπά, άπομένει πάντοτε ένα υλικό υπόστρωμα πού προμηθεύει ή φύση χωρίς τήν ανθρώπινη βοήθεια».⁵

'Αν ή εργασία είναι ό τυπικός «δημιουργός της αξίας», τό υλικό περιεχόμενο της φύσης είναι ό υλικός της δημιουργός. Συνεπώς, μέ όσα ήδη αναφέρθηκαν γιά τόν χαρακτήρα της εργασίας, ό διαχωρισμός φυσικού υλικού και εργασίας δέν μπορεί νά 'ναι άπόλυτος. Στο επίπεδο της ατομικής αξίας χρήσης θά ήταν δυνατόν *in abstracto* νά γίνει ένας καταμερισμός ανάμεσα σέ ό,τι προέρχεται από τήν εργασία, δηλαδή από τήν ανθρώπινη δραστηριότητα και σ' ό,τι προμηθεύει ή φύση ως τό «υλικό υπόστρωμα» του εμπορεύματος. 'Αλλά στό βαθμό πού άφορά τή συνολική εμπειρία, τό υλικό πού προμηθεύει ή φύση δέν μπορεί νά διαχωριστεί από τούς πρακτικοκοινωνικούς τρόπους του μετασχηματισμού του. Τό ζήτημα της ποσοτικής και ποιοτικής συμμετοχής του ανθρώπου και του φυσικού υλικού στη δημιουργία του προϊόντος της εργασίας είναι ένα ζήτημα γιά τό όποιο δέν υπάρχει γενική άπάντηση στον Μάρξ. Τό γεγονός ότι αυτή ή σχέση δέν μπορεί νά καθοριστεί τυπικά άποτελεί μία ένδειξη της διαλεκτικής φύσης της διαδικασίας. (...)

Τό μέρος του *Κεφαλαίου* πού πραγματεύεται τόν «Φετιχισμό του εμπορεύματος» ήγειρε λανθασμένες ιδεαλιστικές έρμηνείες. 'Ο Μάρξ έδειξε ότι ή καπιταλιστική παραγωγή μετασχηματίζοντας τά προϊόντα της εργασίας σέ έμπορεύματα άποδίδει μία «φαντασιακή αντικειμενικότητα» στις υποκείμενες κοινωνικές σχέσεις. 'Η μορφή έμπορεύμα τών προϊόντων της εργασίας «δέν έχει καμιάν άπολύτως σχέση μέ τίς φυσικές τους ιδιότητες και μέ τίς υλικές σχέσεις πού άπορρέουν άπ' αυτές. 'Εδώ ύπάρχει μία καθορισμένη κοινωνική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους πού παίρνει τή φαντασιακή μορφή μιάς σχέσης μεταξύ πραγμάτων». Τά προϊόντα της εργασίας γίνονται έμπορεύματα και συνεπώς δέν ένσωματώνουν πλέον τή ζωντανή άλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και φύσης, αλλά προβάλλουν ως μία νεκρή πραγματικότητα, ως μία αντικειμενική άναγκαιότητα από τήν όποία κυβερνάται ή ζωή τών ανθρώπων, σάν από κάποια τυφλή μοίρα.

'Εξαπατημένοι οι οικονομολόγοι από τήν «αντικειμενική όψη» πού άπορρέει από τόν κοινωνικό μετασχηματισμό τών προϊόντων της εργασίας σέ έμπορεύματα, οι οικονομολόγοι έμπλεξαν σέ μακρόσυρτες κι άναπόφευκτα άκαρπες συζητήσεις περί του ρόλου της φύσης στη δημιουργία της ανταλλακτικής αξίας. 'Αντέστρεψαν έτσι τήν πραγματική σχέση μεταξύ αξίας χρήσης κι ανταλλακτικής αξίας.

Στήν κίβδηλη συνείδηση δημιουργείται ή έντύπωση ότι «ή αξία χρήσης τών αντικειμένων τούς άνήκει ανεξάρτητα από τίς υλικές τους ιδιότητες, ένω ή αξία τους, από τήν άλλη πλευρά άποτελεί ένα τμήμα τους ως αντικειμένων. 'Ο φυσικός προσδιορισμός του εμπορεύματος εμφανίζεται ως κοινωνικός, ό κοινωνικός του προσδιορισμός παρουσιάζεται ως ένας έμφυτος φυσικός προσδιορισμός. Οι οικονομολόγοι είναι άμήχανοι «άφοϋ ό,τι πίστεψαν πώς μόλις είχαν καθορίσει χονδρικά ως πράγμα εμφανίζεται ξαφνικά ως κοινωνική σχέση και έν συνέχεια γιά νά τούς ταλαιπωρήσει πάλι επανεμφανίζεται ως πράγμα, μολονότι τό είχαν μόλις καθορίσει ως κοινωνική σχέση».

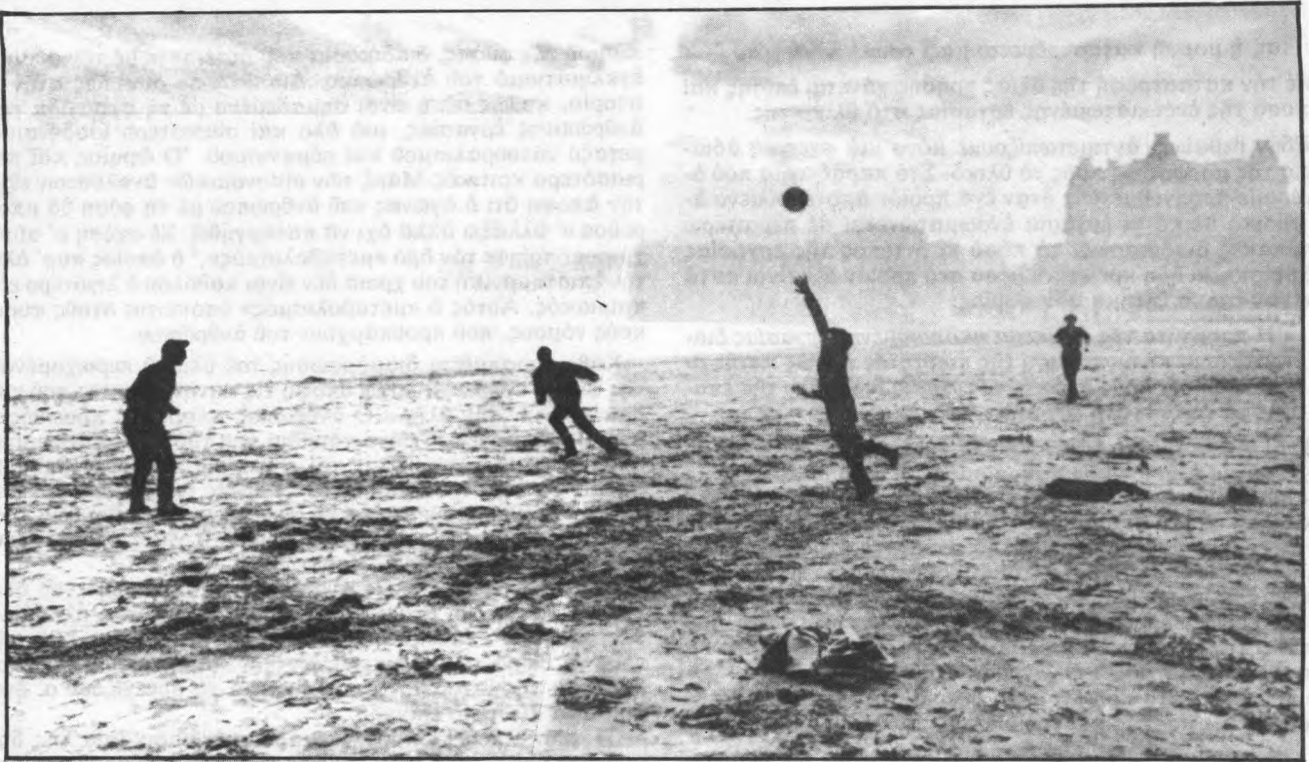
'Η παραγωγή είναι πάντοτε κοινωνική. Είναι πάντοτε «ή έκμετάλλευση της φύσης από τό άτομο μέσα και μέσω της μεσολάβησης μιάς καθορισμένης μορφής της κοινωνίας», άκόμη κι άν τά άτομα επιδιώκουν καταρχήν τίς ιδιωτικές

τους εργασίες ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο. 'Η αξία χρήσης τών πραγμάτων πού παράγονται από τά άτομα πραγματοποιείται χωρίς ανταλλαγή «μέσω μιάς άμεσης σχέσης ανάμεσα στα αντικείμενα και τόν άνθρωπο». 'Ο κοινωνικός χαρακτήρας τών ιδιωτικών εργασιών πού έλαβαν χώρα ανεξάρτητα ή μία από τήν άλλη άποκαλύπτεται καταρχήν στήν ανταλλαγή τών προϊόντων εργασίας, δηλαδή στη συνολική κοινωνική διαδικασία. Οι προαστικές μορφές παραγωγής, ή ούσια τών όποιων συνίσταται σέ προσωπικές σχέσεις έξάρτησης μεταξύ ανθρώπων, είναι αρκετά διαφανείς ώστε νά έμποδίσουν τήν εργασία και τά προϊόντα της εργασίας από τό νά πάρουν «μιά φανταστική μορφή διαφορετική από τήν πραγματικότητά τους». Τά προϊόντα της εργασίας δέν γίνονται έμπορεύματα. 'Η βασική μορφή της κοινωνικής εργασίας είναι σ' αυτή τήν περίπτωση ή συγκεκριμένη, ιδιαίτερη, «φυσική μορφή της εργασίας κι όχι ή άφηρημένη, γενική κι ίση εργασίας». (...)

'Ο Λούκατς έπιμένει σωστά στήν κοινωνικοιστορική προϋπόθεση κάθε φυσικής συνείδησης καθώς επίσης και σ' αυτή τήν ίδια τή φαινομενική φύση. 'Αλλά κατά τόν Μάρξ φύση δέν είναι μόνο μία κοινωνική κατηγορία. Δέν μπορεί νά διαλυθεί πλήρως μέσα στις ιστορικές διαδικασίες της έκμετάλλευσής της άναφορικά μέ τή μορφή, τό περιεχόμενο, τήν έκταση και τήν αντικειμενικότητα. 'Αν ή φύση είναι μία κοινωνική κατηγορία, ό αντίστροφος ίσχυρισμός ότι ή κοινωνία είναι μία κατηγορία της φύσης ίσχυει έξίσου. 'Αν και ή φύση κι οι νόμοι της ύφίστανται ανεξάρτητα από κάθε ανθρώπινη συνείδηση και βούληση, γιά τόν υλιστή Μάρξ, ή διατύπωση κι έφαρμογή προτάσεων γιά τή φύση είναι δυνατή μόνο τή βοήθεια κοινωνικών κατηγοριών. 'Η έννοια ενός νόμου της φύσης είναι άδιανόητη χωρίς τίς προσπάθειες τών ανθρώπων νά έξουσιαίσουν τή φύση. 'Ο κοινωνικός έντυπωμένος χαρακτήρας της φύσης κι ό αυτόνομος ρόλος της φύσης άποτελούν μία ένότητα μέσα στήν όποία τόν 'Υποκείμενο δέν παίζει τό ρόλο του «δημιουργού» πού του άποδόθηκε από τόν Λούκατς. 'Ο υλικός κόσμος «φιλτραρισμένος» διαμέσου τής ανθρώπινης εργασίας κι όχι ότρας δημιουργημένος άπ' αυτήν, παραμένει εκείνο τό κατ' έπανάληψη μνημονευόμενο «υπόστρωμα... πού προσφέρεται χωρίς τή βοήθεια του ανθρώπου».

'Η θεωρητική και πρακτική έκτόπιση της άλλοτρίωσης (Entfremdung) στήν όποία απέβλεπε ό Μάρξ δέν σημαίνει, όπως στον Χέγκελ, τήν έκτόπιση της αντικειμενικότητας ως

5. Γιά τή φυσική πλευρά στήν εργασία, βλέπε επίσης τήν *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, όπου ή φύση περιγράφεται ως «ή πρωταρχική πηγή όλων των εργαλείων και αντικειμένων της εργασίας». 'Ο Μάρξ όρθά έπιτέθηκε στήν ιδεολογική διαμόρφωση του αρχικού σχεδίου του προγράμματος, στο γεγονός ότι ή εργασία ήταν «ή πηγή όλου του πλούτου και όλου του πολιτισμού». «'Από τό φυσικό προσδιορισμό της εργασίας προκύπτει, ότι ό άνθρωπος πού δέν κατέχει καμιά άλλη ιδιοκτησία παρά μόνον τήν εργατική του δύναμη πρέπει νά είναι ό σκλάβος, σ' όλες τίς καταστάσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού, άλλων ανθρώπων πού κατέστησαν οι ίδιοι ιδιοκτήτες τών αντικειμενικών συνθηκών της εργασίας. Αυτός μπορεί νά εργασθεί μόνο μέ τήν άδεια τους, νά ζήσει δηλαδή μόνο μέ τήν άδεια τους». 'Επί της έρμηνείας του ρόλου της φύσης στήν *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, βλέπε επίσης T.W. Adorno «*Aspekte der Hegelschen Philosophie*» και W. Benjamin «*Schriften*». Στη *Συμβολή στήν κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ύπάρχει επίσης ή ιδέα ότι ή εργασία δέν είναι κατά κανέναν τρόπο ή μόνη πηγή του υλικού πλούτου: «'Οντας μία δραστηριότητα πού άποσκοπεί στήν προσαρμογή υλικών στον ένα ή στον άλλο σκοπό, απαιτεί ύλη ως προϋπόθεση». 'Η έννοια ότι ή εργασία είναι ή μοναδική πηγή πλούτου είναι τμήμα της ιδεολογικής παρουσίας πού χαρακτηρίζει συνολικά τή σφαίρα της κυκλοφορίας. Στη σφαίρα της κυκλοφορίας, εκεί εμφανίζεται ή ψευδαίσθηση ότι όλα τά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας προέρχονται από τήν κυκλοφορία τών εμπορευμάτων: «'Αυτή ή μονόπλευρη αντίληψη παραβλέπει εκείνα τά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας πού είναι ανεξάρτητα από τά στοιχεία του εμπορεύματος» (*Κεφάλαιο*, τόμος II). 'Εδώ, επίσης, ό Μάρξ είχε κατά νουν τά φυσικά στοιχεία πού είναι ήδη στη διάθεση της κοινωνίας.

τέτοιας, αλλά μάλλον την κατάργηση του άλλοτριωτικού της χαρακτήρα. (...)

Όλα τὰ υλικά τῆς φύσης πού ἔχουν ἀπαλλοτριωθεῖ μέσω τῆς ἐργασίας εἶναι ἀξίες χρήσης. Ἀλλά κάθε ἀξία χρήσης δέν εἶναι ἀπαλλοτριωμένη, δηλαδή ἀνθρώπινα μεσολαβημένο υλικό τῆς φύσης. Ὁ ἀέρας, τὸ νερό καί οὕτω καθ' ἑξῆς προσφέρονται χωρίς ἀνθρώπινη παρέμβαση, ὅπως ἀκριβῶς κι ἡ ὑπόλοιπη φύση. Ὁ χρήσιμος χαρακτήρας τους γιά τους ἀνθρώπους δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τὴν ἐργασία. Τά μέσα ἐργασίας, τὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς, εἶναι γενικά «ἕνα πράγμα ἢ ἕνα πλῆγμα πραγμάτων πού ὁ ἐργαζόμενος παρεμβάλλει μεταξύ αὐτῶν καί τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας του καί πού χρησιμεύει στό νά ὁδηγήσει τή δραστηριότητά του πρὸς αὐτό τὸ ἀντικείμενο». (...)

Ἄν οἱ ἔμφυτες δυνατότητες σέ μιά ἀξία χρήσης δέν πραγματοποιηθοῦν οὔτε μέ τὴν ἔννοια τῆς ἀτομικῆς οὔτε μ' ἐκείνη τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης, ἂν αὐτή δέν τεθεῖ στήν ὑπηρεσία τῶν ἀνθρωπίνων σκοπιμοτήτων, τότε ἐπανέρχεται (ἢ ἀξία χρήσης) στή σφαῖρα τοῦ «μεταβολισμοῦ τῆς φύσης». Ἡ τεχνητή, ἐξανθρωπισμένη, «δεύτερη» φύση πού οἰκοδομήθηκε βάσει τῆς πρώτης μετασηματίστηκε ξανά. Ὁ «μετασηματισμός» τῶν υλικῶν τῆς φύσης ἀπό τοὺς ἀνθρώπους ἀνατρέπεται ἀπό τὴν καταστρεπτική δύναμη τῶν ὑπερανθρωπίνων ἐπιδράσεων πού ἀσκεῖ ἡ φύση.

Ὁ Μάρξ ἐρμήνευσε αὐτὴ τὴ φυσική διαδικασία ἀποσύνθεσης τῶν ἀξιῶν χρήσης πού δέν χρησιμοποιήθηκαν γιά ἀνθρώπινους σκοπούς καί μ' ἕναν ἄλλον τρόπο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐξίσου κατάλληλος γιά τὴν κατανόηση τῆς φιλοσοφίας του. Τονίσαμε ἤδη κατ' ἐπανάληψη ὅτι γιά τὸν Μάρξ οἱ ἀξίες χρήσης εἶναι συνδυασμός δύο στοιχείων, τοῦ υλικοῦ περιεχομένου τῆς φύσης καί τῆς ἐργασίας πού τὸ διαμορφώνει. Ἀληθεύει ὅτι ἡ φύση διαθέτει «λανθάνουσες δυνάμεις» κι ὅτι οἱ μορφές τῆς μπορεῖ ν' ἀναπλασθοῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Αὐτό, ὡστόσο, δέν σημαίνει ὅτι ἡ συνδυασμένη ἔννοια ὕλης καί φύσης (πού ἀμφότερες συμπεριλαμβάνονται στήν προανθρώπινη φύση) καθίσταται ἕνα «ἡμιμυθικό Ὑποκείμενο - Φύση» κι ὅτι ἔτσι ἀποκαθιστᾶ τὴν ἐγγεληνὴ ταυτότητα Ὑποκειμένου κι Ἀντικειμένου, τὴν ὁποία ὁ Μάρξ πράγματι ἐπέκρινε ἀπὸ ὕλιστική ἀποψη. Ἡ Φύση, τὸ υλικό τοῦ κόσμου, πού συμπεριλαμβάνει καί τὸ Ὑποκείμενο καί τὸ Ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας, δέν εἶναι ἕνα ὁμοιογενές ὑπόστρωμα. Ἡ στιγμή τῆς

μὴ-ταυτότητας διατηρεῖται κάτω ἀπὸ ὁποιοδήποτε κοινωνικές συνθήκες, στή βάση τῆς ἐργασίας γιά τὴν ἀκρίβεια, ἢ ὁποία πάντως ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά συνενώνει τὸ Ὑποκείμενο καί τὸ Ἀντικείμενο. Ἡ ἀποψη ὅτι τὸ φυσιολογικό «νόημα τῆς φύσης δέν ἔχει μέχρι τώρα ἐμφανισθεῖ» κι ὅτι αὐτὸ τὸ νόημα «ὅπως κι ἐκεῖνο τῶν ἀνθρώπων βρίσκεται ἀκόμη σέ μιά κατάσταση οὐτοπικῆς ἀφάνειας» ἔχει θέση μόνο σέ μιά ἐσχατολογικά προσανατολισμένη μεταφυσική ὅπως εἶναι αὐτὴ τοῦ Μπλόχ.

Σέ σχέση μέ τὸ ζήτημα πού συζητοῦμε, ἡ μὴ-ταυτότητα Ὑποκειμένου κι Ἀντικειμένου συνεπάγεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη μορφή ἀδιαφορεῖ ὡς πρὸς τὸ υλικό περιεχόμενο τῆς φύσης κι ὅτι παραμένει ἐξωτερική ὡς πρὸς αὐτό. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα φανερό γιὰ μιά ἀξία χρήσης ὑπόκειται στή διαδικασία τῆς φυσικῆς ἀποσύνθεσης.

Ὁ Μάρξ τόνισε μέ ἐμφαση αὐτὴ τὴν ἀμοιβαία ἀδιαφορία τῆς μορφῆς καί τοῦ υλικοῦ. Στὰ *Grundrisse* ἔγραψε γιά τὴ διάκριση μεταξύ τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ υλικοῦ, τὴν ὁποία κάθε ἐργασία πρέπει νά πάρει ὡς σημεῖο ἐκκίνησης, καί τῆς καθορισμένης του μορφῆς ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μέσω τῆς ἀνθρώπινης μεσολάβησης:

«Ἡ ἀδιαφορία τοῦ υλικοῦ ὡς πρὸς τὴ μορφή ἐμφανίζεται μόνον ἀπὸ τὸν ἀντιμετωπιούμενο χρόνο ἐργασίας, στήν ἀντικειμενικὴ ὑπάρξη τοῦ ὁποῖου μόνον ἡ ἐργασία συνεχίζει νά ὑπάρχει ὡς ἡ ἐκμηδενισμένη, ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ φυσικοῦ περιεχομένου του. Ἡ μορφή εἶναι αὐτὴ καθεαυτὴ ἐξωτερικὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο (ὅπως ἡ μορφή ἑνὸς τραπεζιοῦ εἶναι ἐξωτερικὴ ὡς πρὸς τὸ ξύλο ἢ ἡ μορφή τοῦ κυλίνδρου εἶναι ἐξωτερικὴ ὡς πρὸς τὸ σίδηρο), μ' ἄλλα λόγια ὑπάρχει μόνον στήν ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ υλικοῦ. Τὸ υλικό δέν διατηρεῖ τὴ μορφή του μέσω ὁποιοδήποτε ζωντανοῦ, σύμφυτου νόμου ἀναπαραγωγῆς, μέ τὸν τρόπο πού τὸ δένδρο διατηρεῖ τὴ μορφή του ὡς δένδρο. Ἡ μορφή ὑπάρχει μόνον ὡς μορφή ἐξωτερικὴ ὡς πρὸς τὸ υλικό ἢ μόνον Ὑλικά (μέ κεφαλαῖο στό κείμενο τοῦ Μάρξ). Παραδείγματος χάριν τὸ ξύλο διατηρεῖ τὸν ἑαυτό του στήν ὀριστικὴ μορφή ἑνὸς δένδρου, γιὰ αὐτὴ ἡ μορφή εἶναι ἡ μορφή τοῦ ξύλου· ἐνῶ στήν περίπτωση ἑνὸς τραπεζιοῦ ἡ μορφή του εἶναι μιά συμπτωματικὴ ιδιότητα τοῦ ξύλου, ὄχι ἡ σύμφυτη μορφή τῆς οὐσίας του. Ὅταν λοιπὸν τὸ υλικό καταστρέφε-

ται, ή μορφή καταστρέφεται μαζί του».

Με τήν καταστροφή της αξίας χρήσης χάνεται επίσης και το ποσό της ενσωματωμένης εργασίας στο υλικό της.

Έδώ, βεβαίως, αντιμετωπίζουμε μόνο μία σχετική αδιαφορία της μορφής ως προς το υλικό. Στο παράδειγμα που αναφέραμε προηγουμένως, όταν ένα προϊόν αποτελείται από φυσικό υλικό κι εργασία ενσωματώνεται σε περαιτέρω εργασιακές διαδικασίες, τό ποσό κι ο τύπος της εργασίας που βρίσκεται ήδη κρυμμένη μέσα στο προϊόν δεν είναι κατά κανέναν τρόπο ζήτημα αδιαφορίας:

«Η ποσότητα της αντικειμενικοποιημένης εργασίας διατηρείται με τή διατήρηση της ποιότητάς της ως πηγής αξιών χρήσης προς περαιτέρω εργασία διαμέσου της επαφής με τή ζωντανή εργασία».⁶

Είναι χαρακτηριστικό της απλής διαδικασίας παραγωγής ότι σ' αυτήν ο ποιοτικός καθορισμός της ήδη δαπανημένης εργασίας εξακολουθεί να διατηρείται. Αυτή ή διατήρηση της ποιότητας σε μία διαδικασία δημιουργίας αξίας περιλαμβάνει ταυτόχρονα τή διατήρηση της ποσότητας της εργασίας. Άληθεύει ότι ή ζωντανή εργασία προσθέτει μία νέα ποσότητα εργασίας σ' εκείνη που ήδη αντικειμενικοποιήθηκε. Άλλά δεν είναι ή προστιθεμένη ποσότητα εργασίας αυτή που διατηρεί τήν αντικειμενικοποιημένη εργασία, είναι μάλλον ή ποιότητα της εργασίας ως εν γένει ζωντανής εργασίας. Όταν προστεθεί στο προϊόν, αυτή υπερβαίνει τήν άμοιβαία αδιαφορία της μορφής και του υλικού που υπάρχει μέσα της:

«Η αντικειμενικοποιημένη εργασία παύει να υπάρχει σαν κάτι νεκρό, μία έξωτερική μορφή, αδιάφορη ως προς τό υλικό, μία και ξανατίθεται ως στιγμή της ζωντανής εργασίας: ως μία σχέση της ζωντανής εργασίας προς τόν έαυτό της σ' ένα αντικειμενικό υλικό, ως ή αντικειμενικότητα της ζωντανής εργασίας (σαν Μέσο κι Άντικείμενο) (οι αντικειμενικές προϋποθέσεις της ζωντανής εργασίας). Μ' αυτό τόν τρόπο ή ζωντανή εργασία, διαμέσου της πραγματοποιήσεώς της στο υλικό, τό μετασχηματίζει, κι αυτός ο μετασχηματισμός (που καθορίζεται από τό σκοπό της εργασίας και τή δραστηριότητα που ανέληφθη για τήν επίτευξη αυτού του σκοπού και που δεν θέτει, όπως σ' ένα νεκρό αντικείμενο, τή μορφή ως έξωτερική προς τό υλικό, μία απλή ξεθωριασμένη αντανάκλαση της ύπαρξής του) διατηρεί τό υλικό σε μία ορισμένη μορφή και επιβάλλει άλλαγές σ' αυτή τή μορφή για τήν εξυπηρέτηση του σκοπού της εργασίας. Έργασία είναι ή ζώσα διαπλάθουσα φωτιά· συμβολίζει τήν παροδικότητα των πραγμάτων, τήν κοσμικότητά τους, μ' άλλα λόγια τή διαμόρφωσή τους κατά τή διάρκεια της ζωής τους».

Τό κατεργασμένο υλικό αποκτά μία μορφή πιό κατάλληλη για τήν ανθρώπινη κατανάλωση κατά τά διάφορα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας «μέχρις ότου τελικά αποκτήσει μία μορφή με τήν όποια μπορεί να καταναλωθεί άμεσα. Η κατανάλωση του υλικού κι ή κατάργηση της μορφής του άπορρέει από τήν άπόλαυσή τους από τόν άνθρωπο κι όπου μετασχηματισμός του είναι ή χρησιμοποίησή του».

Η άνώτατη μορφή μεσολάβησης του υλικού είναι ταυτόχρονα και ή ύψιστη μορφή της άμεσης ύπαρξής του ως αξίας χρήσης για τούς ανθρώπους. Η ανθρώπινη εργασία, μέχρις ότου αυτό καταστεί δυνατό, μετασχηματίζει τό καθεαυτό της φύσης σε άγαθό.

Β. Ο ΜΕΤΑΒΟΛΙΣΜΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΦΥΣΗΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΑΡΝΗΤΙΚΗ» ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Στά *Παρισινά χειρόγραφα*, ένω βρίσκονταν κάτω από τήν επίδραση του Φόυερμπαχ και του ρομαντισμού, ο Μάρξ περιέγραψε τήν εργασία ως διαδικασία προοδευτικού εξανθρω-

πισμού της φύσης, διαδικασία που συνέπιπτε με τόν φυσικό έγκλιματισμό του ανθρώπου. Διαπίστωσε συνεπώς στήν Ιστορία, καθώς αυτή είναι σημαδεμένη με τή σφραγίδα της ανθρώπινης εργασίας, μία όλο και σαφέστερη ίσοδυναμία μεταξύ νατουραλισμού και ούμανισμού. Ο ώριμος και περισσότερο κριτικός Μάρξ των οικονομικών άναλύσεων είχε τήν άποψη ότι ο άγώνας του ανθρώπου με τή φύση θά μπορούσε ν' αλλάξει αλλά όχι νά καταργηθεί. Σε σχέση μ' αυτό χρησιμοποίησε τόν όρο «μεταβολισμός»,⁷ ο όποιος παρ' όλη τήν έπιστημονική του χροιά δεν είναι καθόλου ο λιγότερο εύκαιριακός. Αυτός ο «μεταβολισμός» υπόκειται στους φυσικούς νόμους, που προϋπάρχουν του ανθρώπου.

Κάθε προσπάθεια διαμόρφωσης του υλικού περιεχομένου της φύσης πρέπει νά λάβει ύπόψη τις κανονικότητες που χαρακτηρίζουν τήν όλη. «Ο άνθρωπος μπορεί νά προωθήσει στήν παραγωγή του μόνο τόν ίδιο τόν τρόπο μετασχηματισμών που παρατηρούνται και στήν ίδια τή φύση, δηλαδή μπορεί μόνο νά τροποποιήσει τις μορφές του υλικού». Η μεταβολή των μορφών μπορεί νά γίνει μόνο με τή βοήθεια των φυσικών δυνάμεων, μεταξύ των όποιων ο Μάρξ συνυπολόγισε τά ένεργά άνθρώπινα Έποκείμενα.

Άπελευθερώνοντας τις «ναρκωμένες δυνάμεις» του υλικού της φύσης, οι άνθρωποι τό «άποδεσμεύουν»: αλλάζοντας τό νεκρό «καθεαυτό» σε ζωντανό «δι' έαυτόν», έπεκτείνουν τή σειρά των αντικειμένων που παρήχθησαν κατά τή διάρκεια της Ιστορίας της φύσης και τή συνεχίζουν σ' ένα ποιοτικά άνώτερο επίπεδο.

Η φύση προωθεί προς τά μπρός τή διαδικασία της δημιουργίας της με τή μεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας. «Η έπαναστατική πρακτική συνεπώς άποκτά μία «έγκοσμια»⁷ καθώς επίσης και μία κοινωνική σημασία.

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι ο Μάρξ περιέγραψε τήν ανθρώπινη εργασία ως τή μετατροπή της μορφής της όλης σύμφωνα με τούς φυσικούς της νόμους,⁸ άπέβλεπε επίσης σε μία πολύ γενική φιλοσοφική κατάσταση πραγμάτων: ο κόσμος είναι όλη εν κινήσει με καθορισμένες μορφές. Ο Μάρξ συμφωνούσε με τόν Ένγκελς σ' αυτό τό σημείο, τουλάχιστον *in abstracto*.⁹ (...)

Με τήν έννοια του «μεταβολισμού» ο Μάρξ εισήγαγε μία έντελώς νέα αντίληψη της σχέσης του ανθρώπου με τή φύση.

6. Βλέπε *Grundrisse*.

7. Ο «μεταβολισμός» είναι άπόδοση του «Stoffwechsel», ένός όρου που χρησιμοποιείται επανειλημένα στο *Κεφάλαιο* και μεταφράστηκε στήν άγγλική έκδοση ως «material reaction» ή «exchange of matter».

7α. Βλέπε Ροζέ Γκαρωντύ, *la théorie matérialiste de la connaissance*, Παρίσι 1953. Η ιδέα μιας τέτοιας «κοσμικής» διάστασης της ανθρώπινης δράσης ίσως νά όφείλεται στο άλχημιστικό όγμα της μετουσίωσης που ύποστήριζαν οι φιλόσοφοι της Άναγέννησης, μία έμβρυακή, άκόμη μαγική μορφή της σύγχρονης κυριαρχίας του ανθρώπου στή φύση. Ο άνθρωπος εξαναγκάζει ό,τι υπάρχει στον κόσμο στις άκρότατες συνέπειές του. Ο Παράκελσος τό έθετε ως έξής: «Γιατί ή φύση είναι τόσο εύαίσθητη και σφοδρή που άρνείται νά χρησιμοποιηθεί χωρίς τήν έφαρμογή μιας μεγάλης εξειδίκευσης. Γιατί ή φύση δεν παράγει τίποτε που είναι τέλει ως προς τόν έαυτό του· μάλλον ο άνθρωπος τό τελειοποιεί. Αυτή ή τελειοποίηση όνομάζεται άλχημεία» (*Paracelsus, seine Weltanschauung in Worten des Werkes*, εκδόσεις E. Jaekle, Ζυρίχη, 1942, σελ. 83).

8. Η ανθρώπινη πρακτική μπορεί, φυσικά, νά ένεργήσει μόνο με τόν ίδιο τρόπο της ίδιας της φύσης, ν' αλλάξει δηλαδή τις μορφές των υλικών της. Ο Μάρξ, έντούτοις, δεν θά μπορούσε νά ύποπτευθεί, ότι ο είκοστός αιώνας θά πετύχαινε στήν άνώψωση της άποτελεσματικότητας των ένεργειών που περιέχονται στή φύση, με τρόπο που νά προκαλεί δέος. Η τεχνητά προκαλούμενη ύποβάθμιση των ραδιενεργών στοιχείων γίνεται όμολογουμένως μόνο στή βάση της φυσικά έμφανιζόμενης ύποβάθμισης, αντιπροσωπεύει όμως μία ποιοτική άλλαγή ως προς τήν τελευταία.

9. Ο Ένγκελς, στο δοκίμιο του για τόν Φόυερμπαχ, έντόπισε τό λάθος του παλαιού ύλισμού στήν άνικανότητά του «νά αντίληφθεί τό σύμπαν ως μία διαδικασία, ως όλη που όφίσταται μία άδιάκοπη Ιστορική άνάπτυξη».

Καταρχήν συμμερίστηκε τήν άποψη του Μπέικον που κληρονομήθηκε κι αναπτύχθηκε από τον Διαφωτισμό, ότι ή φύση θά 'πρεπε ν' αντιμετώπισθει ούσιαστικά από τήν άποψη της χρησιμότητάς της για τον άνθρωπο. 'Ωστόσο, όταν έμβάθυνε τήν ανάλυσή του για τή διαδικασία τής κοινωνικής ζωής, συγκεκριμενοποιώντας έτσι τήν έννοια τής απαλλοτριώσης, ο Μάρξ προχώρησε πέρα από όλες τές άστικές θεωρίες τής φύσης που εμφάνισε ο Διαφωτισμός. 'Η εποχή του Διαφωτισμού ήταν άνήμπορη ν' αναλύσει τήν εργασία ως μέσον οικειοποίησης και προχωρώντας άπ' αυτό στην αναγκαιότητα του καταμερισμού τής εργασίας και των συνδεδεμένων ταξικών διαιρέσεων, ν' αποκαλύψει τελικά μ' αυτή τήν ανάλυση τον ταξικό χαρακτήρα τής άστικής κοινωνίας, επειδή ήταν μία εποχή «που ή άστική τάξη τοποθετούσε τον έαυτό της σαν ένα άπόλυτο και θεωρούσε τήν έννοια τής τάξης, άν τήν θεωρούσε καν, ως ένα γεγονός του ιστορικού παρελθόντος».¹⁰ Συνεπώς ή πραγματική προϊστορία τής μαρξιστικής έννοιας του μεταβολισμού δέν προέρχονταν καν από τό όπτικό πεδίο του Διαφωτισμού. 'Η φύση θεωρούνταν ως κάτι τό δοσμένο άμεσα, ικανή νά γίνει αντίληπτή μεμιάς, ενώ ο Μάρξ ύποστήριζε ότι:

«Τό αντικείμενο τής εργασίας μπορεί νά καταστεί πρώτη ύλη μόνον έχει ήδη ύποστεί μία άλλαγή με τή μεσολάβηση τής εργασίας».

Τό σύνολο τής φύσης διαμεσολαβείται κοινωνικά κι αντίστροφα ή κοινωνία μεσολαβείται διαμέσου τής φύσης ως μία συνιστώσα τής συνολικής πραγματικότητας. 'Η κρυμμένη κερδοσκοπία τής φύσης χαρακτηρίζει αυτή τήν πλευρά τής σκέψης του Μάρξ. Οι διαφορετικοί οικονομικοί σχηματισμοί τής κοινωνίας που διαδέχθηκαν ιστορικά ο ένας τον άλλο ύπήρξαν πολυάριθμοι τρόποι αυτομεσολάβησης τής φύσης.

Χωρισμένη σε δύο μέρη ή φύση τον άνθρωπο και τό υλικό που πρόκειται νά κατεργαστεί, ή φύση είναι πάντοτε παρούσα σ' αυτή τή διαίρεση.¹¹ 'Η φύση επιτυγχάνει τήν αυτοσυνείδηση στους ανθρώπους και συγχωνεύεται με τον έαυτό της επί τή βάση τής θεωρητικοπρακτικής τους δραστηριότητας. 'Η ανθρώπινη συμμετοχή σε κάτι ξένο κι έξωτερικό ως προς τους ανθρώπους εμφανίζεται καταρχήν σαν κάτι έξισου ξένο κι έξωτερικό ως προς τή φύση. 'Αλλά στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ότι είναι μία «φυσική συνθήκη τής ανθρώπινης ύπαρξης» που είναι αυτή ή ίδια μέρος τής φύσης και συνεπώς άποτελεί τήν αυτοκίνηση τής φύσης. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορεί νά μιλάμε για μία «διαλεκτική τής φύσης». 'Αντίθετα από τον Ένγκελς (που συμφωνούσε σ' αυτό τό συγκεκριμένο ζήτημα με τον Φόουερμαχ), ο φυσικο-διαλεκτικός Μάρξ δέν περιορίστηκε στό νά διαλογίζεται τήν προανθρώπινη φύση και τήν ιστορία της, θεωρώντας τήν πραγματικότητα μόνο «με τή μορφή του 'Αντικειμένου» ούτε θεωρούσε τήν πραγματικότητα «με τή μορφή του 'Υποκειμένου» παρ' όλη τήν εκτίμηση του για τον Χέγκελ. 'Αντιθέτως επέμενε στό άδιαίρετο των δύο σημασιών. 'Η συναίσθηση αυτού του άδιαίρετου βρίσκεται στον πυρήνα του υλισμού στον Μάρξ.¹² Τό ζεύγος 'Υποκείμενο -'Αντικείμενο του Μάρξ, σ' αντίθεση μ' εκείνο του Χέγκελ, δέν είναι ποτέ πλήρως ένσωματωμένο στό 'Υποκείμενο.

'Η σύμφυτη στον Μάρξ «ιδιοτέλεια» τής φύσης που αναφέρθηκε παραπάνω δέν είναι τίποτε άλλο από μία άπόπειρα που διαπερνά όλο του τό έργο, νά καθορίσει μία έννοια κατάλληλη για τήν άμοιβαία άλληλοδιδασχία φύσης και κοινωνίας μέσα στο φυσικό όλο. Γι' αυτό τό σκοπό ο Μάρξ χρησιμοποίησε νέες και έν μέρει παράξενες βιολογικές μεταφορές, από τές όποιες ο όρος «μεταβολισμός», που χρησιμοποιήθηκε και στο *Κεφάλαιο*, φαίνεται τελικά πρτιμήθηκε ως ή καλύτερη διατύπωση.

Στά *Παρισινά Χειρόγραφα* ή φύση προβάλλει, αναφορικά με τή *Φαινομενολογία του Πνεύματος* του Χέγκελ, ως «τό άνόργανο σώμα του ανθρώπου· αυτό είναι ή Φύση δηλαδή, έξαιρουμένου αυτού του ίδιου του ανθρώπινου σώματος». Είναι τό σώμα αυτό «με τό όποιο πρέπει νά παραμένει σε συνε-

χή άλληλεπίδραση ώστε νά μήν πεθάνει». 'Όπως ακριβώς στη ζωντανή φύση, ή άφομοίωση μετατρέπει τό άνόργανο σε όργανικό, έτσι κι ο άνθρωπος άφομοιώνει τό άνόργανο σώμα κατά τήν εργασία του και τό μετατρέπει άπεριόριστα σ' ένα «όργανικό» μέρος του έαυτού του. 'Ο άνθρωπος, πάντως, μπορεί νά κάνει αυτό, επειδή κι αυτός ο ίδιος ανήκει άμεσα στη φύση, ή όποια κατά κανένα τρόπο δέν είναι ένας έντελώς έξωτερικός κόσμος πλήρως διαχωρισμένος από τά έξωτερικά χαρακτηριστικά του: «'Η άλληλεπίδραση τής φυσικής και τής πνευματικής ζωής του ανθρώπου με τή φύση έχει τό νόημα ότι ή φύση άλληλοεξαρτάται από τον έαυτό της, γιατί ο άνθρωπος είναι μέρος τής φύσης». (...).

'Ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τό ζώο, «είναι ελεύθερος ένώνιον του προϊόντος του», επειδή ή σχέση του με τή φύση δέν συνίσταται άποκλειστικά και μόνον στην ίκανοποίηση των άμεσων φυσικών αναγκών: «Τά ζώα κατασκευάζουν σύμφωνα με τά πρότυπα και τές άνάγκες του είδους στο όποιο ανήκουν, ενώ ο άνθρωπος γνωρίζει πώς νά παράγει σύμφωνα με τά πρότυπα του κάθε είδους και γνωρίζει πώς νά εφαρμόζει τά κατάλληλα πρότυπα στο αντικείμενο. 'Ετσι ο άνθρωπος κατασκευάζει επίσης σύμφωνα με τους νόμους του ώραιου».

'Ο άνθρωπος «ζει» από τή φύση· αυτό τό σημείο δέν έχει μόνο μία βιολογική αλλά έχει επίσης και πάνω άπ' όλα μία κοινωνική σημασία. Μόνον ή κοινωνική διαδικασία τής ζωής είναι αυτή που καθιστά έφικτή τή βιολογική επιβίωση του είδους.

Στά *Grundrisse* καθώς και στην τελική παραλλαγή του *Κεφαλαίου* ο Μάρξ χρησιμοποίηση όρους μιάς κάποιας όντολογικής χροιάς για νά περιγράψει τήν οικειοποίηση του υλικού κόσμου. 'Η γή περιγράφεται στα *Grundrisse* ως τό «εργαστήριο», τό «άρχέγονο εργαλείο» και ή «άρχέγονη προϋπόθεση τής παραγωγής» και «τό *Κεφάλαιο* ως «τό πρωταρχικό κελάρυ» και ή «πρωταρχική εργαλειοαποθήκη». (...).

Στον καπιταλισμό ο εργάτης παύει νά είναι μία αντικειμενική συνθήκη τής παραγωγής άρχίζει για πρώτη φορά ν' άποκτά, με τήν πραγματική έννοια του όρου, μία «σχετική» με τήν παραγωγή· για τον σκλάβο και τον δουλοπώλο δέν ίσχυε αυτή ή περίπτωση μία και ήταν μόνον συμπτωματικός ιδιοκτήτης του γήινου υλικού. 'Ο καπιταλιστής δέν απαλλοτριώνει τον εργάτη άμεσα, όπως θά έκανε σ' ένα φυσικό πράγμα, αλλά με τή μεσολάβηση τής ανταλλαγής, ως φορέα τής άφηρημένης εργασίας. 'Ο εργάτης καθίσταται έτσι μία «καθα-

10. 'Ο *Leo Löwenthal*, «C.F. Meyers heroische geschichtsauffassung», στο *Zeitschrift für Sozialforschung*, τόμος 2, μέρος I, 1933, τόνισε τό ιστορικοκοινωνικά έμπόδια, που πριν από τον Μάρξ, έμπόδιζαν τήν ανάπτυξη μιάς θεωρίας τής κοινωνικής απαλλοτριώσης τής φύσης που νά δικαιώνονται από τά γεγονότα.

11. Σ' αυτό τό σημείο πρέπει νά ανακαλέσουμε τήν ανάλυση τής εργασιακής διαδικασίας από τό *Κεφάλαιο*, τόμος I. 'Ο Μάρξ έγραψε εκεί ότι ο άνθρωπος «αντιμετωπίζει ο ίδιος τό περιεχόμενο τής φύσης σαν μία δύναμη τής φύσης». 'Η αντίθεση, που εκφράζεται έδώ μεταξύ ανθρώπου ως «ένσυνείδητου πράγματος» και του υλικού περιεχομένου τής φύσης, είναι *σχετική* με τήν έπιστημολογική διάκριση μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού. 'Τά όρια τής άπόλυτης αναγκαιότητας και τής άπόλυτης αλήθειας αυτής τής σχετικής αντιπαράθεσης» έγραψε ο Λένιν στον *Υλισμό και Έμπειριοκριτικισμό*, εδύο γραμμίζόμενος με τον Μάρξ, «είναι ακριβώς εκείνα τά όρια που όρίζουν τήν γενική κατεύθυνση των έπιστημολογικών διερευνήσεων. Τό νά λειτουργήσουμε πέρα άπ' αυτά τά όρια με τήν αντίθεση ύλης και πνεύματος, φυσικού και ψυχικού, σαν νά ήταν άπόλυτες αντιπαράθεσεις, θά ήταν ένα μεγάλο λάθος». *Μέσα* στη μεσολάβηση όλης τής υλικής ύπαρξης διαμέσου τής συνείδησης, ή προτεραιότητα τής πρώτης συνεχίζει νά επικρατεί.

12. Για τό πρόβλημα τής ταυτόχρονα διαλεκτικής και υλιστικής σκέψης, βλέπε *T.W. Adorno, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*: «'Η θεωρητική όριοθέτηση του ιδεαλισμού δέν συνίσταται στον προσδιορισμό των όντολογικών ύποστρωμάτων ή των άρχέγονων λέξεων, αλλά πρό πάντων στην αντίληψη του μή-αναγώγιμου εκείνου που είναι στον ένα πόλο, που συνίσταται έντούτοις από μία άνυπέρβλητη έτερότητα».

ρῶς ὑποκειμενική δύναμη ἐργασίας, χωρὶς ἀρκετὴ ἀντικειμενικότητα» κι αὐτὴ ἡ δύναμη συναντᾷ τὴν ἀρνησὶ τῆς «ἢ μιά ἀξία πού ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς» στὶς ἀλλοτριωμένες κι ἀντικειμενικές προϋποθέσεις τῆς ἐργασίας.

Ὁ Μάρξ ἔδειξε ἐδῶ μιά σημαντικὴ πλευρὰ τῆς πολυσυζητημένης διαλεκτικῆς τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν ἀρχαία - φεουδαρχικὴ στῆν ἀστική ἐποχή. Γιὰ ὅσο διάστημα ἡ φύση ἀπαλλοτριώνεται διαμέσου τῆς γεωργίας κι εἶναι συνεπῶς ἀπολύτως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ἀνθρώποι εἶναι ἀφηρημένα ταυτόσημοι μὲ τὴ φύση. Ὀλισθαίνουν, τρόπος τοῦ λέγειν, πρὸς μιά φυσικὴ ὑπόσταση. Πάντως, ὅπου οἱ ἀνθρώποι καταφέρνουν συνολικά νὰ κυριαρχοῦν τὴ φύση μὲ τὴν τεχνική, οἰκονομικά κι ἐπιστημονικά μετασχηματίζοντάς τὴν σ' ἕναν κόσμον μηχανικῶν, ἡ φύση καθίσταται ἕνα ἀφηρημένο καθαυτό, ἐξωτερικὸ ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Βάσει αὐτοῦ μπορούμε ν' ἀναφερθοῦμε ἐν συντομία στὸ ζήτημα τῆς οὐτοπίας, πού θα μελετήσουμε στὸ τέταρτο κεφάλαιο: ἡ ἰδανικὴ κοινωνία θά ἦταν μιά διαδικασία στῆν ὁποία οἱ ἀνθρώποι μὴτε θά συνέπιπταν ἀπλῶς μὲ τὴ φύση οὔτε θά ἦταν ριζικά διαφορετικοὶ ἀπ' αὐτήν. (...).

Ἡ ἀλλαγὴ ἀπὸ μιά ἱστορικὴ ἐποχὴ σὲ μιά ἄλλη ἔχει ἐπίπτωση στὴ σημασία τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Στὴ *Συμβολὴ στῆν κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ὁ Μάρξ ἐπέμεινε ὅτι κάθε ἐργασία πού γίνεται πάνω στὴ φύση γίνεται μόνο «μέσα καὶ διαμέσου τῆς μεσολάβησης μιάς ὀρισμένης μορφῆς τῆς κοινωνίας». Ὁ λογισμὸς καθορίζει γενικούς προσδιορισμοὺς πού εἶναι κοινοὶ σ' ὅλους τοὺς οἰκονομικοὺς σχηματισμοὺς «ἀλλὰ οἱ ἀποκαλούμενες γενικές συνθήκες παραγωγῆς δέν εἶναι παρά ἐκεῖνες οἱ ἀφηρημένες σημασίες πού δέν ἀντιστοιχοῦν σὲ κανένα πραγματικὸ στάδιο παραγωγῆς».

Ὅταν ὁ Μάρξ χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «γενικός» σάν κάτι περισσότερο ἀπὸ μιά συντεταγμένη ἔκφραση γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς διερεύνησης, αὐτὸ σημαίνει πάντοτε «συγκεκριμένος» σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγεληνὴ ἀντίληψη. Συμπεριλαμβάνει μέσα τῆς μιά συσσώρευση ἰδιαίτερων προσδιορισμῶν. Ὅταν ὁ Μαρσέλ Ρίντιγκ διαβεβαίωνει ὅτι ὁ Μάρξ περιγράφει τὴ «δομὴ τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἐργαζόμενου ἀνθρώπου» ὡς ἀναλλοίωτη, τοῦ διαφεύγει μιά ἐξίσου σημαντικὴ ἱστορικὴ διάσταση, ἄνευ τῆς ὁποίας ὅ,τι λέει ὁ Μάρξ παραμένει κενό

κι ἀδύναμο. Ἄς προσέξουμε ἕνα ἰδιαίτερα χτυπητὸ παράδειγμα τοῦ πόσο σοβαρὰ ἔλαβε ὑπόψη του ὁ Μάρξ τὴν ἱστορικὴ διαλεκτικὴ τῆς ταυτότητας καὶ μὴ-ταυτότητας ἀνθρώπου καὶ Φύσης. Αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ἱστορία προβάλλεται στὴ φυσιολογικὴ δομὴ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς:

«Ἡ πείνα εἶναι πείνα. Ἄλλὰ ἡ πείνα πού ἱκανοποιεῖται μὲ μαγειρεμένο κρέας πού τρώγεται μὲ μαχαίρι καὶ πηροῦνι εἶναι μιά ἄλλη πείνα ἀπὸ ἐκείνη πού καταβροχθίζει ὠμό κρέας μὲ χέρια, νύχια καὶ δόντια. Ὁ τρόπος παραγωγῆς παράγει, ἀντικειμενικά κι ὑποκειμενικά, ὄχι μόνο τὸ καταναλισκόμενο ἀντικείμενο ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὸν τρόπο τῆς κατανάλωσής του».

Ἡ ἀνθρώπινη φύση, αὐτὸ τὸ «σύνολο ἀναγκῶν καὶ δραστηριοτήτων» πρέπει νὰ κατανοηθεῖ μόνον ὡς μιά ἱστορικὴ διαδικασία πού περιλαμβάνει ὄχι τὴν ἀδιαμεσολάβητη συνύπαρξη μιάς σταθερῆς καὶ μιάς μεταβλητῆς συνιστώσας, ἀλλὰ μᾶλλον τὴ σύσταση τῆς ζωῆς τοῦ γενικοῦ διαμέσου τοῦ εἰδικοῦ.¹³ Ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ἀπορρέει σὲ κάθε περίσταση ἀπὸ μιά καθορισμένη μορφή τῆς κοινωνίας· δέν εἶναι «μιά ἀφαίρεση σύμφυτη σὲ κάθε μοναδικὸ ἄτομο» ἀλλὰ μᾶλλον «τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων». (...).

Ὁ Μάρξ ἐπέκρινε τὴν ἀπόπειρα σύνδεσης «ἀποκρύφων ἰδεῶν» μὲ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας πού γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ ἀπλό τρόπο, ἀναπτύσσοντας ἀντιθέτως τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ὑπεραξία ἔχει μιά «φυσικὴ βάση» μόνον «κατὰ πολὺ γενικὴ ἔννοια» κι ὅτι «δέν ὑπάρχει κανένα φυσικὸ ἐμπόδιο πού ν' ἀπαγορεύει ἀπόλυτα σ' ἕναν ἀνθρώπο ν' ἀνακουφίσει τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὴν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξὴ ἐπιβαρύνοντες μ' αὐτὴν κάποιον ἄλλο, κάτι περισσότερο π.χ ἀπὸ τὰ ἀνυπότακτα φυσικὰ ἐμπόδια πού ἀποτρέπουν ἕναν ἀνθρώπο ἀπὸ τὸ νὰ φάει τίς σάρκες ἑνὸς ἄλλου. Ἐπιπλέον, ἂν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας θεωρεῖται στὰ πλαίσια τῆς εἰδικῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης δέν εἶναι ἀπλῶς «ἕνα δῶρο τῆς φύσης, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς ἱστορίας πού περιλαμβάνει χιλιάδες αἰῶνων». Ὡστόσο ἀκόμη κι ἂν ἡ φυσικὰ καθορισμένη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας παῦει νὰ διαμορφώνει τὴν ἐξίσου φυσικὰ καθορισμένη πηγὴ τῆς κυριαρχίας ἀνθρώπου σὲ ἀνθρώπο, ἀκόμη κι ἂν ὅ,τι προέκυψε ἱστορικὰ δέν μπορεῖ πιά νὰ διατηρηθεῖ σάν κάτι «φυσικό», ἡ

ζωή παραμένει ακόμα προσδιορισμένη από τη μεγίστη γενική αναγκαιότητά της, τόν μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

‘Ο Μάρξ έπιθυμούσε νά έπεξηγήσει τήν αναγκαιότητα τών κοινωνικών διαδικασιών κατά κάποιον δραστικό τρόπο χρησιμοποιώντας τό πρότυπο τών φυσικών σχέσεων. Τό καλύτερο παράδειγμα αυτού είναι ή έννοια του μεταβολισμού που συζητούμε. ‘Όπως ό ‘Ενγκελς έτσι κι ό Μάρξ ενδιαφέρθηκε πολύ γιά τήν πρόοδο τής φυσικής επιστήμης κατά τόν 19ο αιώνα και γιά τίς φιλοσοφικές έπιπτώσεις της στην περαιτέρω ανάπτυξη τής θεωρίας τής κοινωνίας. ‘Η προπαρασκευαστική εργασία γιά τό *Κεφάλαιο* έγινε μετά τό 1850 και 1860, μιά περίοδο όπου στη Γερμανία άκμαζε ό φυσικός επιστημονικός ύλισμός τών Μπούχνερ, Φόγκτ και Μόλεσκοτ. ‘Ο Μάρξ κι ό ‘Ενγκελς επανειλημμένα κι αυστηρά επέκριναν αυτή τή δογματική και ένγνευε ώμά μηχανιστική μορφή ύλισμου.¹³ Αυτό πάντως δέν άποκλείει τήν πιθανότητα νά όφείλονταν σ’ αυτόν τόν ύλισμό ώρισμένες αντιλήψεις του Μάρξ. ‘Όπως προκύπτει από μιά περιθωριακή σημείωση, ό Μάρξ ήταν έντελώς έξοικειωμένος μέ τή χρήση τής έννοιας του μεταβολισμού όπως τόν χρησιμοποιούσε ό ‘Ιακώβ Μόλεσκοτ, ό εκπρόσωπος του ύλιστικού κινήματος. ‘Ο Μόλεσκοτ, έντελώς ξεχασμένος σήμερα, επηρεάστηκε καταρχήν από τή φιλοσοφία τής φύσης του Σέλλινγκ και τόν εγελιανισμό, αλλά άργότερα (έν μέρει μέσω τής γνωριμίας του μέ τόν Φόνερμπαχ) κατέστη ένας έρευνητής τής φύσης κι ένας φιλόσοφος ύλιστής μέ κοινωνικές τάσεις. Κατά τά τελευταία χρόνια τής ζωής του, όντας όλο και περισσότερο κάτω από τήν επίδραση του φυσικοεπιστημονικού ύλισμου, ό Φόνερμπαχ θεωρούσε τήν εργασία του Μόλεσκοτ ως τήν εκπλήρωση του αρχικού του προγράμματος γιά μιά «φιλοσοφία του μέλλοντος».¹⁴ (...)

Γιά νά καταλάβουμε τήν έννοια του μεταβολισμού στον Μάρξ πρέπει νά αναφερθούμε επίσης στα κρυπτούλιστικά στοιχεία τής φιλοσοφίας του Σέλλινγκ. ‘Ο Μάρξ έδειξε ότι τά γνώριζε σ’ ένα γράμμα του 1843 προς τόν Φόνερμπαχ στο όποιο συνέκρινε τήν φιλοσοφία τής Φύσης του Σέλλινγκ ως «τή γνήσια αντίληψη τής νιότης του» μέ τή «θετική» φιλοσοφία τών προσφάτων χρόνων του μέ τήν όποια ένθάρρυνε τόν Φόνερμπαχ νά έπιτεθεί.¹⁵ Θεωρούσε ότι ό νατουραλισμός του Φόνερμπαχ σήμαινε τήν πραγματοποίηση του «φαντα-

στικού νεανικού όνειρου τής ιδιοτέλειας τής Φύσης του Σέλλινγκ.

‘Η αντίληψη γιά τή Φύση στον Μόλεσκοτ ως διαδικασίας κυκλοφορίας συναντάται επίσης συχνά στον νεαρό Σέλλινγκ.¹⁶ «‘Η πρώτη μετάβαση στην εξατομίκευση» σύμφωνα μέ τόν Σέλλινγκ «είναι ή *διαμόρφωση* και σχηματοποίηση τής ύλης». Τά πράγματα άπαγκιστρώνονται από τό άμεσο φυσικό τους πλαίσιο διαμέσου τής εργασίας κι άποκτούν τή σφραγίδα τής άτομικότητας. ‘Η διαδικασία αυτής καθαυτής τής φύσης οδηγεί άσυνείδητα στο νά πάρει τή σφραγίδα που τής έβαλε ό άνθρωπος. Σύμφωνα μέ τόν Σέλλινγκ, υπάρχει ήδη μιά «όργανώτρια διαδικασία» στη φύση που υπερβαίνει τήν άνόργανη ύλη παράγοντας μιάν «άπειρη εξατομίκευση τής ύλης». Μέ τή μεσολάβηση τής ανθρώπινης εργασίας, αυτή ή εξατομίκευση προχωρεί σ’ ένα άνωτερο επίπεδο:

«Στή κοινή ζωή κάθετι που πήρε ένα *σχήμα*, μέσω αυτού του ίδου ή μέσω του ανθρώπινου χεριού, θεωρείται ή αντιμετωπίζεται ως άτομική μονάδα».

13. Βλέπε *Vernon Venable, Human Nature: the Marxian View*, Νέα ‘Υόρκη, 1945. ‘Επίσης τά σχόλια του ‘Ερνστ Μπλόχ γιά τή σχέση μεταξύ Ιστορίας και κοινωνίας και τή δομή τών ένστικτων στην προσπάθειά του νά δώσει μιά μαρξιστική έρμηνεία τής ψυχανάλυσης (*Das Prinzip Hoffmug*).

13α. Βλέπε επιστολές στον Κούγκελμαν, όπου φαίνεται, όπως και στην άλληλογραφία μέ τόν ‘Ενγκελς, ότι ό Μάρξ ήταν έξοικειωμένος μέ άμφοτέρους τούς αισθησιακούς — ύλιστές φυσιολόγους Cabanis και de Tracy, από τούς όποιους προήλθε ή έννοια τής ιδεολογίας. Βλέπε επίσης τή συζήτηση κατά τή δεκαετία του 1850 περί ύλισμου, έν μέρει μέσω του βιβλίου του F.A. Lange γιά τήν ιστορία του ύλισμου.

14. Βλέπε *Ludwig Feuerbach in seinen Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung*, Karl Brün, Λειψία και Χαϊδελβέργη, 1874, τόμος II.

15. Βλέπε Πλεχάνοφ, *Βασικά προβλήματα του Μαρξισμού*, όπου «ή τίμια ιδέα τής νιότης» του Σέλλινγκ έρμηνεύεται κατά ένα τρόπο ύλιστικού μονισμού. ‘Ο Λούκατς προχώρησε σε περισσότερες λεπτομέρειες γιά τίς αντιρομαντικές, πράγματι ξεκάθαρα ύλιστικές ώθησεις τής φιλοσοφίας τής φύσης του Σέλλινγκ, όως άντανακλούνται παραδείγματος χάριν στο άξιοσημείωτο αντιθρησκευτικό ποίημα του 1799 «Epirikaisches glaubensbekenntnis von Heinz Widerpost».

16. ‘Ο ‘Ενγκελς έγραψε επίσης γιά τόν «αίώνιο κύκλο, στον όποιο κινείται ή ύλη... (*Διαλεκτική τής Φύσης*).

Ἡ ἔννοια τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὰ γραπτά τοῦ Μάρξ ἀπὸ τὴν *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* κι ἐντεῦθεν, σχετίζεται μὲ τὸν Σέλλινγκ καὶ τὸν Χέγκελ μόνον ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴ ὕλη. Παρομοίως, ἡ ἰδέα τῆς ἐξωτερικῆς φύσης ὡς τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὰ *Παρισινὰ χειρόγραφα* καὶ ἡ περιγραφή τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ὡς μεταβολισμὸς μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, ὅπως αὐτὴ κυριαρχεῖ στὶς προκαταρκτικὲς μελέτες καὶ στὴν τελικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀνήκουν μᾶλλον στὴ σφαῖρα τῆς φυσιολογίας παρά τῆς κοινωνίας. Αὐτές οἱ ἔννοιες τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀποκτοῦν ἕναν ποιοτικὰ νέο χαρακτήρα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ κοινωνικὲς καταστάσεις, ἀποτελέσματα τῆς μεταβάσεως τοῦ Μάρξ ἀπὸ τὸν στενὰ φυσιοκρατικὸ στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ταυτόχρονα παραμένουν στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν προέλευσή τους, ἀκόμη καὶ στὶς κοινωνικοιστορικὲς τους ἐφαρμογές. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἡ συνεχιζόμενη ὑπαρξὴ ἐνός ἀτόμου εἶναι συνδεδεμένη μὲ τίς λειτουργίες τοῦ σώματος, ἡ κοινωνία ἐπίσης πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ μιά ἀδιέλεπτη παραγωγικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση. Οἱ ἄνθρωποι διέρχονται ἀπὸ τὰ ὕλικά τῆς φύσης, ἐνῶ αὐτὰ τὰ ὕλικά διέρχονται ἀπὸ τὰ χέρια τους μὲ τὴ μορφή τῶν ἀξιών χρήσης, γιὰ νὰ μετασχηματισθοῦν πάλι σὲ φύση καὶ μόνον. Ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀπότομη διαίρεση μεταξὺ πώλης καὶ ὑπαίθρου (τυλικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἐποχῆς του), προβάλλει ἀλάνθαστα ὅτι κατάλαβε τὴν ἔννοια τοῦ μεταβολισμοῦ ὄχι μόνον μεταφορικὰ ἀλλὰ ἐπίσης μὲ ἕναν ἄμεσα φυσιολογικὸ τρόπο. Αὐτὴ ἡ διαίρεση, ἔλεγε ὁ Μάρξ, διατάραξε σοβαρὰ «τὸ μεταβολισμὸ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ γῆς, τὴν ἐπιστροφή δηλαδὴ στὸ ἔδαφος τῶν στοιχείων του πού καταναλώθηκαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ μορφή τροφῆς καὶ ἐνδυμάτων καὶ συνεπῶς παραβίασε τὴν αἰώνια φυσικὴ συνθήκη γιὰ τὴ διαρκὴ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους». Ἡ συσσώρευση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων στὶς πόλεις εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποστέρηση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ μιά τεράστια ποσότητα λιπασμάτων καὶ τὴν ἔκθεση σὲ κίνδυνο τῆς ὑγείας τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Ὁ Μάρξ εἶχε τὴν ἀποψη γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ μέλλοντος μιάς «ἀνώτερης σύνθεσης... γεωργίας καὶ βιομηχανίας» πού προϋποθέτει φυσικὰ ὅτι ὁ μεταβολισμὸς μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ φύσης ὑπεισέρχεται «ουστηματικά» ὡς ρυθμιστικὸς νόμος τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ μὲ μορφή πού προσιδιάζει στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Ὅπως ἐπιχειρήσαμε νὰ δείξουμε, ἡ μαρξιστικὴ διάκριση μεταξὺ γενικῶν καὶ ἐιδικῶν νόμων τῆς ἱστορίας δέν συνεπάγεται τὴν ὑπαρξὴ δύο ἐπιπέδων πραγματικότητας, πού τὸ ἕνα συνοδεύει τὸ ἄλλο χωρὶς διαμεσολάβηση. Συνεπῶς, ἡ ὕλικὴ πλευρὰ τοῦ μεταβολισμοῦ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης προβάλλει πῶς ἔντονα στὸν Μάρξ, παρά τὴν ἀναγνώριση ἀπ' αὐτὸν τῆς ἱστορικοῦ μεταβλητότητας τῶν τυλικῶν του προσδιορισμῶν. Ὁ σιδηροῦς ἐξαναγκασμὸς πρὸς τὴν παραγωγὴ κι ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἡ ὁποία καθορίζει τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας, ἔχει μέσα του κάτι ἀπὸ τὴν αὐστηρὰ κυκλικὴ μορφή τῆς φύσης.

Τὸ Ὑποκείμενο καὶ τὸ Ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας σὲ τελευταία ἀνάλυση καθορίζονται ἀπὸ τὴ φύση. Στὴν ἀντικειμενικὴ πλευρὰ, οἱ ἄνθρωποι παραμένουν ἐξαρτημένοι τουλάχιστον ἀπὸ κάποια βασικὰ ὕλικά ὅπως ἡ γῆ, τὸ νερὸ καὶ ὁ ἀέρας, σὲ πείσμα τῆς τεχνητότητας τῆς ποικιλίας τῶν ἀντικειμένων πού παράγουν. Πέραν αὐτοῦ, ἕνα τέτοιο σημαντικὸ φαινόμενο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν ὅπως εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δέν προκύπτει ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνταπόκριση μιᾶς κατάστασης πού βρίσκεται στὴ φύση:

«Δέν εἶναι ἡ ἀπόλυτη γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ ὁ διαφορισμὸς του καὶ ἡ ποικιλία τῶν φυσικῶν του προϊόντων πού ἀποτελοῦν τὸ φυσικὸ θεμέλιο γιὰ τὸ κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ πού, μὲ ἀλλαγές στοῦ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ζεῖ, παρακινεῖ τὸν ἄν-

θρωπο σὲ πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀναγκῶν του, τῶν ἱκανοτήτων του, τῶν μέσων καὶ τῶν τρόπων ἐργασίας».

Ὁ Μάρξ τόνισε ἰδιαίτερα ὅτι περιοχές μὲ ὀρισμένα γεωγραφικὰ καὶ κλιματολογικὰ μειονεκτήματα τείνουν καταρχὴν νὰ εὐνοήσουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας περισσότερο ἀπὸ περιοχές πού διαθέτουν μιὰ πλούσια προμηθευτὴ μέσων συντήρησης, πού ἡ φύση προμηθεύει χωρὶς ἀνθρώπινη δραστηριότητα: «Μιά πολὺ γενναιοδωρὴ φύση «κρατᾷ τὸν ἄνθρωπο στὸ χέρι, σάν ἕνα παιδί ἀπὸ τὸ λουρί». Ἀποτυγχάνει στὸ νὰ καταστήσει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς μιὰ ἀναγκαῖότητα πού ἡ φύση ἐπιβάλλει. «Δέν εἶναι οἱ τροπικὲς περιοχές μὲ τὴν ὀργιῶδη βλάστηση, ἀλλὰ ἡ εὐκρατὴ ζώνη πού ἔχει ἡ μητέρα-χώρα τοῦ κεφαλαίου».

Στὴν ὑποκειμενικὴ πλευρὰ ἐπίσης, ὑπάρχουν φυσικὰ ὅρια πού περιορίζουν τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ. Στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη πάρει ὡς σημεῖο ἐκκίνησής του τὴν «ὀμαδικὴ ὀργάνωση» τῶν ἀτόμων καὶ τὴ «σχέση τους μὲ τὴν ὑπόλοιπη φύση πού καθορίζεται ἀπ' αὐτὸ». Στὸ *Κεφάλαιο* ἀσχολήθηκε πολὺ πῶς ἐξαντλητικὰ μὲ τὸ ζήτημα μέχρι πόσο περιορίζεται ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ἀπὸ τὴ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου:

«... Ὅσο διαφοροποιημένα κι ἂν εἶναι τὰ χρήσιμα εἶδη ἐργασίας ἢ οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες, εἶναι ἕνα φυσιολογικὸ γεγονός, ὅτι πρόκειται γιὰ λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ κι ὅτι κάθε τέτοια λειτουργία, ὅποιασδήποτε μορφῆς ἢ περιεχομένου, εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἀνάληψη τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, τῶν νεύρων, τῶν μυῶν, τῶν αἰσθητικῶν ὀργάνων καὶ λοιπὰ... Ἕνας μόνος ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νὰ δραστηριοποιηθεῖ πάνω στὴ φύση χωρὶς νὰ ζητήσει ἀπὸ τοὺς μύς του νὰ κινηθοῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ μυαλοῦ του. Ὅπως στὸ φυσικὸ σῶμα κεφάλι καὶ χέρι ὑπηρετοῦν τὸ ἕνα τ' ἄλλο, ἔτσι καὶ ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ἐνοποιεῖ τὴν ἐργασία τοῦ χεριοῦ μ' ἐκείνη τῆς κεφαλῆς».

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύγχρονη βιομηχανία πού δείχνει πόσο πολὺ τὰ ἐργαζόμενα Ὑποκείμενα εἶναι δεσμευμένα στὶς προϋποθέσεις τοῦ συστήματος τῆς φύσης. Οἱ ἐργασιακὲς διαδικασίες εἶναι ἀναντήρητα σημαντικὰ διαφοροποιημένες στὴ σύγχρονη βιομηχανία καθ' ὅσον ἀλλάζουν ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς «ἐνσυνείδητα σχεδιασμένες καὶ συστηματικὰ ἐξειδικευμένες ἐφαρμογές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν ἐπίτευξη δεδομένων χρήσιμων ἀποτελεσμάτων». Ὡστόσο, ἡ τεχνολογία ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα «τίς λίγες κύριες θεμελιώδεις μορφές τῆς κίνησης, πού σὲ πείσμα τῆς ποικιλίας τῶν χρησιμοποιουμένων ἐργαλείων, ἐμφανίζονται ἀναγκαστικὰ σὲ κάθε παραγωγικὴ δρᾶση τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος· ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐπιστὴμη τῆς μηχανικῆς δέν βλέπει στὴν πῶς σύνθετη μηχανὴ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἐπανάληψη τῶν ἀπλῶν μηχανικῶν δυναμῶν.

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Μάρξ εἰσάγει ἐδῶ μιά σύγκριση μὲ τὴ μηχανικὴ, ἕνα ἀνιστορικὸ πρότυπο. Ἀπὸ τὴν ὕλικὴ τῆς πλευρὰ, ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία δέν ὑφίσταται καμιά ἀλλαγὴ πού νὰ διαιρεῖ ριζικὰ τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο τὰ στάδια παραγωγῆς. Γι' αὐτὸ ὁ Μάρξ δήλωνε ρητὰ ὅτι τὰ στάδια παραγωγῆς διακρίνονται μεταξὺ τους ὄχι ἀπὸ τὸ τί παράγεται ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παράγεται.

Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μεταβολισμοῦ ὁ Μάρξ παρουσίασε μιὰ εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ὡς μιὰ διαδικασία τῆς φύσης. Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε πόσο μακριὰ προχώρησε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση¹⁷ καὶ πόσο πολὺ δικαιώθηκε μὲ τὴ χρήση μιᾶς τέτοιας ἀναλογίας. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ μέχρι τὸν Μακιαβέλι κι ἀκόμη τὸν Παρέ-

17. Περιέγραφε τὰ μηχανικὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας ὡς τὰ «κόκκαλα καὶ τοὺς μύς τῆς παραγωγῆς» καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας πού ἐξυπηρετοῦν τὴ συγκράτηση τῶν ὕλικῶν ὡς τὸ «ἀγγειακὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς» (*Κεφάλαιο*, τόμος I).

το, οι αλλαγές στη διαμόρφωση της κοινωνίας κατανοήθηκαν ως μέρος μιας κυκλικής κίνησης που προχωρά σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους. Συναντάμε πολύ νωρίς, απόπειρες έρμηνείας των αλλαγών και των αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων των φυσικών αντικειμένων με τη βοήθεια κοινωνικών κατηγοριών. Ένα πρότυπο που συχνά εμφανίζεται σε σχέση με αυτό είναι εκείνο της ανταλλαγής εμπορευμάτων και χρήματος ή χρήματος κι εμπορευμάτων. Έτσι, στη διαλεκτική του Ήρακλείτου: «Όλα τα πράγματα μπορεί ν' ανταλλάξουν με τη φωτιά και η φωτιά μπορεί ν' ανταλλαγή με όλα τα πράγματα με τον ίδιο τρόπο που ανταλλάσσονται τα εμπορεύματα με το χρυσό κι ο χρυσός με τα εμπορεύματα».

Στόν Μάρξ συναντούμε μία ανάλογη έννοια. Ο μεταβολισμός μεταξύ ανθρώπου και φύσης —μια ειδική περίπτωση της γενικής αλληλεπίδρασης φυσικών πραγμάτων— ταξινομήθηκε από τον Μάρξ στην κατηγορία της ανταλλαγής κι αντίστροφα προσέφυγε στην έννοια του μεταβολισμού όταν χαρακτήρισε τις διαδικασίες ανταλλαγής. Στην άμεση εργασιακή διαδικασία, δηλαδή τό μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η υλική πλευρά θριαμβεύει επί της ιστορικά καθορισμένης μορφής· στη διαδικασία ανταλλαγής που εξαρτάται από την εργασιακή διαδικασία ή ιστορικά καθορισμένη μορφή θριαμβεύει επί της υλικής πλευράς.

Στη μαρξιστική αναπαράσταση της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, είναι μάλλον η αναγωγή των διαφόρων μορφών της συγκεκριμένης εργασίας σε ποιοτικά ίση, αφηρημένη ανθρώπινη εργασία ενγένει που εξαρτάται από μία κατηγορηματικά άστική κοινωνία, με την οποία σχετίζεται παρά ή άμεσα παραγωγική σχέση των ανθρώπων, δηλαδή η «φυσική προϋπόθεση της ανθρώπινης υπαρξης» που είναι χαρακτηριστική όλων των μορφών της κοινωνίας. Τό εμπόρευμα κατέχει ανταλλακτική αξία ως την «ύλοποίηση» της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας, όχι διαμέσου του υποκειμενικού κι αντικειμενικού του προσδιορισμού από τη φύση. Η διερεύνηση της δημιουργίας των αξιών χρήσης μέσω της ερ-

γασιακής διαδικασίας δέν απαιτεί καταρχήν ένα χαρακτηρισμό των σχέσεων παραγωγής μέσα στις οποίες λαμβάνει χώρα αυτή η διαδικασία. Η ιστορική ιδιαιτερότητα μιας οικονομικής εποχής καταρχήν εμφανίζεται διαμέσου των κοινωνικών σχέσεων των ατόμων στη διαδικασία ανταλλαγής, οι οποίες διαφέρουν από εκείνες που συμβαίνουν στην εργασιακή διαδικασία. Ο Μάρξ περιέγραψε την ανταλλαγή των εμπορευμάτων κάτω από τις άστικές σχέσεις παραγωγής με-τόν ακόλουθο τρόπο:

«Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι η διαδικασία κατά την οποία λαμβάνει χώρα ο μεταβολισμός, ή ανταλλαγή δηλαδή των ειδικών προϊόντων των ιδιωτών καθώς επίσης και η δημιουργία των όριστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής διαμέσου των οποίων τά άτομα εισέρχονται σ' αυτό τον μεταβολισμό».

Στη διαδικασία της ανταλλαγής, η αξία χρήσης, που είναι ένα προϊόν της άμεσης ανταλλαγής μεταξύ ανθρώπου και φύσης παίρνει μία «υπαρξη ως ανταλλακτική αξία ή γενικό ισοδύναμο, αποκόποντας κάθε σύνδεση με τη φυσική της υπαρξη». Τότε, με τη μεσολάβηση αυτού του κοινωνικού μεταβολισμού, η ανταλλακτική αξία επιστρέφει στην πρότερη άμεσότητά της, γίνεται πάλι μία αξία χρήσης. Με τη μετάβαση από την κυκλοφορία στην κατανάλωση ο κοινωνικός προσδιορισμός του εμπορεύματος εξαλείφεται κι αντικαθίσταται με τό φυσικό του προσδιορισμό, εφόσον η αξία χρήσης του είναι ανεξάρτητη από τό ποσό του χρόνου που απαιτήθηκε για την κατασκευή του.

(Μετάφραση: Ζωή Βασιλείου)

Άποσπάσματα από τό βιβλίο του Alfrent Schmidt «Η έννοια της Φύσης στόν Μάρξ» («The concept of nature in Marx») Πρώτη έκδοση 1962 — Η μετάφραση έγινε από την άγγλική έκδοση του οίκου NLB, 1971.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ
ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ

ΟΙ ΠΡΟΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ ΠΟΡΕΙΑ
1988

Η ΝΕΑ «ΑΥΓΗ»
ΑΝΑΤΕΛΛΕΙ
ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ

Η ΑΥΓΗ

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΑΕΙΖΕΙ
ΜΙΑ
ΜΕΤΟΧΗ

Καταβάλλεται με μετρητά, τις «Αυγές» και «Πορεία» ή με πιστωτικό κάρτα. Πρωτεύουσα: 1056 Αθήνα, 1ος όροφος. Διεύθυνση: Αθήνα, Κωνσταντίνου 12, τηλ. 323.21.4

Ἡ χρησιμότητα τῆς οἰκολογίας γιὰ ἓνα κίνημα χειραφέτησης

Ἐχουμε ἀνακαλύψει μιά καθοδηγητική ἐπιστήμη;

τοῦ Ludwig Treppl

Ο Κάρλ Ἀμερυ ἔγραψε πρὶν μερικά χρόνια ὅτι χρειαζόμαστε μιά νέα καθοδηγητική ἐπιστήμη καὶ αὐτὴ ὑπάρχει ἤδη: λέγεται Οἰκολογία.¹ Ἐναντίον του ξέσπασε μεγάλη πολεμική,² καὶ ἀπὸ ἐμμένα.³ Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ἀπὸ κάποια ὀρισμένη ἄποψη μιά δῆλωση συνθηκολόγησης.

Θὰ πρέπει πλέον νὰ ἔχουμε διαπιστώσει ὅτι ἡ Οἰκολογία ἔχει γίνει «καθοδηγητική ἐπιστήμη». Ἀκριβέστερα: κάτι πού τὸ ὀνομάζουν Οἰκολογία παρουσιάζεται ὡς καθοδηγητική ἐπιστήμη, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἀσαφείς μόνον παραστάσεις γιὰ αὐτὸ πού ἐννοοῦν ὡς Οἰκολογία καὶ γιὰ τοὺς λόγους πού τῆς προσδίδουν τὸν καθοδηγητικὸ τῆς ρόλο. Τὸ πλέγμα τῶν ἐρμηνευτικῶν σχημάτων, τὰ ὅποια διεκδικοῦν σήμερα σχεδὸν κατὰ βούληση γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοὺς ποικίλες προτά-

σεις, τὸ ὀνομάζουν οἰκολογικό. Ἡ σκέψη ἢ ὅποια αἰσθάνεται ὅτι ὑπηρετεῖ ἓναν ὑψηλότερο λόγο, αὐτοπροσδιορίζεται ὡς οἰκολογική σκέψη. Μέσα στὰ νέα ἀντιπολιτευτικά κινήματα ἐπιτρέπεται νὰ συνυπάρχουν ἐν ἀφθονία ἀρκετὰ πράγματα: μπορεῖ κάτι νὰ εἶναι ἀντιοικονομικό ἢ ἀντιεπισημονικό, ἀντιχριστιανικό, ἀντιμαρξιστικό ἢ ἄνομο, ἀντιοικολογικό ὅμως δέν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι. Ἡ «Οἰκολογία» περιγράφει ἓνα τρόπο σκέψης ἢ ἓνα οἰκοδόμημα γνώσης, ἀπὸ τὸ ὅποιο ὀφείλουν νὰ ζητοῦν νομιμοποίηση τὰ πάντα καὶ στό ὅποιο πιστεύεται ὅτι ἐμπεριέχονται οἱ κανόνες πού θὰ ἐμποδίσουν τὴν πτώση μας στό βάραθρο.

Οἱ καλά θεμελιωμένες προειδοποιήσεις, ὅτι οὔτε ἡ πραγματικὰ ὑπάρχουσα Οἰκολογία, οὔτε ἐκεῖνη πού φαντάζονται τὰ κινήματα, ἐκπληρώνουν τό-

σο ὑψηλές ἀπαιτήσεις, δέν κατάφεραν νὰ κάνουν τὴν αἴγλη τῆς ἀμυδρῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μοῦ φαίνεται σημαντικό νὰ διαχωρίσουμε καὶ νὰ ἀντιπαραβάλουμε τίς διάφορες ἐκδοχές καὶ μορφές, μέ τίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται ἡ Οἰκολογία καὶ νὰ διαπιστώσουμε, ποιές γραμμές ὑποδεικνύουν τὴν κατεύθυνση μιᾶς ἐπιστήμης πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι χρήσιμη στό κίνημα χειραφέτησης, ποιές γραμμές ὄχι.

1. Amery, C.: *Natur als Politik*, Reinbek (Rowohlt) 1978, σ. 39.

2. Ἀρκετὰ κατατοπιστικά περιγράφεται στό κείμενο τοῦ J. Reiche: *Ökologie und Zivilisation*. Στόν τόμο: *Die Linke neu denken* Berlin (Wagenbach) 1984, σελ. 40-67.

3. Π.χ. Treppl, L.: «*Ökologie – eine grüne Leitwissenschaft? Über Grenzen und Perspektiven einer modischen Disziplin*». *Kursbuch* 74, 1983, σελ. 6-27.

Δέν θέτω λοιπόν τό ερώτημα αν ή Οικολογία είναι καθοδηγητική επιστήμη, τί καθοδηγεί καί πώς τό καθοδηγεί. Έχουμε διαπιστώσει ότι τής αποδίδεται ή μέγιστη σημασία. Άκόμα περισσότερο, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι μιά όλόκληρη σειρά έννοιών, θεωρητικών θραυσμάτων, μοντέλων κ.τ.λ., τά όποια παίζουν κάποιο ρόλο μέσα στην επιστήμη τής Οικολογίας, υποχρεώνονται νά έρμηνεύσουν κοινωνικές δομές καί διαδικασίες, νά έρμηνεύσουν τόν κόσμο όλο. «Ή Ήπιστήμη σπάνια λέει: θέλω νά καθοδηγήσω αυτό ή εκείνο. Τό κάνει συχνά χωρίς νά δηλώνει ρητή έπιθυμία γιά καθοδήγηση». ⁴ Άντικειμενικά, ή Οικολογία «καθοδηγεί». Έδω όμως μάς ενδιαφέρει τό ερώτημα, αν θέλουμε νά μάς καθοδηγεί, ή ποιό χαρακτήρα πρέπει νά έχει μιά επιστήμη αποδεκτή από έμάς ως «καθοδηγητική».

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΑΡΒΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

*Ας συγκρίνουμε λοιπόν τήν «καθοδηγητική επιστήμη τής Οικολογίας» μέ όρισμένες από τίς προκατόχους της. Τέτοιες ήταν λ.χ. ή κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας, ή Θεολογία, ή Φυσική ή (μέσα στό πλαίσιο του Κοινωνικού Δαρβινισμού) ή θεωρία τής Έξελίξης. Μιά φευγαλέα ματιά δείχνει: όσον άφορά τήν τελευταία, ή «καθοδηγητική επιστήμη τής Οικολογίας» τής μοιάζει ως προς τή δομή σέ πάρα πολλά, τουλάχιστον όπως έχει κατανοηθεί σέ εύρεία κλίμακα. Καί στίς δύο περιπτώσεις συνάγονται μέ άμεσο τρόπο κανόνες οι όποιοι διεκδικούν έγκυρότητα γιά υποθέσεις τής κοινωνίας μέχρι τήν άπλή γνώση τής φύσης ως τέτοιες. Οι ισχυροί επιβιώνουν — έτσι συμβαίνει στή φύση, έτσι πρέπει νά συμβαίνει καί στην κοινωνία, σύμφωνα μέ τόν Κοινωνικό Δαρβινισμό. Τά πολύπλοκα οικοσυστήματα είναι σταθερά — πολυπλοκότητα καί αποκέντρωση θά πρέπει νά χαρακτηρίζει καί τήν οργάνωση τής κοινωνίας. Τά μέρη ενός οικοσυστήματος όφείλουν νά προσαρμόζονται στό όλον, επί ποινη άποβολής τους. Νά προσαρμοστεί στό όλον τής φύσης, όφείλει επίσης καί ή ανθρώπινη κοινωνία. Τό πρόβλημα των προβλημάτων είναι ή αυτοσταθεροποίηση του παγκόσμιου οικοσυστήματος — σύμφωνα μέ τόν Οικολογισμό. Ή υποδομή καί των δύο ιδεολογιών είναι ή έξής: 'Ο κόσμος υπακούει σέ σιδηρούς νόμους. Αυτούς τούς νόμους θά πρέπει νά τούς αναγνωρίσουμε καί σ' αυτούς θά πρέπει νά δηλώσουμε ύποταγή. Αυτή είναι ή υποδομή όλων των ιδεολογιών τής κυριαρχίας.

'Από μιά άλλη όπτική, ό οικολογισμός έχει ομοιότητες μέ τόν μηχανιστικό ύλισμό τής άρχικης περιόδου των Νεότερων Χρόνων. Οι πρώτες επιτυχίες τής τότε καθοδηγητικής επιστήμης, τής Φυσικής (καί ειδικά τής Μηχανικής), όδήγησαν στην πίστη ότι όλα θά μπορούσαν νά έρμηνευθούν μέ μηχανικό τρόπο: 'Ο κόσμος ως μηχανή, σύμφωνα μέ τό πρότυπο του μηχανικού ρολογιού. Σήμερα τόν ρόλο τής Μηχανικής τόν έχει αναλάβει ή Θεωρία των Συστημάτων φροντίζουν δέ νά εξισώσουν τήν οικολογική σκέψη μέ τή θεωρία αυτή. Τό Σύμπαν, ως «βιοκυβερνητική παγκόσμια μηχανή». ⁵ 'Ο Θεός, λέει ό Κάπρα, είναι ή δυναμική τής αυτοοργάνωσης του κόσμου, ⁶ μέ άλλα λόγια τό software αυτής τής παγκόσμιας μηχανής. Δηλαδή, ότι όνομαζόταν προηγουμένως Θεός ή 'Απόλυτο, μέ σεβασμό, δεισιδαιμονία καί δέος, τώρα γίνεται προσιτό γιά τό νέο λόγο των Συστημάτων: είναι πιά καιρός νά άρχίσουν νά σκέφτονται πώς θά τό ύποτάξουν τεχνολογικά. Ή καθοδηγητική επιστήμη μας κατάφερε νά μάς οδηγήσει πέρα από κάθε όριο, πράγμα που φαίνεται μάλλον άξιοπερίεργο άπέναντι στή μετριοφροσύνη της καί άπέναντι στό ήθος του «τό μικρό είναι όμορφο».

Κατά κάποιο τρόπο, πρόκειται γιά ένα άσυνήθιστο μείγμα φυσιολατρίας καί τεχνοκρατικών υβριδίων, έπιστημονικότητας καί άνορθολογισμού. Ταυτόχρονα δέν μπορεί κανείς νά άμφισβητήσει ότι έδω μέσα κρύβεται καί κάτι άλλο, δηλαδή ή έλπίδα ότι θά μπορούσε νά ύπάρξει ένας νέος τύπος γνώσης καί σκέψης, ό όποιος θά άπομακρύνεται μέ ριζικό τρόπο από τούς προηγούμενους: ό όποιος θά είναι επιστήμη καί παρόλα αυτά θά άποδέχεται, δηλαδή ούτε θά έξορίζει ούτε θά άπορροφά, όσα είναι άπρόσιτα γιά τήν επιστήμη.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ «ΧΩΡΙΣ ΑΞΙΕΣ» ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

Τό ζήτημα είναι πώς θά μπορούσαμε νά εκπληρώσουμε τήν έλπίδα αυτή. Ποιές άπαιτήσεις θά έπρεπε νά έχει τό οικολογικό κίνημα από μιά επιστήμη που τό «καθοδηγεί», στό βαθμό που θέλει νά είναι κίνημα χειραφέτησης καί στό βαθμό που δέν έπιθυμεί νά κηρύξει τήν ύποταγή τής φύσης στην κοινωνία, ούτε τήν ύποταγή τής κοινωνίας σέ αώνιους φυσικούς νόμους. Έντελώς γενικά μόνον: Ή επιστήμη αυτή θά όφειλε νά συμβάλει στή λύση προβλημάτων που προκύπτουν κατά τήν αναζήτηση μιάς έναλλακτικής σχέσης ανθρώπου — φύσης καί τήν όποία προσπαθούμε νά περιγράψουμε ως σχέση «χωρίς κυριαρχία», ως

«σχέση συνεργασίας», ως «συμφιλίωση μέ τή φύση» κ.τ.λ.

Δέν προσφέρει ό ύπάρχων τύπος φυσικής επιστήμης, ή καλύτερα ό τύπος που σήμερα κυριαρχεί, μιά τέτοια συμβολή;

Σύμφωνα μέ όσα ό ίδιος θεωρεί προφανή: καί ναι καί όχι. Όχι, έπειδή ό τύπος αυτός τής φυσικής επιστήμης δέν έρευνά προς αυτή τήν κατεύθυνση. Δέν προσπαθεί νά συμβάλει σέ όποιοδήποτε πρακτικό στόχο. Προσπαθεί άπλώς καί μόνον νά έξιχνιάσει τί ύπάρχει καί γιατί είναι έτσι, έρευνά ειδικότερα γιά νά ανακαλύψει νόμους οι όποιοι ρυθμίζουν τή ροή του φυσικού συμβαιντος. Τά δεδομένα καί οι νόμοι που έχει στή διάθεσή της δέν περιέχουν καμία ύπόδειξη γιά αυτό που πρέπει νά ύπάρχει. Μπορεί κανείς νά τά χρησιμοποιήσει μέ διαφορετικούς τρόπους. Μπορούν νά ύπηρετήσουν έξίσου καλά καί τόν στόχο τής διατήρησης τής φύσης καί τόν στόχο τής καταστροφής τής φύσης. Τό βασίλειο των άποφάσεων διαχωρίζεται άυστηρά από τό βασίλειο των γεγονότων. Μόνον γιά τό δεύτερο, όχι γιά τό πρώτο μπορεί νά ενδιαφέρεται ή φυσική επιστήμη. «Δέν περιέχει αξίες».

'Οτι αυτό είναι ένα άπλό ιδεολόγημα, είναι σήμερα άρκετά διαδεδομένη αντίληψη. Είναι γνωστό ότι συγκεκριμένα συμφέροντα κατευθύνουν τήν έρευνητική διαδικασία. Λιγότερο άποδεκτό, άλλα όχι λιγότερο άληθινό είναι ότι ό κυρίαρχος τύπος φυσικής επιστήμης, άνεξάρτητα από τά συγκεκριμένα συμφέροντα, λειτουργεί εκ των προτέρων μέσα σέ κάποιο κανονιστικό πλαίσιο, στό κανονιστικό πλαίσιο τής κυριαρχίας επί τής φύσης. Ή φύση διερευνάται κάτω από τήν όπτική του πιθανού τεχνικού έξουσιασμού. Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, διατυπώνουμε προτάσεις του τύπου «όταν - τότε» — όταν δημιουργήσουμε αυτές τίς προϋποθέσεις, τότε ακολουθεί εκείνο τό άποτέλεσμα. Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, ή φύση μάς παρουσιάζεται ως αίτιοκρατική συναρμογή αίτιων (δηλαδή πιθανών μέσων) καί άποτελεσμάτων (δηλαδή πιθανών στόχων). ⁷ Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, ή φύση μάς παρουσιάζεται ως άλληλουχία λειτουργιών, μέσα στην όποία τό συγκεκριμένο φυσικό πράγμα

4. Reiche, J.: ό.π. σελ. 42.

5. Becker, E.: Natur als Politik? Στόν τόμο: Kluge, Th (Hrsg.): *Grüne Politik*. Frankfurt am Main (Fischer), 1984 s. 109.

6. Capra, F.: *Ή Κρίσιμη Καμπή*, Άθήνα (Ώρора), 1984, σ. 381.

7. Habermas, J.: «Theorie der Gesellschaft oder Sozial-technologie?» Στόν τόμο: Habermas, J./Luhmann, N. (Hrsg.): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie—Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1971, σελ. 235.

είναι έναλλάξιμο με άλλα που εκπληρώνουν ίδια λειτουργία· δηλαδή ως αλληλουχία χωρίς νόημα από μόνη της — και αυτή «δέν περιέχει αξίες». Νόημα και αξία αποκτά μόνον σε σύνδεση με ένα σκοπό, ο οποίος τίθεται από εμάς. Αυτή η έλλειψη νοήματος (έλλειψη αξίας, ματαιότητα, έναλλαξιμότητα) του συγκεκριμένου φυσικού αντικειμένου, ή όποια είναι αναπότρεπτη μέσα στο πλαίσιο της εργαλειοκτικής σκέψης και πρακτικής, θά πρέπει —μέσα στο οικοδόμημα της επιχειρηματολογίας μου— να θεωρείται ως η βαθύτερη αιτία της καταστροφής της φύσης.

Εμείς όμως έχουμε αναλάβει να έρευνήσουμε τη φύση όχι από την οπτική ενός πιθανού τεχνικού εξουσιασμού, αλλά αντίθετα από την οπτική μιας «σχέσης χωρίς κυριαρχία» (δπως και να διατυπώνεται αυτό). Από αυτό προκύπτει, χωρίς δυνατότητα υπεκφυγής, ότι η «καθοδηγητική επιστήμη» μας δέν μπορεί να είναι μία επιστήμη του τύπου αυτών που «δέν περιέχουν αξίες». Διότι, όπως έχουμε διαπιστώσει, «άπαλλαγμένη από αξίες» είναι η έρευνητική διαδικασία αλλά και τα συμπεράσματα μόνον εκείνων των επιστημών οι όποιες λειτουργούν μέσα στο κανονιστικό πλαίσιο της κυριαρχίας επί της φύσης, επιστημών που έχουν αποδεχθεί εκ των προτέρων την ύποταγή της φύσης ως υπέρτατο κανόνα. Θεωρούνται άπαλλαγμένες από αξίες, προπάντων επειδή τό αντικείμενό τους είναι τό ίδιο χωρίς αξία, διαθέσιμο για όποιουσδήποτε στόχους. Όμως τό κατευθυντήρια σχήματα, μέσα στα όποια εντάσει τό οικολογικό κίνημα τη δραστηριότητά του —«σχέση χωρίς κυριαρχία, «συμφιλίωση» κ.τλ.— υποβάλλουν ότι: 'Η φύση δέν είναι ένα άλλο αντικείμενο, αλλά έχει κάτι από ένα άλλο, μέ τό όποιο θέλουμε να συννενοηθούμε· δέν είναι μόνον μέσο για σκοπούς που θέτουμε εμείς, αλλά έγείρει ή ίδια κάποιες αξιώσεις, είναι ή ίδια σκοπός.

Άλλα ή διαδεδομένη αντίληψη για την Οικολογία, την βλέπει σαν μία ειδικότητα του τύπου των «άπαλλαγμένων από αξίες» επιστημών. 'Η Οικολογία διαπιστώνει πώς λειτουργεί ή φύση, «how nature works» (Odum). Ταυτόχρονα όμως ή Οικολογία όφείλει να είναι κανονιστική, όφείλει να μάς πει τί πρέπει να γίνει, τί είναι «οικολογικά φρόνιμο» (τί θά σήμαινε άραγε «χημικά φρόνιμο»);^{7α} Αυτός είναι ό λόγος για τόν όποιο πιστεύουν, ότι στην Οικολογία μπορούν να στηρίξουν άκρως αντίθετα πράγματα, από την έπιστροφή σε ένα ειδυλλιακό παρελθόν μέχρι και την οικολογική δικτατορία μέ τελειοποιημένη κυριαρχία επί της φύσης.

Ο Κάρλ Άμερυ π.χ. γράφει: «Στήν Οικολογία προσφεύγουμε για να ζητή-

σουμε πολιτική βοήθεια· για να ύλοποιηθούν οι άπαιτήσεις, οι όποιες προκύπτουν από τις γνώσεις της».⁸ Καθοδηγητική επιστήμη λοιπόν, επειδή από τις γνώσεις της —τις γνώσεις που δέν περιέχουν αξίες μιάς επιστήμης «χωρίς αξίες»— προκύπτουν άπαιτήσεις. Δέν θέτουμε εμείς άπαιτήσεις. 'Ο φυσικός νόμος που δέν έμπεριέχει αξίες, αδιάφορος μπροστά στους φόβους μας και στις επιθυμίες μας, είναι αυτός που θέτει άπαιτήσεις. Σύμφωνα μέ τόν Άμερυ, ή Οικολογία δομεί την ανθρώπινη κοινωνία μέσα στο ύλικό δίκτυο των σχέσεων του πλανήτη Γη, μέ τρόπο σταθερό και έρμηνεύσιμο.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν οι άπολογητές μιάς νέας οικολογικής, στηριγμένης στή Θεωρία των Συστημάτων, βιοκυβερνητικής υπερτεχνολογίας, ή όποια μάς επιτρέπει να υπολογίσουμε εκ των προτέρων άκόμα και τις δευτερογενείς συνέπειες των επεμβάσεων μας. 'Η γνώση των φυσικών νόμων, στο βαθμό που ή φύση γίνεται επιτέλους αντίληπτή ως ένα δικτυωμένο όλον, μάς άπελευθερώνει πραγματικά από τη φύση, μάς επιτρέπει για πρώτη φορά να την χρησιμοποιούμε κατά βοήληση — την εκδίκευση του αντικειμένου δέν θά πρέπει πιά να τη φοβόμαστε, άκόμα και τά παρεπόμενα άποτελέσματα είναι υπό έλεγχο.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΜΕΣΑ ΣΕ ΟΥΤΟΠΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Έναντι αυτών πρέπει να ύποστηρίξουμε, ότι ή Οικολογία δέν μπορεί να είναι μία επιστήμη «άπαλλαγμένη από αξίες», αλλά μία Πρακτική επιστήμη, άν βέβαια τό κανονιστικό της πλαίσιο όφείλει να είναι ένα πλαίσιο χειραφέτησης. Μ' αυτό θέλω να πώ ότι τό αντικείμενό της δέν είναι ή φύση ή ίδια και ή λειτουργία της, αλλά ή φύση μέσα στή σχέση της μέ την κοινωνία, κάτω από τό φώς μιάς Πρακτικής - ούτοπικής προβληματικής.⁹

Στό «έρευνητικό πρόγραμμα» της Οικολογίας λοιπόν, πρέπει να υπεισέρχεται ένα κανονιστικό στοιχείο· ή Οικολογία να χειρίζεται συνειδητά τό αντικείμενό της κάτω από τό φώς μιάς κανονιστικής προοπτικής. Πού όμως δημιουργείται αυτό τό κανονιστικό στοιχείο, πού βρίσκεται ό τόπος του; 'Ο τόπος αυτός δέν είναι μία φύση, ή όποια προσδιορίζει για την ανθρώπινη τί είναι καλό και τί κακό, παίρνοντας τη μορφή του δασκόλου ή του σωφρονιστή· ούτε όμως κάποιο βασίλειο των ύποκειμενικών αποφάσεων διαχωρισμένο από τη φύση, όπου ό έλεύθερος άνθρωπος οικοδομεί την ήθική του, έχοντας άπαλλαγεί από κάθε προσδιορισμό εκ μέρους της

φύσης. 'Ο τόπος αυτός είναι ή κοινωνική Πράξη ως όλον, ή σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και μέ τη φύση. Κατ' αυτό τόν τρόπο ή φύση —στό βαθμό που υπεισέρχεται στή σχέση αυτή— είναι στιγμή της παραγωγής κανόνων. Οι φαινομενικά έλεύθερες έπιλογές σκοπών είναι έξαρτημένες εκφράσεις, άποτελέσματα· άν είναι άποτελέσματα μιάς αλληλουχίας κοινωνικών έξαναγκασμών που υιοθετούνται μέ μή συνειδητό τρόπο ή άν μάς καθιστούν ικανούς να διαρρηξούμε αυτούς τους έξαναγκασμούς, αυτό δέν έξαρτάται μόνον από την κατανόηση της αλληλουχίας (μέ τις αντίφάσεις και τις τάσεις της), αλλά επίσης από την ικανότητα για άυτοπική σκέψη. Τό τί πρέπει να γίνει, δέν προκύπτει από την άνάληψη της πραγματικότητας,¹⁰ αλλά από την υπέρβασή της, από την προσδοκία δσων —δπως εμείς— θέλουν να ξεφύγουν από την έξουσία του ύπάρχοντος· χρειάζεται λοιπόν την ούτοπική πρόθεση. Τό ρυθμιστικό πλαίσιο μέσα στο όποιο εντάσσουμε

7α. 'Ο J. Dahl («Ökologie pur oder die Verteidigung des Federgeistchens», στο περιοδικό «Natur», τεύχος 12/1982) έπιστά την προσοχή στην αντίφαση που προκύπτει άν υποθέσουμε ότι μέσα σε μία νύχτα όλος ό κόσμος μετατρέπεται σε ζεστό θεϊκό δξύ: Τό έπόμενο πρωί, ή Οικολογία θά περιέγραφε έτελώς άσυγκίνητη αυτό τό θεϊκό δξύ, επειδή ύπάρχει μία μονοκύτταρη άλγη, μέ τό όνομα *Cyanidium caldarium*, ή όποια έκτιμά αυτό άκρίβως τό περιβάλλον. 'Ο Dahl βγάει από αυτό τό γεγονός τό συμπέρασμα ότι τό οικολογικό κίνημα θά πρέπει να κρατά άποστάσεις από την Οικολογία ως επιστήμη. Προφανώς θεωρεί τόν κυρίαρχο σήμερα τύπο Φυσικής 'Επιστήμης ως τόν μοναδικό και ως τόν μόνον έφικτό. Καί ή πραγματική, ύπαρκτή Οικολογία δέν ξεφεύγει από αυτή την εικόνα που έχει μπροστά του.

8. Amery, C., δ.π. σ. 39.

9. Όπως για την περίπτωση της «Κοινωνικής Φυσικής 'Επιστήμης», ή όποια είναι μία σύλληψη του G. Böhme προπάντων, θά μπορούσε κανείς να φαντασθεί μία άναλογία προς την 'Ιατρική (ή όποια όμως δέν φθάνει τόσο μακριά): «Άσχολείται μέ ένα φυσικό αντικείμενο, τόν άνθρωπο, μέσα σε μία κανονιστική προοπτική (ύγιής άρρωστος)... ένσωματώνει σε μία επιστήμη, έχοντας κάποιον στόχο («ύγιής άνθρωπος») μία όλόκληρη σειρά άλλων ειδικότητων...». Böhme, G./Grebe, J.: «Soziale Naturwissenschaft». Στόν τόμο: Böhme, G.: *Alternativen der Wissenschaft*, Frankfurt (Suhrkamp) 1980, σελ. 270.

10. «... μία κριτική, ή όποια άποδεικνύει ότι οι ύπάρχουσες συνθήκες έχουν δημιουργηθεί από ανθρώπους και για τό λόγο αυτό θεωρεί ότι επιδέχονται μεταβολή, δέν έχει άκόμη φθάσει στο σκοπό, σ' αυτό που θά πρέπει να γίνει μέ τη μεταβολή της ή κατάσταση. Έκτός άν ή διαδικασία της μεταβολής είναι προκαθορισμένη μέ νόμους...» Schmidt, B.: «Ernst Bloch als Marxist». Στόν τόμο: Schmidt, B. (Hrsg.): *Materialien zu Ernst Blochs «Prinzip Hoffnung»* Frankfurt (Suhrkamp) 1987, σελ. 45.

τήν επιστήμη, δέν παράγεται από τήν ίδια τήν επιστήμη. Τό ότι ή σχέση ανθρώπου καί φύσης πρέπει νά είναι απαλλαγμένη από σχέσεις κυριαρχίας, δέν είναι καθόλου συμπέρασμα τής Οικολογίας, αλλά τής ἀπιδίδεται ως προϋπόθεση.

Έντούτοις, αυτό δέν είναι μιά ελεύθερη ἐπιλογή τής βούλησης. "Αν καί μπορούμε νά διανοηθούμε επίσης άλλου είδους οὐτοπίες, αν καί υπάρχουν ήδη τέτοιες —ό άνθρωπος κυρίαρχος μιάς έντελώς ύποταγμένης φύσης, ό Θουμαστός Καινούργιος Κόσμος, οι χίμαιρες του Hermann Kahn, ό άνθρωπος που ύποτάσσεται καί πάλι στη βία τής φύσης μέ ταπεινοφροσύνη—, αυτό δέν σημαίνει τίποτε: τέτοιες καταστάσεις θά έφεραν οι ίδιες μέσα τους τό σπόρο τής παρακμής τους, θά ήταν αναληθείς· ή αλήθεια χρησιμοποιείται έδώ μέ τό νόημα που είχε ή λέξη πριν ό θετικισμός τήν μεταβαπτίσει σε «συμφωνία μέ τά γεγονότα» καί τήν έξορκίσει, νόημα που ύποδήλωνε ακριβώς τήν μη αναγνώριση των γεγονότων.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΔΕΝ ΔΕΕΙ ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ

"Αν λοιπόν έντάσσουμε κατ' αυτό τον τρόπο τήν Οικολογία μέσα σε μιά οὐτοπική προοπτική καί επιμένουμε ότι δέν είναι αυθαίρετη ἐπιλογή ελεύθερης βούλησης, αυτό δέν σημαίνει μέ κανένα τρόπο ότι από τον ύπέρτατο κανόνα («μη κυριαρχία») μπορούν νά προκύψουν μέ παραγωγικό τρόπο όλοι οι κατώτεροι κανόνες (όπως σε ένα λογικό σύστημα), ούτε σημαίνει ότι ζωγραφίζουμε ένα πίνακα ή σχεδιάζουμε ένα σχέδιο, καί τό μόνο που έχει σημασία τώρα είναι νά ολοκληρωθεί τό έργο. Τό πολύ πολύ έχει πέσει μόνο κάποιο φως πάνω στο χαρακτήρα του στόχου μας, ή πραγματοποιήσή του έχει πειραματικό χαρακτήρα. Στίς προσπάθειες θά πρέπει νά εμφανίζεται κάτι από τό χαρακτήρα του στόχου: Στή σύλληψη τής Permakultur¹¹ κάτι από τήν «άλληλεπίδραση» ανθρώπου καί φύσης μέσα στην παραγωγή· στην προβληματική του «τοπικού», τής «γενέθλιας γής», ότι ή φύση παρουσιάζεται συγκεκριμένη καί μη εναλλάξιμη.¹² στο κίνημα προστασίας τής φύσης, ή αξία τής φύσης, ή όποια δέν χρειάζεται νά νομιμοποιηθεί από κανόνες είδους όφελιμότητας, λειτουργικότητας ή αξία χρήσης. "Αλλά άναφορικά προς τό στόχο, αυτά είναι άποπειρες, όχι δομικά στοιχεία για νά θεθούν τό ένα επί του άλλου καί τό ένα δίπλα στο άλλο. "Η Οικολογία συμβάλλει ώστε νά σχεδιάσουμε τέτοιες άποπειρες. Παρέχει πληροφορίες για τίς κάθε φορά τάσεις καί κατευθύν-

σεις του φυσικού αντικειμένου, για τό τί «θέλει» τό ίδιο· λέει δηλαδή τί μπορούμε νά διανοούμεστε, αν θέλουμε νά μην είναι ένας βιασμός ή σχέση μας μέ τό φυσικό αντικείμενο. Παρέχει πληροφορίες —σαν μιά ιστορική επιστήμη— για τίς σχέσεις του φυσικού αντικειμένου μέ τους ανθρώπους οι όποιοι είχαν νά κάνουν μαζί του καί μπορεί μ' αυτό τον τρόπο νά μάς διασαφηνίσει τί σημαίνει καταστροφή τής φύσης σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, έπειδή πρόκειται μάλλον για τήν καταστροφή μιάς συγκεκριμένης ιστορικής σχέσης του ανθρώπου μέ τή φύση, καί όχι για καταστροφή τής φύσης σαν τέτοιας.¹³ Μας παρέχει πληροφορίες για τίς δυνατότητες που ένυπάρχουν στο αντικείμενο.

Δέν μάς λέει (σχεδόν σε καμιά περίπτωση, εκτός εάν μάς τό λέει άρνητικά, μέ μορφή απαγόρευσης): Αυτό είναι όρθό, μέ δεδομένους τους στόχους μας αυτό έδώ είναι «οικολογικά φρόνιμο». "Επειδή ακριβώς άποσκοπεί στη χειραφέτηση, ή οικολογική πολιτική μπορεί νά έχει πειραματικό χαρακτήρα μόνον. "Η Οικολογία δέν προμηθεύει γνώσεις για τό τί πρέπει νά γίνει. "Όταν τό πρέπει άπλά καί μόνον παράγεται από τήν γνώση του ύπάρχοντος καί των τάσεών του, τότε ακριβώς έμπεριέχει τήν έξουσιαστική δομή αυτού του ύπάρχοντος. Μιά πολιτική χειραφέτησης ζει από τό μη ύπάρχον καί για τό λόγο αυτό άλλωστε είναι άβέβαιη καί προχωρά ψηλαφώντας. Καμιά επιστήμη, ούτε καί η Οικολογία, δέν μπορεί νά τής προσφέρει βεβαιότητα. "Ακόμα καί ή Οικολογία δέν θέτει εκτός ισχύος τήν έλευθερία των άποφάσεων. "Όμως, αυτή ή έλευθερία δέν είναι ή έπικυριαρχία του νικητή, ό όποιος ύπαγορεύει στον πεσμένο κάτω αντίπαλο τους όρους του κατά βούληση. "Επειδή ή έννοια τής χειραφέτησης χάνει τό νόημά της, όταν σ' αυτή δέν συμπεριλαμβάνεται ή συμφιλίωση μεταξύ ύποκειμένου καί αντικειμένου (έπίσης καί του φυσικού αντικειμένου), καί άρα χρειάζεται προβληματισμός γύρω από τίς αξίες καί τίς προθέσεις, γι' αυτό καί ή Οικολογία, ή όποια μάς παρέχει σχετικές πληροφορίες, είναι καί ή ίδια μιά στιγμή μέσα στην παραγωγή των κανόνων καί δέν ύποτάσσεται άπλά σ' αυτούς. "Όταν άναρωτηθούμε, αν οι «άξίες» κατάγονται από τήν Οικολογία ή αν τής προσδίδονται απέξω, από τήν κοινωνία, καί άπαιτήσουμε μιά αντιδιαλεκτική άπάντηση του τύπου «είτε τό ένα είτε τό άλλο», τότε καταλήγουμε συνεπέστατα νά αφαιρούμε από τήν έννοια τής Οικολογίας, αυτό ακριβώς που τής προσδίδει τό ποιητικό γνώρισμα τής χειραφέτησης.

Μιά κατηγορία μάς περιμένει έδώ κοντά: Μιά τέτοια αντίληψη τής «Οικολογίας μέσα σε πλαίσια χειραφέτη-

σης» είναι άφηρημένη — οὐτοπική, στηρίζεται σε όνειρα καί επιθυμίες που δέν μπορούν νά γίνουν πραγματικότητα σ' αυτό τον κόσμο. "Η άπαλλαγμένη από τήν κυριαρχία σχέση ανθρώπου — φύσης θεωρείται ότι ανήκει σ' αυτά τά όνειρα. "Η κυριαρχία επί τής φύσης είναι άδύνατο νά καταργηθεί, είναι «αίώνια φυσική συνθήκη» για τήν ανθρώπινη ύπαρξη, τό πολύ πολύ θά μπορούσαμε νά περιορίσουμε, νά βάλουμε κάποιους φραγμούς στο «βασίλειο τής αναγκαιότητας». "Ας υποθέσουμε καταρχήν ότι αυτό είναι σωστό. Μου φαίνεται ότι δέν έχουμε μπροστά μας τό έρώτημα, αν ή συμφιλίωση ανθρώπου καί φύσης πρέπει νά γίνεται νοητή έξατολογικά, ως πραγματοποίησιμη κατάσταση ή νά θεωρείται μόνον ως κανονιστική ιδέα· αν τό «βασίλειο τής αναγκαιότητας» μπορεί νά καταργηθεί ή μόνον νά περιορισθεί ποσοτικά καί ίσως επίσης νά μεταβληθεί ποιοτικά. "Όμως ένα οικολογικό κίνημα που άποσκοπεί στη χειραφέτηση, θά πρέπει νά δρά έχοντας ως σημαία του εκείνο τό μέγιστο, καί καταρχήν τό ζήτημα είναι νά αφαιρέσει από τήν κυριαρχία επί τής φύσης τήν καθοριστική της θέση σε κάθε εκδήλωση τής ζωής, νά τήν περιορίσει μέσα στο σύνολο των βιοτικών σχέσεων, σε ένα αναγκαίο, αλλά όχι δεσπόζον στοιχείο τους. Αυτό όμως προϋποθέτει ένα ύψηλό βαθμό έλευθερίας από τους φυσικούς καταναγκασμούς, ένα ύψηλό βαθμό άνάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Οι «οικολογικές» προσκλήσεις για έπιστροφή στην άρχαϊκή άθωότητα παραβλέπουν αυτή τήν έξάρτηση.

ΠΡΑΞΗ Ή ΤΕΧΝΙΚΗ;

Τό ότι ή Οικολογία όφείλει νά είναι Πρακτική επιστήμη δέν σημαίνει βέβαια ότι πρέπει νά πάει ό νους μας σε ένα είδος «έφαρμοσμένης» επιστήμης, δηλαδή σε μιά επιστήμη που δέν προμηθεύει μόνον θεμελιακές γνώσεις, αλλά άναπτύσσει τήν προβληματική της από τή σκοπία μιάς τεχνολογικής έφαρμογής της. "Η Πράξη είναι κάτι διαφορετικό από τήν τεχνική. "Α-

11. "Η σύλληψη τής «Permakultur» του B. Mollison, αναλύθηκε από τον V. Keckstein στην ομάδα εργασίας όπου παρουσιάστηκε ή παρούσα έισήγηση για πρώτη φορά.

12. Τρεπλ, Α., δ.π. σελ. 25.

13. "Η άναδάσωση τής Lüneburger Heide (λοφώδης περιοχή, σήμερα μέ λειβάδια καί θαμνώδες που χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι στη Βόρεια Γερμανία, μεταξύ Άμβούργου καί Άννόβερου — Σημ. τ. μτφ.) ή όποια πρόέκυψε λόγω καταστροφής του φυσικού δάσους, θά μάς φαινόταν σήμερα καταστροφή τής φύσης.

κριβώς ἐδῶ περνᾷ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξύ μιᾶς ἀντίληψης γιὰ τὴν Οἰκολογία πού ἀποσκοπεῖ στὴ χειραφέτηση καὶ μιᾶς ἀντίληψης ἐνταγμένης μέσα στὶς κυρίαρχες σχέσεις. Ἡ τελευταία δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοήσῃ διαφοροτικά τὸ οἰκολογικῶς πράττειν, παρὰ μόνον ὡς διαχείριση τεχνικῶν ἀποφάσεων. Αὐτὸ σημαίνει: Ἡ φύση εἶναι ἓνα ἀπλό ἀντικείμενο, δὲν τῆς πέφτει λόγος νὰ ἀνακατεῦται μέ τούς στόχους καὶ τούς σκοπούς. Ἡ Πράξη ὁμως σχετίζεται μέ τίς βιοτικές σχέσεις ὡς σύνολο· δὲν εἶναι ἓνα πράττειν πού ὑπακούει στὸν ὀρθολογισμό τοῦ σκοποῦ ὃ ὁποῖος θεωρεῖται δεδομένος, ἀλλὰ τὴν ἀφορᾷ ἐπίσης ἰδιαίτερα ἢ ἀντιπαράθεση γύρω ἀπὸ τὸ ποιοὶ πρέπει νὰ εἶναι οἱ σκοποὶ. Βρίσκεται μέσα στό πλαίσιο πού ὀρίζει καὶ ὀλοποιεῖ τὸ νόημα τῆς κοινωνικῆς κίνησης, τῶν βιοτικῶν σχέσεων ὡς συνόλου.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε τὸ ἐρώτημα, ποιά σημασία ἔχει γιὰ μᾶς ἡ φύση, ἢ ὁποία δὲν ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ μᾶς καὶ δὲν εἶναι προορισμένη νὰ παρακολουθεῖ τούς σκοπούς μας· δηλαδή τὸ πρακτικό-οὔτοπικό ζήτημα, πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ ζεῖ σέ ἓνα κόσμο, ὅπου ὅλα εἶναι σχεδιασμένα, ὅλα ἔχουν γινεῖ ἀπλά μέσα, ὅπου ἡ κοινωνία συναντᾶται μόνον μέ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Μπροστά σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὀφείλει νὰ ἀπολογηθεῖ ἐπίσης τὸ ἐργαλειακὸ πράττειν πού ὑπακούει στὸν ὀρθολογισμό τοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἐπιστῆμη «χωρὶς ἀξίες»· ἀκόμα καὶ ἐκείνη πού κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα Οἰκολογία, ἐρμηνεύει τὰ φυσικὰ πράγματα ὡς ἀπλά μέσα στὴν ὑπηρεσία ἑνὸς ἀνώτατου σκοποῦ — τῆς (αὐτο)σταθεροποίησης τοῦ οἰκοσυστήματος.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Μέσα στὴν προοπτικὴ τῆς «σχέσης χωρὶς κυριαρχία», οἱ σκοποὶ μας ἐκπληρώνονται μόνον τότε, ὅταν ἡ φύση δὲν εἶναι πιά ἓν ἀπλό μέσο· ὅπως, ἄς ποῦμε, ἐμφανίζεται ἡ σχέση ἀνθρώπου-φύσης μέσα στό πλαίσιο τῆς προβληματικῆς γιὰ τὴν προστασία τοῦ «τόπου μας»: τὸ φυσικὸ ἀντικείμενο «χρησιμοποιεῖται», χωρὶς ὁμως τὸ δικαίωμα ὑπαρξῆς του νὰ ὀφείλεται ἀπλά καὶ μόνον στό ὅτι λειτουργεῖ γιὰ κάποιον σκοπό. Ἀρκεῖ ὅτι ὑπάρχει, καὶ μάλιστα, ὅτι ὑπάρχει ὡς τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο, μέ τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ τὴ μοναδικότητά του. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ μέ κάποιον ἄλλο, ὁμοίας λειτουργίας. Κατὰ συνέπεια, ἡ Οἰκολογία ὡς ἐπιστῆμη ἐνὸς κινήματος χειραφέτησης θὰ πρέπει νὰ θέσει στό κέντρο τῶν προσπαθειῶν τῆς τὸ ἰδιαίτερο, τὸ ἀνεπανάληπτο. Δὲν θὰ πρέπει νὰ τίθεται σέ πρώτη γραμμὴ τὸ

ζήτημα τοῦ ὁποιοῦδήποτε γενικοῦ νόμου πού ὑπεσιέρεται, ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦ συγκεκριμένου φυσικοῦ αντικειμένου, μέσα στὶς τοπικὲς καὶ χρονικὲς του δεσμεύσεις καὶ μέσα στὶς βιοτικὲς-πρακτικὲς του σχέσεις.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια νὰ προσέχουμε μόνον τὸ ἀπομονωμένο, μοναδικὸ ἀντικείμενο. Ἡ Οἰκολογία ἐμφανίσθηκε γιὰ νὰ ἐρευνῆσει τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ὄχι κάτω ἀπὸ συνθήκες πειραματικῆς ἀπομόνωσης, ἀλλὰ μέσα στὴν ὀλότητα τῶν σχέσεών τους. Αὐτὸ ἦταν ἡ ἀξίωσή της γιὰ «συνολικότητα». Αὐτὴ δὲν ἐκπληρώνεται μέ τὸ νὰ ψάχνει καὶ νὰ βρίσκει κανεὶς νόμους, σύμφωνα μέ τούς ὁποῖους λειτουργοῦν «σύνολα» θεωρούμενα ὡς συστήματα· ὅπως οἱ νόμοι γύρω ἀπὸ τὴν συνάρτηση μεταξύ πολυπλοκότητας καὶ σταθερότητας, πού νὰ ἔχουν ἰσχὺ ἀπὸ τὴν κλίμακα τοῦ κυτάρου μέχρι καὶ τοῦ οἰκοσυστήματος ἢ καὶ μέχρι τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Ἡ ἀξίωσή της ἦταν νὰ ἐρευνᾶται τὸ συγκεκριμένο μέσα στὴν ὀλότητα τῶν σχέσεών του, πράγμα πού σημαίνει ἐπίσης νὰ ἀναζητᾶται τὸ γενικὸ μέσα στό εἰδικό. Ἡ ὄλη κοινωνικὴ κατάσταση, ἢ ὁποία ὀδηγεῖ μιὰ συγκεκριμένη λίμνη στὴν οἰκολογικὴ κατάρρευση, εἶναι αὐτὸ πού θὰ πρέπει νὰ κατονομάζεται ἀπὸ τὴν Οἰκολογία· καὶ ὄχι μόνον ἓνα ἀθροισμὸς ἢ ἓνας συνδυασμὸς παραγόντων, πού σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ἀπομονωμένοι μεταξύ τους (πράγμα πού κάνουν οἱ ἀναλυτικὲς ἐπιστῆμες, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ προχωρήσουν πιο πέρα). Ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται πρὸς τὴ συγκεκριμένη λίμνη. Ἡ λίμνη ἐν γένει, οἱ νόμοι τῶν συστημάτων οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴ ζωὴ μέσα στὴ λίμνη, τὰ μοντέλα πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὰ συμβαίνοντα, εἶναι ἀφαιρέσεις καὶ κατασκευές τῆς ἐπιστήμης. Ἡ φύση ἢ ἴδια εἶναι τὸ συγκεκριμένο. Μόνον ὅταν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ συγκεκριμένο, μπορεῖ μιὰ ἐπιστῆμη νὰ αὐτοαποκαλεῖται *Φυσικὴ Ἐπιστῆμη*, ὀρθὰ καὶ δικαιοματικά.

Μπορεῖ ὁμως μιὰ Οἰκολογία, ὅπως ἔχει σκιαγραφηθεῖ, νὰ ὀνομάζεται *καθοδηγητικὴ ἐπιστῆμη*; Ὅπως ὀδηγεῖ, μιὰ ἐπιστῆμη πού διερευνᾷ τὴ σημασία, τίς τάσεις καὶ τίς δυνατότητες τῆς φύσης μέσα στὶς πρακτικὲς βιοτικὲς ἀλληλουχίες, καὶ μάλιστα μέσα στὸν οὔτοπικό ὀρίζοντα μιᾶς σχέσης ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὴν κυριαρχία, εἶναι χρήσιμη γιὰ ἓνα κίνημα χειραφέτησης. Ὅμως ἡ καθοδηγητικὴ ἐπιστῆμη ἐμπεριέχει μιὰ ἠγετικὴ ἀξίωση.

Στὶς διαδεδομένες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν Οἰκολογία ὡς καθοδηγητικὴ ἐπιστῆμη, ἢ ἀξίωση θεμελιώνεται ὡς ἐξῆς: ἡ Οἰκολογία ἐνσωματώνει ὅλες τίς ἄλλες εἰδικότητες, ἀπὸ τὴν ὑπερπιστῆμη τῶν νόμων τοῦ δικτυωμένου

Ἄλλο δὲν ξεφεύγει τίποτε· στὴν περίπτωση τοῦ *Carra* ὅπως εἶδαμε, ὀδε καν ἡ Θεολογία δὲν ξεφεύγει.

Αὐτὸ δὲν εἶναι μόνον ἐκδήλωση ἑνὸς τεχνοκρατικοῦ τρόπου σκέψης, πού ἔχει ὡς κατεύθυνση τὸν χωρὶς ἔλεγχο καὶ μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητας πού ὑποβαθμίζεται ὀλο καὶ περισσότερο σέ μιὰ ἀπλή ἀλληλουχία λειτουργιῶν, ἀλλὰ ἐπίσης παραλογισμὸς. Ἡ Οἰκολογία ἀναπτύχθηκε ἱστορικά ὡς μιὰ εἰδικότητα τῆς βιολογίας. Ἄν καὶ εἶναι σωστὸ ὅτι ἓνας αὐστηρὸς διαχωρισμὸς ἀπὸ τὴς Κοινωνικὲς ἐπιστῆμες δὲν εἶναι σκόπιμος — τὸ ἀντικείμενο τῆς Οἰκολογίας δὲν εἶναι βέβαια ἡ φύση ὡς τέτοια, ἀλλὰ ἡ φύση πού ἐπηρεάζεται, σηματοῦεται καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τούς ἀνθρώπους, θεωρούμενη μέσα στὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐναλλακτικῆς σχέσης μεταξύ ἀνθρώπου καὶ φύσης —, παρόλα αὐτὰ παραμένει μιὰ *φυσικὴ ἐπιστῆμη*. Ζητήματα τοῦ ταξικοῦ ἀγώνα, τῆς δυναμικῆς τῶν διακρατικῶν σχέσεων, ἢ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας κ.τ.λ., παραμένουν ἀπρόσιτα γιὰ τὴν Οἰκολογία καὶ τὸ πολὺ πολὺ, μπορεῖ αὐτὴ μόνον νὰ συμβάλλει σέ περιορισμένο βαθμὸ γιὰ νὰ διευκρινισθοῦν.

Δὲν εἶναι δυνατό νὰ παραγκωνισθεῖ μέ τὴ βοήθεια τῆς Οἰκολογίας μιὰ κριτικὴ, διαλεκτικὴ Κοινωνικὴ ἐπιστῆμη· ἡ σημασία τῆς τελευταίας γιὰ τὴν καθοδήγηση τοῦ πολιτικοῦ Πράττειν εἶναι τέτοια, ὅστε δὲν μπορεῖ νὰ ὀποκατασταθεῖ. Θεωρῶ βαρὺ σφάλμα καὶ πρόσδεση σέ ρεύματα τῆς μόδας, τὸ γεγονός ὅτι ἐπιστημονικὲς περιοχές πού δὲν ἔχουν καμία ἀπολύτως σχέση μέ τὸ ἀρχικὸ ἀντικείμενο τῆς Οἰκολογίας, δηλαδή τὸ «ὑπεροργανισμικὸ ἐπίπεδο» τῆς ζωντανῆς φύσης, φοροῦν στὸν ἑαυτὸ τους σάν καπέλο τὸ ὄνομα Οἰκολογία, μέ τὴ δικαιολογία ὅτι ἀσχολοῦνται καὶ μέ τὴ «διαχείριση», τὴ «δικτύωση» ἢ τὴν «ὀλότητα».

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν δύο παραλλαγές: Πρῶτο, ἡ σύγχυση τῆς Οἰκολογίας μέ τίς ἐπιστῆμες τῶν Συστημάτων (Θεωρία Συστημάτων, Πληροφορικὴ Θεωρία, Κυβερνητικὴ). Στὸν τεχνοκρατικὸ καὶ ὀλοκληρωτικὸ χαρακτήρα τῶν ἰδεολογιῶν πού κρύβονται πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύγχυση (καὶ τὸν ἰδεολογικὸ χαρακτήρα τῆς θεωρίας), ἔχω ἦδη ἀναφερθεῖ. Ἡ δεύτερη παραλλαγή εἶναι ἡ ἐξῆς: Μεταχειρίζονται τὴν Οἰκολογία μέ τὴν ἔννοια τοῦ συγκεκριμένου — ὀλιστικοῦ τρόπου σκέψης. Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μόνον, γιὰ ποιοὺ λόγους, ἀκόμα καὶ σέ περιπτώσεις ὅπου διαθέτουμε ἀπὸ καιρὸ καλοῦς χαρακτηρισμοῦς (ὅπως τὰ ὀνόματα συγκεκριμένων, μὴ βιολογικῶν ἐπιστημῶν), θὰ πρέπει ὀλα νὰ τὰ μετατρέψουμε σέ «Οἰκολογία». Ὅλιστικὴ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι π.χ. ἡ εἰδικὴ Γεωλογία. Ἄλλὰ στό βαθμὸ πού δὲν ἔχει νὰ κάνει καθόλου

μέ βιολογικά συμβαίνοντα, δέν έχει έπισης νά κάνει καθόλου μέ τήν Οικολογία. Καί οί Κοινωνικές Έπιστήμες; Δέν ενδιαφερόμαστε βέβαια στίς έμπειρικές-αναλυτικές, τών όποιων οί κατοχυρωμένες περιοχές άλλά και μόνον έχουν πρόσβαση πρós τó κοινωνικό όλον, αλλά στίς κριτικές, διαλεκτικές κοινωνικές έπιστήμες πού άσχολούνται μέ τούς ανθρώπους και μέ τήν ανθρώπινη κοινωνία σέ όλες τίς σχέσεις της — έπίσης και πρós τή φύση.

Τό ότι αυτή ή σχέση πρós τή φύση έχει (πραγματικά ή ύποθετικά) παραμεληθεί, δέν αλλάζει καθόλου τό γεγονός ότι άνήκει στό πρόγραμμα τούς οί σημερινές προσπάθειες λοιπόν δέν αλλάζουν τίποτε από τή δομή τής ειδικότητας. Βέβαια, ή όπτική τής σχέσης πρós τή φύση μπορεί νά όνομάζεται οικολογική, και αυτό πράγματι συμβαίνει από καιρό.

Καί οί δύο παραλλαγές (μετονομασία τών έπιστημών τών Συστημάτων σέ Οικολογία και μετονομασία τού συγκεκριμένου - όλιστικού τρόπου σκέψης σέ Οικολογία), κρύβουν από μόνες τούς ένα κίνδυνο, ό όποιος δέν πρέπει νά ύποτιμάται: τήν μεταφορά γνώσεων και θεωριών, οί όποιες έχουν άποκτηθεί στό βιολογικό πεδίο, στην περιοχή τού κοινωνικού, δηλαδή τόν κίνδυνο τού Βιολογισμού.

Έδώ δέν άμφισβητείται ότι οί Έπιστήμες τών Συστημάτων μπορούν νά γίνουν ένα νέο, γόνιμο έρευνητικό πεδίο. Θέλω μόνον νά πώ, ότι αντίθετα από όσα ισχυρίζονται οί συγγραφείς τής Έποχής τής Άλλαγής (Wendzeit), οί έπιστήμες αυτές δέν όδηγούν πρós ένα νέο έπιστημονικό Παράδειγμα, πέρα από τό έξουσιαστικό τύπο Παράδειγμα τού Δυτικού Πολιτισμού — τών Νεότερων Χρόνων — τών Φυσικών Έπιστημών. Έντελώς αντίστροφα, όπου θέλουν νά άποκτήσουν καθολικότητα, άποκτούν όλοκληρωτικά χαρακτηριστικά. Δέν άμφισβητώ έπίσης ότι ή νέα όπτική τού συγκεκριμένου-όλιστικού, έχει νόημα και χρησιμότητα, ιδιαίτερα μέσα στην προοπτική μιάς σχέσης ανθρώπου-φύσης άπαλλαγμένης από τήν κυριαρχία: ισχυρίζομαι μάλιστα, ότι ό κυρίαρχος σήμερα, άφαιρετικός-γενικευτικός, λειτουργιστικός τύπος έπιστήμης μέ τόν έξουσιαστικό του χαρακτήρα, μπορεί νά ξεπερασθεί — άν μπορεί νά ξεπερασθεί — μόνον πρós τήν κατεύθυνση μιάς έπιστήμης πού στρέφει τήν προσοχή της πρós τό αντικείμενο, δηλαδή μιάς συγκεκριμένης έπιστήμης.¹⁴

Έδώ βέβαια, ό πρόσθετος χαρακτηρισμός της ως «όλιστικής» θά πρέπει νά επανεξετασθεί, λόγω τής καταγωγής τού όρου από τήν συντηρητική και κριτική πρós τόν πολιτισμό παράδοση.

Ίσχυρίζομαι μόνον, ότι δέν είναι συ-

νατό νά τοποθετήσουμε τά πάντα κάτω από τήν έπιγραφή Οικολογία και μάλιστα γιά ένα άκόμα λόγο, εκτός από αυτόν πού ήδη κατονόμασα (δηλαδή, ότι αυτό δέν σημαίνει τίποτε άλλο παρά έναν λόγω μόδας άναβαλτισμό ειδικοτήτων πού ύπάρχουν και έχουν ήδη όνομα):

Ή όριοθέτηση τής Οικολογίας στό πεδίο μιάς βιολογικής έπιστήμης, δηλαδή όπως είδαμε προηγουμένως στό πεδίο τών σχέσεων ανθρώπου-φύσης και μάλιστα στή φυσική πλευρά τής σχέσης αυτής, έχει προταθεί ήδη, από άλλες πλευρές και γιά άλλους λόγους. Έχει προταθεί, γιά νά νά νομιμοποιηθούν οί έλλειδες πού επενδύονται στην έννοια τής Οικολογίας και τείνουν πρós μιά θεμελιακή, συνολική άνατροπή: έχει προταθεί, γιά νά περιορισθεί τό πλαίσιο τού πεδίου μιάς νέας όπτικής σέ κάτι πού αντίστοιχεί περίπου μέ τήν έπίσημη αντίληψη τής «προστασίας τού περιβάλλοντος», δηλαδή σέ ένα τομιακό πρόβλημα. Σέ όλα αυτά άντιλέγω. Οί ύποτιθέμενες έπεκτάσεις είναι στην πραγματικότητα επανακαθορισμοί, είναι έντελώς νέοι προσδιορισμοί. Από μιά έπιστήμη μέ καθορισμένο πεδίο άντικειμένων, από μιά ειδικότητα πού έμμένει στό αντικείμενό της, κατασκευάζουν μιά μέθοδο πού εφαρμόζεται γενικευτικά, κατασκευάζουν ένα τρόπο σκέψης, μιά τυπική έπιστήμη: δικτυωμένη σκέψη, όλιστική όπτική, θεωρία τών σχέσεων κ.τ.λ.

Δέν είναι έπεκτάσεις, έπειδή μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο πού άποκτούν τή δυνατότητα γενικευτικής εφαρμογής, χάνουν τό αντικείμενο. Ή Οικολογία δέν άσχολεϊται πιά μέ τή σχέση τών ανθρώπων πρós τή φύση, αλλά μόνον μέ σχέσεις έν γένει. Ή Οικολογία χάνει τήν άναφορά πρós μιά συγκεκριμένη σχέση πού χαρακτηρίζεται από τήν κυριαρχία, τή σχέση τών ανθρώπων πρós τή φύση, γίνεται θεωρία ενός νέου τρόπου κατανόησης και σκέψης: κατά συνέπεια γίνεται μιά θεωρία, πού ισχυρίζεται ότι ή οικολογική κρίση είναι μιά κρίση τού τρόπου σκέψης, όχι κρίση τής κυριαρχίας. Δέν είναι τυχαίο, ότι αυτή ή ιδέα, στην περίπτωση τού Κάπρα και άλλων συμβαδίζει μέ μιάν αντίληψη τής Οικολογίας ως τρόπου σκέψης.

Η ΤΑΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Ή κυριαρχία επί τής φύσης και ή κυριαρχία επί τών ανθρώπων έχουν μιά κοινή ρίζα. Ο άνθρωπος ξέφυγε από τή βία τής φύσης έσωτερικεύοντας τούς νόμους και έξαναγκασμούς της — ως γνώση τών φυσικών σχέσεων πού ύπακούουν σέ νόμους: μέ τόν τρό-

πο αυτό μπόρεσε νά κυριαρχήσει επί τής φύσης. Αυτό όμως είχε ως άναπόφευκτη συνέπεια νά διαμορφώνει τή δική του συμπεριφορά, ως ότομο και ως κοινωνία, σύμφωνα μέ τούς νόμους αυτούς, δηλαδή νά ύποτάσσεται σ' αυτούς. Από τήν πρώτη κατασκευή εργαλείων (πράγμα πού ήδη άπαιτούσε ρύθμιση τής ζωής), μέχρι τίς «άντικειμενικές άνάγκες» πού χρησιμοποιεί ως πρόσχημα ή πυρηνική τεχνολογία, ύπάρχει μιά άνερχόμενη γραμμική έλευθερίας από τή φύση και έναντίον τής φύσης, αλλά και ύποταγής στους νόμους πού άπέσπασε ό άνθρωπος από αυτήν, για νά ένσωματωθούν στους μηχανισμούς, στην κοινωνική όργάνωση, στό ανθρώπινο πνεύμα και σώμα («άυτοκυριαρχία»).

Γιά τό λόγο αυτό, κάθε χειραφέτηση μέ βάση τήν άξανάνομη κυριαρχία επί τής φύσης είναι άπατηλό φαινόμενο, όδηγεί όλο και βαθύτερα σέ μιά καταπίεση από τή «δέυτερη φύση». ¹⁵ Γιά τό λόγο αυτό, τό οικολογικό κίνημα, παρ' όλες τίς τάσεις αυτοένταξης στό δεδομένο ή έπιστροφής στό ειδυλλιακό παρελθόν πού παρουσιάζει, είναι τό πρώτο ριζοσπαστικό κίνημα χειραφέτησης, άφού άσχολεϊται μέ τή ρίζα κάθε είδους καταπίεσης. Αν και ή Οικολογία μπορεί νά λειτουργεί «καθοδηγητικά» γιά ένα κίνημα χειραφέτησης μόνον όταν τοποθετεί τόν έαυτό της στό πλευρό μιάς κριτικής Κοινωνικής Έπιστήμης τής χειραφέτησης (δηλαδή όταν έννοεί τό αντικείμενό της σέ άναφορά μέ τήν κοινωνική κίνηση, ως μιά από τίς στιγμές της), ώστόσο παρ' όλα αυτά, ή συζήτηση αυτής τής Κοινωνικής Έπιστήμης γιά τή χειραφέτηση τών ανθρώπων είναι σέ τελευταία άνάλυση μιά συζήτηση γιά τήν Οικολογία.

«Και τελικά, μπορούμε μάλιστα νά πούμε: ή σχέση τού ανθρώπου πρós τή φύση άποκαλύπτει περισσότερο γιά τό (κοινωνικό και ιστορικό) πλαίσιο πού τόν έμπεριέχει, παρά ή σχέση ανθρώπου πρós άνθρωπο. Διότι ό "άνθρωπος" είναι ή σχετική, ενώ ή "φύση" είναι ή άπόλυτη πραγματικότητα, είναι τό πραγματικό πρόβλημα τού ιστορικού όρίζοντα».¹⁶

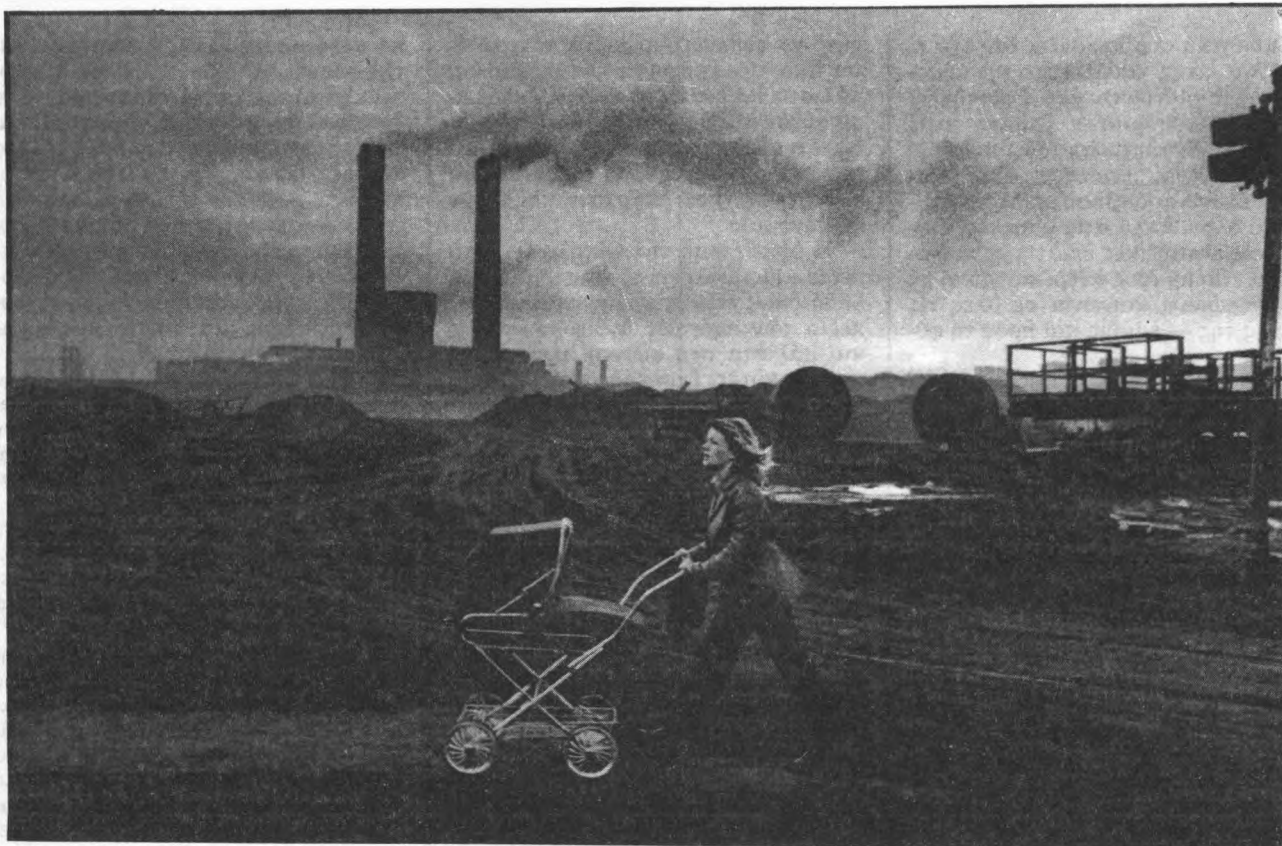
Δημοσιεύτηκε στό τεύχος 4/1985 τού περιοδικού «Komune», Άπρίλιος 1985, Φραγκφούρτη.

Μετάφραση από τή γερμανικά: Γ. Ριτζούλης

14. Σύγκρινε μέ: Gleich, A.v.: *Alternativen der Naturwissen-Schaft*, χειρόγραφο, 1984.

15. Σύγκρινε μέ: Horkheimer, M./Adorno, T.: *Η Διαλεκτική τού Διαφωτισμού*, Άθήνα ("Υψίλον) 1987.

16. Bloch, E.: «Über Naturbilder seit Ausgang des 19. Jahrhunderts». Στόν τόμο: Bloch, E.: *Literarische Aufsätze*, Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1984, σελ. 451.

Οι «Πράσινοι» στή Δυτ. Γερμανία

του Werner Hülsberg

(...) Οι Πράσινοι είναι σήμερα διαιρεμένοι σε τέσσερα κύρια ρεύματα που διεκδικούν το μέλλον του κόμματος. Αλλά τα ρεύματα αντιπαράθενται συχνά άναμεταξύ τους κι υποστηρίζουν εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις πάνω σε ζητήματα στρατηγικής, ενώ μερικές φορές μόλις πού διαχωρίζονται πάνω σε ζητήματα τακτικής. Στα δεξιά του κόμματος βρίσκονται οι οικολογικοί (eco-libertarians)¹, οι οποίοι υποστηρίζουν μία ριζοσπαστική πολιτική χωρίς ταξικές αναφορές και κηρύσσουν τον πόλεμο στον «δικτατορικό γιακωβινισμό των σοσιαλιστών». Στ' αριστερά είναι οι οικολογικοί

σοσιαλιστές (eco-socialists), οι οποίοι επιμένουν στη σχέση μεταξύ κοινωνικών και οικολογικών θεμάτων καθώς και στην ανάγκη ανατροπής του αστικού κράτους. Στο κέντρο τοποθετούνται, αφ' ενός οι ρεαλιστές οι οποίοι επιχειρηματολογούν υπέρ του συμβιβασμού με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) και μιάς έφικτης «πολιτικής μεταρρύθμισης», και αφ' ετέρου οι θεμελιακοί (fundamentalists) με χαρακτηριστικά πλησιέστερα προς τους οικολογικούς από τους οποίους όμως διαχωρίζονται πάνω στο ζήτημα των σχέσεων με το εργατικό κίνημα. Ένώ τα βασικά σημεία αναφοράς των

διαφόρων ομάδων ενισχύονται, αυτό το ίδιο το οικολογικό ρεύμα βρίσκεται πιασμένο στη μέγγενη μιάς εσωτερικής διαμάχης. Έναν ιδιαίτερο ρόλο σ' αυτό το κομματικό μείγμα παίζουν ορισμένα ιδρυτικά μέλη όπως η Πέτρα Κέλυ ή ο Λούκας Μπέκμαν, που δεν έχουν βάσεις στο κόμμα αλλά περιφέρουν την υποστήριξή τους στις διάφορες ομάδες κατά κάποιο βοναπαρτιστικό τρόπο. Σήμερα μπορεί να είναι με τους οικολογικούς και τους θεμελιακούς απορρίπτοντας την υποστήριξη ή την ανοχή μιάς σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης, αλλά μακροπρόθεσμα υποστηρίζουν την

προοπτική των ρεαλιστών που επιζητούν να φτάσουν σε κάποιο είδος συμφωνίας με το SPD. Η συμπεριφορά αυτών των ιδρυτικών στελεχών καθρεφτίζει το δίλημμα του κόμματος: κανένα από τα ρεύματα του δεν προσφέρει μία συνεκτική απάντηση στην κρίση κατεύθυνσής του.

ΟΙ ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ

Η κύρια βάση των ρεαλιστών βρίσκεται στο Έσσεν αλλά έχουν επίσης υποστηρικτές στη Βόρεια Ρηνανία, Βεστφαλία, Κάτω Σαξωνία και στην Κοινοβουλευτική ομάδα. Περισσότερο γνωστοί εκπρόσωποί τους είναι οι Ζόγκα Φίσερ, Όττο Σίλλυ και Βάλτραντ Σόπε.

Υποστηρίζονται από την παλαιά πλειοψηφία της έξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης (αυθόρμητιστές). Ο Όττο Σίλλυ (που έφτασε στο σημείο να περιγράψει τους Πράσινους ως «τόν φυσικό νεαρό συνεταιίρο του SPD») σημείωσε μία έπιτυχία στη δεκαετία του '70 ως αντίπαλος του *Berufsverbot* κι ως υποστηρικτής των πολιτικών ελευθεριών.² Αυτή η πτέρυγα των Πρασίνων συμπεριλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό πρώην μελών του SPD. Η δύναμή της βρίσκεται στην κατανόηση του γεγονότος ότι η έλευση της κυβέρνησης του Κόλ άλλαξε τις συνθήκες της πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης στη Δυτική Γερμανία.

Όπως το θέτει ο Φίσερ: «Ως σήμερα η πρότασή μας άφορούσε πάντοτε τις μοιραίες συνέπειες της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής για την ανάπτυξη και τους εξοπλισμούς, κάτι που οδήγησε από μόνο του τους ψηφοφόρους στην κατεύθυνσή μας. Άλλά σήμερα αλλάζει ο άγώνας για την ήγεμονία του κινήματος μεταρρύθμισης της δεκαετίας του '80».³ Οι ρεαλιστές θεωρούν το SPD —σέ έθνικό επίπεδο— σύμμαχο κι ανταγωνιστή ταυτόχρονα, που τους υποχρεώνει να αναζητήσουν μία κάποια κοινή προσέγγιση ως προς τα κυβερνώντα άστικά κόμματα. Ο Σίλλυ γράφει: «Μερικά τμήματα των Πρασίνων υποτιμούν τους κινδύνους μιας μετατόπισης προς τα δεξιά, όπως είναι φανερό από τη διατύπωσή τους για τό μικρότερο κακό, υποτιμούν τους κινδύνους μιας συντηρητικής έξωτερικής πολιτικής και πολιτικής δημόσιας τάξης. Πρέπει να λάβουμε ύπόψη τί αποτέλεσμα θά 'χει η άπορριψη από έμεις της προοπτικής ένος ρεαλιστικού άριστερου συνασπισμού αντίπαλου της δεξιάς και πώς αυτό θά άπέρπεε μία δεξιόστροφη πολιτική».

Φυσικά, η προοπτική ένος συνασπισμού αντιμετώπιζεται ταυτόχρονα κι ως μέρος μίας διαδικασίας συνεχίζόμενης αντιπαράθεσης και σύγκρουσης με το SPD. Ο Φίσερ γράφει: «Κι οι δύο ανταγωνιστές είναι ύποχρεωμένοι σέ δριμύ ανταγωνισμό, γιατί ό ένας μπορεί να άναπτυχθεί μόνο σέ βάρος του άλλου. Άπό την άλλη πλευρά είμαστε άναγκασμένοι να συνεργαζόμαστε άκόμα κι ως τό σημείο άνοχής μίας κυβέρνησης του SPD, γιατί τά ενδιαφέροντα της πλειοψηφίας του έκλογικού σώματος τό άπαιτούν». Μία στάση δηλαδή σαν τις Προτενσταντικές σέκτες που έπρεπε να συνασπίζονται με την «πόρνη Ρώμη» (τό SPD) έναντι των άπίστων (ή δεξιά).

Ποιές είναι οι άδυναμίες των ρεαλιστών; Καταρχήν βάζουν στο ράφι κάθε ζήτημα βασικού μετασχηματισμού της κοινωνίας κι αυτοαναγορεύονται ως οι κατ' έξοχήν πραγματιστές. Για τόν Φίσερ ό βασικός κοινωνικός μετασχηματισμός είναι μία «όμιχλώδης ιδέα» επειδή «κανείς δεν μπορεί να πεί πώς μπορούμε να διευθύνουμε μία επανάσταση ή έστω έναν μετασχηματισμό μικρής κλίμακας». Προφανώς, οι ρεαλιστές δεν προτίθενται να σπάσουν τους δεσμούς με τά μαζικά κινήματα, αλλά υποστηρίζουν ότι η βασική εξέλιξη της κατάστασης είναι προς την κοινοβουλευτικοποίηση, τη συμμαχία και τό συμβιβασμό. Κάτω από τό λάβαρο του «ριζοσπαστικού πράσινου ρεφορμισμού» υποστηρίζουν ότι καθήκον τους είναι να μεσολαβήσουν «στό επίπεδο του κοινοβουλίου» για λογαριασμό των νέων κοινωνικών κινήματων της μειοψηφίας, να υπερασπισθούν τά συμφέροντά τους και να τά διασφαλίσουν θεσμικά μέσω του πολιτικού συμβιβασμού. Ένας τέτοιος ριζοσπαστικός ρεφορμισμός, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τους ρεαλιστές, δεν άποσκοπεί στην κοινωνική ολοκλήρωση. Είναι μάλλον ένας τρόπος περιχαρακωσης του «κοινωνικού δυίσμου» κι εξασφάλισης των περιθωριακών ομάδων της κοινωνίας που άναπτύσσουν διαφορετικές άξεις τρόπου ζωής και σχέσεις παραγωγής. Η παλαιά άταπάτη του άναρχισμού με ρεφορμιστική ένδυμασία: «Φιλελευθερισμός χωρίς την άστυνομία» (Τρότσκι).

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΑΚΟΙ

Οί θεμελιακοί συνιστούν την πιό αίγυματική πτέρυγα του κόμματος των Πρασίνων. Αυτό που τους συνενώνει είναι η προσπάθειά τους να παρατείνουν τεχνητά τις συνθήκες που άνέδειξαν τη ριζοσπαστικοποίηση της δεκαετίας του '70. Είναι ως εκ τούτου κάτι αντίστοιχο με ό,τι ό Λένιν άποκαλούσε «παιδικές άσθένειες».⁴ Η κύρια ύ-

ποστήριξη τους προέρχεται από την ομάδα της Φραγκφούρτης περί τούς Γιούτα Ντίτφουρθ, Μίλαν Χάρατσεκ και Μάνφρεντ Ζήραν, τούς άρχικούς ήγέτες της ομάδος Bus που αντιπαράχθηκε στη φράζια «Z», τόν Ρούντολφ Μπάρο μέλος τότε του προεδρείου μετριοπαθείς θεμελιακού της δημοσπονδιακής κοινοβουλευτικής ομάδας όπως οι Βίλυ Χόζ, Άτζη Βόλμερ και Πέτρα Κέλλυ, μειοψηφία σέ όλα τά έπιμέρους κρατίδια.

Τό πολιτικό φάσμα του στρατοπέδου των θεμελιακών επεκτείνεται από τόν Ρούντολφ Μπάρο (του όποιου η πιό πρόσφατη θέση συνιστά ένα είδος θεμελιακής Θεολογίας, μία καθολική οικειοθελή έξοδο από την Κοινωνία), διαπερνά την ομάδα της Φραγκφούρτης που άντικατέστησε τά συνθήματα «μεταρρύθμιση ή επανάσταση» και «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» με τά συνθήματα «μεταρρύθμιση ή έξοδος»-«οικολογία ή άποκαλύψη» και φτάνει ως τούς πιό μετριοπαθείς θεμελιακούς όπως η Άντζη Βόλμερ.

Κατά κάποιο τρόπο η δύναμη των ρεαλιστών είναι η άδυναμία των θεμελιακών κι αντίστροφως. Οί τελευταίοι άπορρίπτουν κάθε είδος τακτικού προσανατολισμού. Ο πιό διάσημος εκπρόσωπός τους Μπάρο δήλωσε: «Άν θέλουμε να δυναμώσουμε για να γίνουμε ό νεαρός συνεταιίρος του SPD τότε μπορούμε έξίσου να παραδώσουμε τά όπλα μας από τώρα. Τότε πλέον δεν θά αντιπροσωπεύουμε τη ριζοσπαστική άνατροπή του βιομηχανικού καπιταλιστικού συστήματος, καταστρεπτικού σέ παγκόσμια κλίμακα κι έξοντωτική στό έσωτερικό του, αλλά μάλλον κάποια οικορφορμιστική επιδιόρθωση του γερμανικού μοντέλου. Ο βαθμός δέσμευσής μας στόν ύλικό μετασχηματισμό δεν άλλαξε από τό 1967-68. Τό άν χάσουμε ή κερδίσουμε 2% του έκλογικού σώματος είναι άπλώς μία παρανυχίδα. Πρέπει να μάθουμε να μην εγκαταλείπουμε τί θέσεις μας. Δεν πρέπει να ύποβαθμίζουμε την παρέμβασή μας, να την έντείνουμε».

Οί θεμελιακοί θεωρούν τό Πράσινο κόμμα σαν ένα είδος σύγχρονης Όδύσειας: οι ριζοσπάστες αντίστέκονται στό δέλεαρ των σειρήνων, πλην όχι βιαίως, δηλαδή δεν είναι δεμένοι στό κατάρτι. Τό ζήτημα των συμμαχιών άπορρίπτεται με τά γνωστά έπιχειρήματα της άκρας άριστερας από τό 1970. Ο Γιούτα Ντίτφουρθ εκπρόσωπος των θεμελιακών στην κοινοβουλευτική ομάδα αντιμετώπιζε τά δύο κύρια κομματικά μπλόκ, τό CDU/CSU και το SPD, σαν ένα είδος σύγχρονης όλιγαρχίας και τό άριστο που μπορεί να προέλθει από τίς έκλογές είναι «ή άλλαγή από τη μία πτέρυγα του κυβερνώντος συνασπισμού στην άλλη». Η διαίρεση δεξιά-

άριστερά ανήκει στο παρελθόν. Ταυτόχρονα, όμως, οι θεμελιακοί θέτουν όντως το ζήτημα της Έλλειψης αλήθειας σε πολλά από τα κηρύγματα των ρεαλιστών. Σύμφωνα με τα λόγια της Γιούτα Ντίτφουρθ: «Η εποχή της επανάστασης πέρασε, εξού εξάγεται το παράλογο συμπέρασμα ότι ο ρεφορμισμός είναι η μοναδική επιλογή. Πρόκειται για ένα χαζοχαρούμενο πολιτικό σκεπτικό. Γιατί κάθε σοβαρή ανάλυση πρέπει να λάβει υπόψη της το γεγονός ότι κάθε παραλλαγή του ρεφορμισμού πτώχευσε ιστορικά».

Η κατηγορία τους εναντίον των ρεαλιστών συνίσταται στο ότι οι τελευταίοι δέχονται και τον τύπο και την ουσία του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος το πολύ να οδηγήσει σε μία κάπως καλύτερη παραλλαγή της σοσιαλδημοκρατίας. Κατά τα άλλα, οι θεμελιακοί υιοθετούν έναν κάπως αυστηρά ήθικό τόνο: «Τό ζήτημα του νοήματος της ζωής τίθεται αυτό καθαυτό διαφορετικά μία μένα και για τους Πράσινους απ' ό,τι για το SPD... Δεν μπορούμε να ζούμε με τον σημερινό τρόπο. Το SPD πρέπει να το καταλάβει αυτό, ότι απαίτησή μας είναι: θέλουμε μία έντελως διαφορετική προσέγγιση της ζωής, θέλουμε να θέσουμε το ζήτημα του νοήματος της ζωής μ' έναν έντελως διαφορετικό και περισσότερο συνετό τρόπο. Αυτή είναι η τελευταία μας ευκαιρία για να αποφύγουμε την καταστροφή. Ακολουθώντας νέες πλειοψηφίες δεν πρόκειται να μας βοηθήσει».

Τό δίλημμα των θεμελιακών είναι πώς όνειρεύονται την επανάσταση αλλά, ταυτόχρονα, είναι απρόθυμοι να συμβιβαστούν με την αναγκαία επαναστατική θεωρία και επαναστατική πρακτική. Αντίθετα στηρίζονται σε μία άψυχη κι άχρωμη ήθικολογία και μία κοινότυπη επίδειξη άρχων. Έμποδίζουν τον θρίαμβο των ρεαλιστών, αλλά είναι οι ίδιοι ένα εμπόδιο στον απαραίτητο αναπροσανατολισμό του Πράσινου Κόμματος.

ΟΙ ΟΙΚΟΕΛΥΘΕΡΙΑΚΟΙ

Οι ελευθεριακοί αποτελούν σήμερα την αριθμητικά άσημαντη δεξιά πτέρυγα του κόμματος, συσπειρώνοντας στο πρόγραμμά τους μερικά από τα άρχικα συντηρητικά στοιχεία που δεν εγκατέλειψαν τό κόμμα μετά από την άριστη στροφή του 1980. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνεται ένας αριθμός διακεκριμένων προσωπικοτήτων, μεταξύ τους ο Τόμας Σμίντ, πρώην θεωρητικός των «αυθορημιστών» της Φραγκφούρτης, ο Βόλφ Χασενκλέβερ κι ο Βίλφριντ Κρέτσαν. Όλοι αυτοί δεν συνιστούν στην πραγματικότητα μία ανεξάρτητη δύναμη στίς έσωκομματι-

κές μάχες παρά έναν κριό κρούσης με τη βοήθεια του όποιου οι ρεαλιστές αγωνίζονται σκληρά έναντι των οικοσοσιαλιστών. Θα πρέπει να έχει γλυκά στ' αδιά του Γ. Φίσερ όταν ο παλιός του σύντροφος στίς όδομαχίες της Φραγκφούρτης καταγγέλλει τό σοσιαλιστικό παράδειγμα ως τρομακτικό. Οι προσεγγίσεις των ρεαλιστών και των θεμελιακών είναι εξίσου ξένες σ' αυτούς. Στο *Μανιφέστο* τους διαβάζουμε: «Γιά την οικολογική πολιτική απαιτείται ήρεμία και ύπομνη. Δεν υπάρχει καθαρή εικόνα του είδους της κοινωνίας που αναζητούμε. Θέλουμε να δημιουργήσουμε τίς συνθήκες μέσα στίς όποιες θά 'ναι δυνατό να σκεφθούμε ρεαλιστικά γιά τή θεμελιώδη κοινωνική αλλαγή». Ο κοινοβουλευτικός δρόμος είναι αποδεκτός επειδή ή αλλαγή μπορεί να προέλθει μόνον από συμβιβασμό. Η απόφαση συμμετοχής στο κοινοβούλιο έχει νόημα και σ' αυτό τό σημείο συμφωνούν με τούς ρεαλιστές «μόνον αν αυτό που θέλουμε να πετύχουμε είναι μεταρρύθμιση των ύπαρχουσών συνθηκών». Ο Τόμας Σμίντ κι ο Έρστ Χόπλιτσην είναι περισσότερο σαφείς: «Οι Πράσινοι χρειάζονται δημοκρατική καρτερία. Μόνο με τή μεταρρυθμιστική προσπάθεια του βλέποντας και κάνοντας μπορεί να προκύψει τό περίγραμμα μίας άλλης κοινωνίας». Ός εκ τούτου οι Πράσινοι δεν θά πρέπει να φοβούνται ούτε να διστάζουν να 'ρθουν σε διαπραγματεύσεις κι όχι μόνο με τό SPD, γιάτί «μία προνομιακή σύνδεση με τή σοσιαλδημοκρατία» πρέπει να απορριφθεί. Μία συμμαχία με τό SPD θά ήταν, σύμφωνα με τόν Τόμας Σμίντ, «μιά αποδοχή του ότι οι Πράσινοι είναι μόνον τό άριστερά απορριμματα που διαχωρίστηκαν από τούς Σοσιαλδημοκράτες. Πρέπει να αντιληφθούμε ότι ή Σοσιαλδημοκρατία και ειδικά τά συνδικάτα, είναι ένα άπό τά κύρια ύποστηρίγματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Η σύνδεση μεταξύ Πρασίνων και νέων κοινωνικών κινημάτων θεωρείται άδιάφορη: «Μόνον οι ρεφορμιστές είναι σε θέση να πετύχουν ότιδήποτε γιά τούς αναρχικούς».

ΟΙ ΟΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ

Οι οικοσοσιαλιστές αποτελούν τήν, όντως, δυναμική πτέρυγα των Πρασίνων. Είναι τό κυρίαρχο ρεύμα στο Άμβουργο και στο Δυτικό Βερολίνο, έχει σημαντική ύποστήριξη στήν Βόρεια Ρηνανία - Βεσφαλία κι είναι μειοψηφία σ' όλες τίς άλλες οργανώσεις του κόμματος στά επί μέρους κρατίδια. Πρόκειται πράγματι γιά ένα ρεύμα κι όχι γιά μία φράξια. Άν και είναι συσπειρωμένη περί τά μεγάλα θέματα (σχέση οικολογίας και σοσια-

λισμού, άπόρριψη της γραμμής της Ρεαλπολιτικής άποχώρηση από τό ΝΑΤΟ, μείωση του χρόνου εργασίας, κοινωνικοποίηση της παραγωγής κ.λπ.) είναι έντοτούς διαιρεμένοι πάνω σε κάθε πλευρά της στρατηγικής και της τακτικής.

Ο σκληρός πυρήνας του ρεύματος οργανώθηκε τό 1980-81 περί τήν έφημερίδα *Moderne Zeiten* (MZ) και τίς όμάδες ύποστήριξης τίς γνωστές ως Σοσιαλιστικές Πολιτικές Πρωτοβουλίες (ISPs). Η κύρια ώθηση αυτής της εξέλιξης προήλθε από τή φράξια «Z», που προέκυψε απ' τή διάσπαση της Κομμουνιστικής Λίγκας απ' όπου προέρχονται οι Ράινερ Τράμπερτ κι ο Τόμας Έμπερμαν. Τό ξεκίνημα της όμάδας *Moderne Zeiten* είχε συλληφθεί ως τρόπος καλλιέργειας ενός νέου είδους σοσιαλιστικής πολιτικής που περιλαμβάνει μιά στροφή προς τά μαζικά κινήματα. Οι όμάδες MZ/ISP θεώρησαν ότι τό καθήκον τους μέσα στους Πράσινους ήταν «να κρατούν άνοικτή τή δυνατότητα δημιουργίας νέων συνδέσεων με τά λαϊκά κινήματα» και «να πολεμούν έναντι κάθε τάσης προς γραφειοκρατικοποίηση ή άπορρόφηση από τό άστικό κράτος». Γι' αυτό τό σκοπό οι σοσιαλιστές υπεραμύνθηκαν του δικαιώματός τους να οργανωθούν ανεξάρτητα στο έσωτερικό του Πράσινου Κόμματος. Ο ρόλος τους δεν ύπηρεξε κατά κανένα τρόπο σεκταριστικός. Αντιμετωπίζουν, με τό δικίο τους ως έπιτυχία τους —παράδειγματος χάριν— τό ότι στο Βερολίνο και στο Άμβουργο οι Πράσινοι κατάφεραν να πραγματοποιήσουν ευρύτερες εκλογικές συμμαχίες, ότι ή άριστη στροφή του 1980 στέφθηκε μ' έπιτυχία, κι ότι περαιτέρω προοδευτικές θέσεις παγώθηκαν στά συνέδρια του 1983 και 1984. Ο κόσμος γύρω από τούς Ράινερ Τράμπερτ και Τόμας Έμπερμαν συστηματοποίησε τίς ίδες του κατά τήν ύποστήριξη της έμπειρίας του Άμβούργου και σε άντιπαράθεση με τούς ρεαλιστές στο Έσσην. Οι οικοσοσιαλιστές αντιλαμβάνονται τήν πρόκληση και δεν έχουν έντελως άδικο όταν θεωρούν πώς ή ξαφνική αλλαγή προς τό καλύτερο του SPD, ή άποδοχή του Πράσινου λεξιλογίου απ' αυτό κι ή έπιμονή του γιά τήν πολιτική άνικανότητα των Πρασίνων άποσκοπεί στο να «συμπιέσει ξανά τούς Πράσινους κάτω από τό δριο του 5%».

Υπάρχουν έξι κύρια στοιχεία στίς άπόψεις των οικοσοσιαλιστών.

- Πρώτον, δεν άρνούται ότι υπάρχει μιά έντονη έπιθυμία μεταξύ των ύποστηρικτών των Πρασίνων γιά έναν κοκκινόπρασινό συνασπισμό που θά μπορούσε να έπιφέρει μερικές πραγματικές βελτιώσεις. Ο Τόμας Έμπερμαν δεν έρμηνεύει αυτή τή «ψευδαίσθηση» ως πολιτική άπειρία των

ψηφοφόρων, αλλά την θεωρεί ως το λογικό αποτέλεσμα ενός πολύ απόκρυφου επιπέδου πολιτικής αυτοσυνείδησης. Οι οίκοσοσιαλιστές, λοιπόν, συνηγορούν υπέρ μιας πολιτικής συμμαχίας με το SPD, αλλά εμφανίζουν αυτή την πολιτική κατά τέτοιο τρόπο ώστε «νά διαλυθούν οι αυταπάτες που υπάρχουν ανάμεσα στους Πράσινους ψηφοφόρους». Ταυτόχρονα, όμως, πρέπει ν' αποφύγουν να καταλήξουν σε μία παραλλαγή της Ρεαλιστικής που είτε υποστηρίζει είτε είναι υποταγμένη στις υπάρχουσες συνθήκες. Αυτή η πολιτική συμμαχία, λοιπόν, είναι απλώς ένα μέσο πολιτικοποίησης της βάσης τους και των μελών του σοσιαλδημοκρατικού στρατεύου που μπορούν να τοποθετηθούν κριτικά.

• Δεύτερον, οι εκλογές συνιστούν ένα δίλημμα για τους οίκοσοσιαλιστές. Από τη μία πλευρά, οι εκλογές είναι ο τρόπος με το οποίο οικοδομείται ή αντιπολίτευση, από την άλλη η εκλογική και κοινοβουλευτική δραστηριότητα ενισχύουν τις κοινοβουλευτικές αυταπάτες. Οι θεμελιακοί ξανάπεσαν στο ίδιο λάθος της δεκαετίας του '70 και προσανατόλισαν το στόχαστρό τους προς την «τελική μάχη» χωρίς να εξετάσουν συγκεκριμένα με ποιόν τρόπο φτάνει κανείς τόσο μακριά κάτω από τις παρούσες συνθήκες. Η γραμμή των ρεαλιστών, ωστόσο, είναι ένα «δημιούργημα παραίτησης κι αποτυχίας, μία προσαρμογή στις υπάρχουσες συνθήκες και στις πιέσεις των κοινοβουλευτικών συναλλαγών». Ο κίνδυνος σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι αν και παραμένει στην αντιπολίτευση, «το κόμμα εκφυλίζεται σ' ένα από τα στηρίγματα του συστήματος».

• Τρίτον, οι οίκοσοσιαλιστές απορρίπτουν οποιαδήποτε μορφή συνασπισμού μία κι αυτό θα είχε ως συνέπεια την «ταύτιση με το κράτος και με το σύστημα». Η μόνη ρεαλιστική δυνατότητα είναι μία προσφορά άνοχης σε μία κυβέρνηση του SPD, εφόσον μία τέτοια απλή συμφωνία θα βοηθούσε στη διάλυση κάθε αυταπάτης μεταξύ των ψηφοφόρων των Πράσινων.

Το SPD, υποστηρίζεται, θά ήταν υποχρεωμένο ν' απορρίψει ακόμα και τις ελάχιστες απαιτήσεις των Πράσινων, πράγμα που θά προκαλούσε τότε τα επιθυμητά αποτελέσματα μεταξύ των ψηφοφόρων. Οι Πράσινοι θά 'πρεπε να παραμείνουν «αδιάλλακτοι». Αυτή η γραμμή της άνοχης έχει τα προβλήματά της, από τη σκοπιά της διάλυσης των ψευδαισθήσεων μεταξύ των ψηφοφόρων. Οι Τράμπερτ και Έμπερμαν θά συμφωνούσαν σε μία σειρά μέτρων ως προϋπόθεση της άνοχης τους προς μία κυβέρνηση του SPD. Άλλ' αυτό φαίνεται ότι συνεπάγεται κάποια εμπιστοσύνη στη δυνα-

τότητα μεταρρύθμισης του άστικού κράτους. Η μοναδική διαφορά μεταξύ των οίκοσοσιαλιστών και των ρεαλιστών είναι πώς οι πρώτοι προτίθενται να διαλύσουν αυτές τις προσδοκίες μεταρρύθμισης. Ο τρόπος με τον οποίο οι Τράμπερτ και Έμπερμαν προσεγγίζουν αυτό το ζήτημα αποφεύγει το κύριο ερώτημα που ενδιαφέρει τους ψηφοφόρους: τί σκοπεύετε να πράξετε γι' αυτή τη δεξιά κυβέρνηση; Από την εμπειρία της GAL στο Άμβουργο το 1982 γνωρίζουμε ότι η πολιτική της άνοχης δεν έχει απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Το κλειδί επηρεασμού της εκλογικής βάσης είναι η ανταπόκριση στην επιθυμία της για έντονη εναντίον της δεξιάς κυβέρνησης, ή εκπλήρωση αυτής της επιθυμίας στο επίπεδο του κοινοβουλίου. Άλλα η τακτική της άνοχης, από την ίδια της τη φύση, σχεδιάστηκε για να ματαιώσει αυτή την επιθυμία.

• Τέταρτον, η τακτική της άνοχης έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με την εκτίμηση του χαρακτήρα του SPD. Από τη μία πλευρά υπάρχει η άποψη ότι «οι διαφορές μεταξύ CDU και SPD εξαφανίζονται, όπως είναι φανερό στην πολιτική του Lothar Späth ενός μετριοπαθούς μέλους του CDU (...) Συνεπώς το κύριο καθήκον είναι να τονίζεται, ξανά και ξανά, το «άσημαντον της διαφορᾶς» μεταξύ των δύο καθιερωμένων κομμάτων. Από την άλλη πλευρά, δίδεται μερικές φορές έμφαση στις βαθιές διαφορές μεταξύ των άστικών κομμάτων και του κόμματος των «άστων εργατών».

Κανένας δέ διατηρεί την οποιαδήποτε αυταπάτη περί του ότι το CDU/CSU είναι ένα αντιαπελευθερωτικό κι αντισοσιαλιστικό κόμμα με στόχο τη δημιουργία ενός συντηρητικού αντιδραστικού μπλόκ μέσα στον πληθυσμό. «Η προπαγάνδα και παρουσίαση του SPD σ' αντίθεση με τα άστικά κόμματα, δίνει σε κάποιον την εντύπωση μιας γνήσιας κοινωνικής αντίθεσης και μιας νύξης του τί θά μπορούσε αυτή να 'ναι». Η Πράσινη προπαγάνδα για τις «άσημαντες διαφορές» πιέζει πολύ λίγο στην πραγματικότητα το SPD.

• Πέμπτον, οι οίκοσοσιαλιστές δίνουν έμφαση στην εξωκοινοβουλευτική δραστηριότητα όχι μόνο με τα νέα κοινωνικά κινήματα, αλλά και με τα συνδικάτα. «Οι Πράσινοι δεν πρέπει ν' απέχουν από τον αγώνα εναντίον της μαζικής ανεργίας και των περικοπών της κοινωνικής προνοίας για τους συνταξιούχους, τους νέους και τους άνεργους, αλλά, πρέπει ενεργά να συνδεθούν και να βοηθήσουν στην επιτυχία έκβαση αυτού του αγώνα». Αυτό οδηγεί σε αναμέτρηση με το μηχανισμό των συνδικάτων, έτσι οι Πράσινοι πρέπει να στηρίζονται σε ομάδες στίς

κλαδικές ενώσεις και τά εργοστάσια που αντιμάχονται ήδη την κρίση κι ενδιαφέρονται για μία εναλλακτική οίκοσοσιαλιστική οικονομική στρατηγική.

• Έκτον, οι οίκοσοσιαλιστές υποστηρίζουν μία έννοια της σοσιαλιστικής κοινωνίας που πάει πέρα από την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Το πώς όμως είναι δυνατό να επιτευχθεί αυτό παραμένει άδιευκρίνιστο.

«Η θεμελιώδης εναλλακτική πρόταση έχει ως εξής: είτε σκοπεύουμε ν' αναλάβουμε την κρατική έξουσία, οπότε πρέπει να 'μαστε υπέρ της πολιτικής δύναμης «από τα πάνω», γεγονός που θά ήταν αντίθετο σε ό,τι έχει επιτευχθεί στο επίπεδο της κοινωνικής αυτοοργάνωσης: είτε αποβλέπουμε στην υπέρβαση του κράτους, στο να εξαλείψουμε προοδευτικά την πολιτική κυριαρχία μέσω της κρατικής δύναμης».

Μερικές ιδέες είναι δάνεια του εδωκομμουνισμού: «Απελευθερωτικοί αγώνες... αναπτύσσονται επίσης μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Το κοινοβούλιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό ως το κεντρικό όργανο για την ανάπτυξη της ενημερωμένης πολιτικής γνώμης μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων. Δεν είναι απλώς και μόνον ένα βήμα».

Πίσω απ' αυτή την αντίληψη μαζί με το δάνειό της από τη «στρατηγική της φθορᾶς», βρίσκεται η συνειδητή επιθυμία αποφυγής αυτού που θεωρήθηκε ως το κύριο λάθος του παρελθόντος: το κόμμα κατακτά την κρατική έξουσία και προχωρά στο να κάνει ό,τι είναι «άντικειμενικά» αναγκαίο, ακόμα κι αν αυτό πρέπει να γίνει αυταρχικά. Έντούτοις, κάθε στρατηγική για την υπέρβαση της άστικής κοινωνίας που αγνοεί τον κεντρικό ρόλο της κρατικής εξουσίας είναι καταδικασμένη να είναι άπατηλη. Η ιδέα ότι η κοινωνία, για μία μακρά χρονική περίοδο, θά μπορούσε να λειτουργεί σύμφωνα με δύο έντελως διαφορετικές λογικές κι ότι η κυρίαρχη τάξη θά επέτρεπε την ειρηνική ανάπτυξη της κοινωνικής αυτοοργάνωσης, έχει απορριφθεί ιστορικά πολλές φορές. Άλλά παρά τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις του οίκοσοσιαλιστικού ρεύματος, αυτό παραμένει το μόνο ρεύμα που 'ναι ικανό να μετατρέψει τους Πράσινους σε μία ριζοσπαστική δύναμη στο μέλλον.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: ΕΝΑ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΡΟΤΥΠΟ;

Κατά τα τελευταία δέκα χρόνια η εικόνα της Δυτικοευρωπαϊκής άριστε-

ρās άλλαξε ριζικά. Κατά τό Γερμανικό Φθινόπωρο του 1977, όταν ό σοσιαλιστικοφιλελεύθερος συνασπισμός υπό τόν Χέλμουτ Σμίτ έσφίξε τή μέγενη τής καταπίεσης πάνω στή Δυτικογερμανική άριστερά, άν και αυτή ποτέ δέν ανέπτυξε μιά όντως κοινωνική δυναμική μετά από τό 1968, αναπτύχθηκε σ' όλη τήν Εύρώπη ένα τεράστιο γόνιμο έδαφος συμπάθειας γιά τούς Δυτικογερμανούς συντρόφους. Δέκα χρόνια άργότερα ή σχέση αντίστράφηκε. Τώρα πλέον οι Πράσινοι θεωρούνται τό πλέον πετυχημένο ριζοσπαστικό κίνημα πού ξεφύτρωσε μέσα από τό 1968. Δέν προκαλεί έκπληξη, λοιπόν, ότι παντού έγιναν προσπάθειες μίμησης του Γερμανικού παραδείγματος. Ή διεθνής προσοχή πού δόθηκε στους Πράσινους τής Δυτικής Γερμανίας βρίσκεται σέ πλήρη αντίθεση μέ τόν έπαρχιωτισμό τής συντριπτικής πλειοψηφίας τών μελών αυτού του κόμματος. Μόνον κάποιοι άκτιβιστές άφοσιώνονται σέ διεθνή ζητήματα και, γενικά, ή εύκαιρία συμβολής σέ μιά ανασύνταξη κι αναδιοργάνωση τής Δυτικοευρωπαϊκής άριστεράς χάθηκε.

Αυτό γεννά τό έρώτημα, σέ τί θά πρέπει ν' αποδώσουμε τήν έπιτυχία τών Πρασίνων τής Δυτικής Γερμανίας; Ποιοί παράγοντες ήταν ειδικοί στή Δυτική Γερμανία και ποιοί ήταν γενικότεροι; Προκύπτουν λόγω αυτού κάποια ειδικά καθήκοντα γιά τήν άριστερά;

• Πρώτον, τό Πράσινο κόμμα, όπως υπάρχει σήμερα, δέν είναι ένα καθαρώς οικολογικό φαινόμενο, γεγονός πού όφείλεται στο ότι οι πραγματικοί ιδρυτές του κόμματος, αυτοί πού δέν προέρχονταν από τήν άριστερά, εγκατέλειψαν όλοι τους τό κόμμα. Τό Πράσινο κόμμα υπήρξε πολύ περισσότερο κατά τό μάλλον ή ήττον τό άποτέλεσμα μιάς συγκεκριμένης κοινωνικής κατάστασης τά κύρια χαρακτηριστικά τής όποιας ήταν: μαζικοί άγώνες, κοινωνική διαμαρτυρία, ή αντίληψη ότι τά επαναστατικά πρότυπα τής Κομιντέρν απέτυχαν, νέα προβλήματα και έρωτήματα προέκυψαν σέ μαζική κλίμακα, τό γεγονός ότι τό παραδοσιακό εργατικό κίνημα έμεινε από καύσιμα. Τό Πράσινο σχέδιο ήταν ένα πραγματικό βήμα πρós τήν άνασυγκρότηση όχι μόνον τής «παλαιάς» άριστεράς αλλά κυρίως γιά τά νέα στρώματα πού κινητοποιήθηκαν. Αδτό πού ήταν άποφασιστικό δέν ήταν ότι ό φραγμός του 5% υποβλήθηκε τήν ένότητα, αλλά ότι τό άλμα στο άγνωστο έγινε άκριβώς τήν κατάλληλη στιγμή ώστε ή άριστερά στήν περιφέρεια του παραδοσιακού εργατικού κινήματος πρόσφερε ένα νέο πόλο έλξης τήν εποχή πού πολλοί όλο και πε-

ρισσότερο έννοιωθαν δυσαρεστημένοι από τήν πολιτική τής σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης. Ή απόπειρα πέντε διαφορετικών ομάδων στις πρόσφατες Ίσπανικές εκλογές νά διεκδικήσουν γιά τόν έαυτό της ή καθεμιά τόν τίτλο «Πράσινοι» δέν μπορεί παρά νά οδηγήσει σέ άποτυχία.

Στήν Ίταλία, πάντως, οι Πράσινοι (2,5% στις πρόσφατες εκλογές) προσπαθούν νά έννοποιήσουν μ' έναν άτυπο τρόπο ένα πλήθος οικολόγων και κοινοβουλευτικών (άπό τό DP, τό Ριζοσπαστικό, τό Σοσιαλιστικό και τό Κομμουνιστικό Κόμμα) και φαίνεται ότι αυτή ή προσπάθεια έγκαινίασε μέ έπιτυχία μιά νέα άνασυγκρότηση τής άριστεράς.

Παρομοίως, ή απόπειρα στή Γαλλία νά συσπειρώσουν έν όψει τών προεδρικών εκλογών τέτοιες ομάδες όπως τό Ουράνιο τόξο (Arc-en-ciel, Άριστεροί Πράσινοι και μη δογματικοί σοσιαλιστές) τήν κομμουνιστική ομάδα περί τόν Πιέρ Ζυκέν και τμήματα τής επαναστατικής άριστεράς (τήν πλειοψηφία τής LCR) φαίνεται ότι είναι αυτό πού χρειάζεται σ' αυτή τήν κοινωνική κατάσταση.

• Δεύτερον, ή έπιτυχία τών Πρασίνων τής Δυτικής Γερμανίας βασίζεται στο γεγονός ότι ή διαχωριστική γραμμή σέ σχέση μέ τό παραδοσιακό εργατικό κίνημα δέν χαράχθηκε μέ ιδεολογικούς όρους (μεταρρύθμιση εναντίον επανάστασης), αλλά μέ τούς όρους τής έπιθυμίας νά διαρρήξουν στήν πράξη τούς δεσμούς μέ τήν πολιτική και τό πρόγραμμα του παραδοσιακού εργατικού κινήματος και τά άστικά κόμματα. Σέ μιά σχετικώς σταθερή άστική κοινωνία, όπου —στο επίπεδο τών μαζών— ή άνώτερη μορφή διαφανίας είναι ό άριστερός ρεφορμιστός, ένα σχέδιο «επαναστατικής άνασυγκρότησης» θά 'ταν άστήρικτο. Άλλά γιά νά έπιτευχθεί τό ζέκομα μέ τήν παραδοσιακή πολιτική σ' εκείνο τό σημείο πού είναι κοινωνικά και πρακτικά σχετικό, καθώς αντίτιθονταν μέ τό σημείο πού θά 'πρεπε νά γίνει στή θεωρία, δίνει τή δυνατότητα στήν άριστερή πολιτική νά προβάλλει από τή σκιά, νά αντιπαρατεθεί δημόσια και νά προκρίνει ζητήματα όχι σέ μικρούς κύκλους, αλλά μάλλον στο μαζικό επίπεδο και μέ πολιτικά άποτελεσματικό τρόπο. Δέν προκαλεί έκπληξη τό ότι εκείνες οι επαναστατικές ομάδες πού έφεραν επί τάπητος τό οικολογικό ζήτημα (μπορούμε ν' άγνοήσουμε εκείνες πού δέν τό 'φεραν) δέν δραπέτευσαν άκόμη από τή μοναξιά τους, άκριβώς όπως κι εκείνα τά διάφορα Πράσινα κόμματα πού παραμένουν άοστηρως οικολογικά άποτυγχάνουν ν' αναπτύξουν όποιαδήποτε κοινωνική δυναμική, παραδείγματος χάριν, οι Πράσινοι στή Γαλλία, ένα από τά πρώτα Εύρωπαϊκά Πράσινα κόμματα.

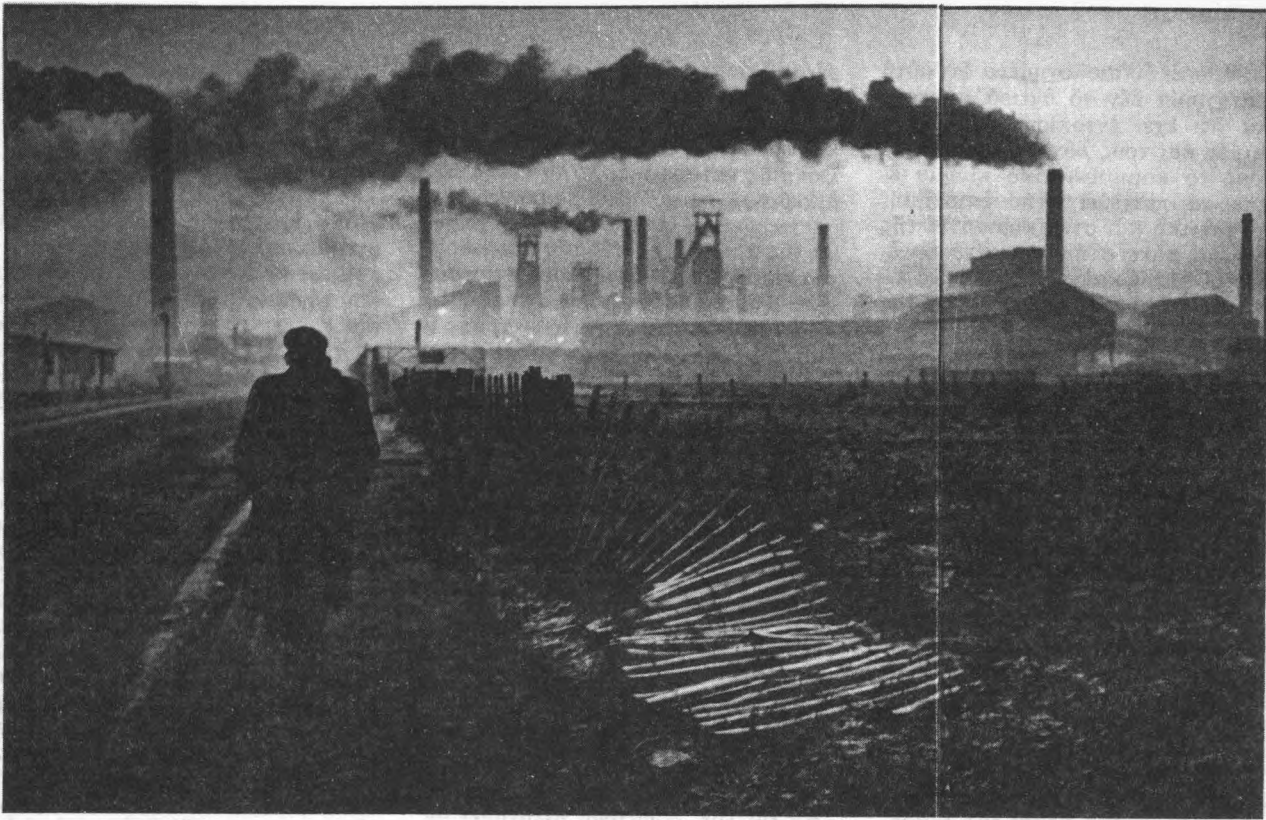
• Τρίτον, ή άνοδος τών Πρασίνων θά 'ταν άδιανόητη χωρίς τήν έπικαιρότητα του οικολογικού ζητήματος. Τό ότι τό θέμα τής επιβίωσης, ή πυρηνική καθώς και ή οικολογική άπειλή, έπαιξαν έναν τέτοιο σπουδαίο ρόλο στή Γερμανία όφείλεται στήν γιοστρατηγική θέση τής Δυτικής Γερμανίας στο κέντρο άκριβώς τής διαχωριστικής γραμμής Άνατολής-Δύσης. Σημαντικό επίσης είναι τό γεγονός ότι ή Δυτική Γερμανία είναι πίο βιομηχανοποιημένη χώρα τής Δυτικής Εύρώπης μέ τήν μέγιστη πληθυσμιακή πυκνότητα. Ή πραγματική συμβολή, πάντως, τών Πρασίνων τής Δυτικής Γερμανίας συνίσταται στο ότι αυτοί κατενόησαν κι άνίχνευσαν τό οικολογικό ζήτημα όχι άπλως σαν ένα άλλο ζήτημα κι όχι σαν ένα πολιτικά ουδέτερο καθήκον, αλλά μάλλον σαν τό άποφασιστικό ζήτημα, τή λυδία λίθο, τής άριστερής πολιτικής. Είναι γι' αυτό τό λόγο πού οι Πράσινοι έπηρέασαν τά Πράσινα και άριστερο-εναλλακτικά μηνύματα τής Δυτικής Εύρώπης: οι επαναστατικές άριστερές οργανώσεις είναι σήμερα περισσότερο άνοικτές στο οικολογικό ζήτημα: μέσα στο άριστερό μεταρρυθμιστικό φάσμα τέτοια ζητήματα δέν παραλείπονται πλέον: οι Βέλγιοι Πράσινοι είναι διχασμένοι πάνω στο θέμα του «άριστερου προφίλ», στήν Ίταλία ό Τζιάνι Ματιόλι, ό νέος ισχυρός πράσινος, γράφκε ότι δήλωσε: «Έχουμε έναν προφανώς ισχυρό δεσμό μέ τήν άριστερά. Είμαστε τής άριστεράς!» (Liberation, 18 Ίουνίου 1987).

Τό οικολογικό ζήτημα κατέστη σήμερα ένα σύμβολο τής γενικής δυσαρέσκειας σ' ένα πρότυπο ανάπτυξης πού προφανώς οδηγεί στήν καταστροφή, ένα πρότυπο στο όποιο ή παραδοσιακή πολιτική τό μόνο πού μπορεί νά κάνει είναι νά ακολουθεί τίς έπιταγές τών οικονομικών συμφερόντων και στο όποιο ή έπιστήμη κατέστη μιά πόρνη πρós διάθεση στον πλειοδότη. Τό οικολογικό ζήτημα μας φέρνει πρόσωπο μέ πρόσωπο μέ τήν άνάγκη ενός νέου άπελευθερωτικού μοντέλου, του οίκοσοσιαλισμού. Άπαιτεί νέο τρόπο σκέψης εκ μέρους τής άριστεράς. Άλλά οι παραδοσιακές σχέσεις κυριαρχίας και τό σχήμα δεξιά-άριστερά στο επίπεδο τής πολιτικής έξουσίας είναι άκόμη έν ισχύει. Μ' αυτό τόν τρόπο οι Πράσινοι τοποθέτησαν τό ζήτημα και είναι υπέρ τους ότι έπραξαν άνάλογα.

Άπόσπασμα από τό Βιβλίο του Werner Hülsberg

Μετάφραση: Βασίλης Ζουναλής

'Αριστερά και Οικολογία

Οι δυσκολίες μιᾶς συνάντησης

του Βασίλη Ζουναλή

Η «ΠΙΣΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΔΟ»

Οι οικολόγοι —τά διάφορα οικολογικά ρεύματα— κατηγορούν την 'Αριστερά, όλα σχεδόν τά ρεύματα και τις τάσεις της, για την «πίστη της στην πρόοδο». Μιά πίστη που έχει τις ρίζες της στο δέκατο ένατο αιώνα, μέσα στο ίδιο τό ξργο του Μάρξ. 'Ισχυρίζονται δέ —πλήν εξαιρέσεων—, ότι αυτή ή πίστη εγκαινίασε μιᾶ «αντίθεση μεταξύ ανθρώπου και φύσης» και στήριξε τόν άγώνα του ανθρώπου έναντιόν της φύσης, τήν πάλη του για τήν κυριαρχία πάνω στή φύση, μέ άποτέλεσμα τήν οικολογική κρίση τής εποχῆς μας.

Χονδρικά έχουν δίκιο. 'Οπως, άλλωστε, χονδρικά έχει δίκιο κι ή 'Αριστερά νά καμαρώνει για τήν πίστη της στην πρόοδο. Δικαιολογημένος ένθουσιασμός του Μάρξ και του 'Ενγκελς για τήν άτμομηχανή και του Λένιν για

τόν έξηλεκτρισμό. Δικαιολογημένη και ή δική μας άπόρριψη τής «έπιστημονικοτεχνικής επανάστασης» και τής κυρίαρχης ιδεολογίας των νέων τεχνολογιών ύψηλης παραγωγικότητας και τής νέας όργάνωσης εργασίας.

Πώς είναι, όμως, δυνατό νά έχουμε όλοι δίκιο; Είναι δυνατό, γιατί έδώ τό δίκιο μοιράζεται άπλόχερα, στά τυφλά, όπως και ή δικαιοσύνη. Γιατί μοιράζεται χονδρικά και όχι σέ τελευταία ανάλυση.

Τό έγχείρημα άπαλλαγῆς τής 'Αριστεράς από τήν κατηγορία, ότι μέ τήν πίστη της στην πρόοδο συνέβαλε ούσιαστικά στην οικολογική κρίση τής εποχῆς μας, είναι ένα έγχείρημα εύκολο και δύσκολο ταυτόχρονα.

Εύκολο, γιατί κανείς δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ένοχος επειδή πιστεύει στην πρόοδο εν γένει, επειδή πιστεύει στό ότι μπορεί ν' αλλάξει ή καπιταλιστική άθλιότητα πρός τό καλύτερο. Εύκολο

και στην περίπτωση που ή κατηγορία έντοπίζεται όχι στην πίστη τής 'Αριστεράς για τις ευεργετικές συνέπειες τής προόδου, αλλά στην «ανάπτυξιακή ιδεολογία» της. 'Οπως έχει ήδη έπισημανθεῖ από πολλές πλευρές, ή ανάπτυξιακή ιδεολογία τής 'Αριστεράς «διαμορφώνεται τόν καιρό των σκληρών αναγκαιοτήτων μέσα στις όποτες βρέθηκε ή νεαρή Σοβιετική Δημοκρατία μετά τήν 'Οκτωβριανή 'Επανάσταση».¹ 'Η ανάπτυξιακή ιδεολογία δέν άμφισβητήθηκε από τήν 'Αριστερά ούτε και μεταπολεμικά «γιατί στίς τότε συνθήκες θά έρχόταν σέ πλήρη αντίθεση μέ τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς και τις ανάγκες των μαζών».² 'Η εύκολία κατάρριψης αυτής τής κατηγορίας συνίσταται έδώ στό ότι, ένα τμήμα τής 'Αριστεράς, έχοντας άπορρίψει σήμερα τήν ανάπτυξιακή ιδεολογία τής Τρίτης Διεθνούς, τόν παραγωγισμό του σταλινισμού, τήν ποσοστική ανάπτυξη ως αυταξία, όχι

μόνο θεωρεί δικαιολογημένα ότι αυτή ή κατηγορία δεν τό αφορά σήμερα, αλλά ότι έχει εντοπίσει σέ γενικές γραμμές και τους λόγους γιά τους οποίους τό κομμουνιστικό κίνημα έπρεπε νά πιστεύει στήν έπιστήμη, στήν τεχνική και στήν κυριαρχία τής κοινωνίας πάνω στή φύση κατά τήν έποχή του Μάρξ και γιατί έπρεπε νά πιστεύει στήν αυτόνομη ανάπτυξη τής

σοβιετικής Βιομηχανίας «πάση θυσία» κατά τήν έποχή τής Οκτωβριανής Έπανάστασης και κατά τήν πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Οί λόγοι πού ύποχρέωσαν αυτό τό τμήμα τής Άριστεράς νά αναρωτηθεί γι' αυτά τά ζητήματα και γιά τά ζητήματα τής ανάπτυξης και τών σχέσεων κοινωνίας και φύσης ήταν άσφαλώς *αντικειμενικοί*: ή εξαθλίωση τών συνθηκών ζωής και άναπαραγωγής του κοινωνικοφυσικού περιβάλλοντος στρίμωχταν κατά παράδοχο τρόπο τήν Άριστερά όλο και περισσότερο στό περιθώριο, ενώ ταυτόχρονα επέτρεπαν τήν έπιτυχή έκβαση τής άντελίθεσης του καπιταλισμού γιά τήν αναδιάρθρωσή του. Γιά παρόμοιους λόγους γεννήθηκε και φούντωσε τό οικολογικό κίνημα στίς αρχές τής δεκαετίας του '70. Οί άφετηρίες τους ήταν διαφορετικές, τά ιδεολογικά, τά θεωρητικά και έπιστημονικά τους μέσα έν πολλοίς διαφορετικά, άντιφατικά, έως και έχθρικά άναμεταξύ τους. Οί άπαντήσεις τους στό νέα ζητήματα, αλλά και στό παλαιά, πού έμπαιναν όμως μέ διαφορετικό τρόπο από τή συγκυρία, ήταν στήν άρχή άσύμβατες: οί οικολόγοι άρνούνταν τό άποτέλεσμα, τήν καπιταλιστική ανάπτυξη, τή βιομηχανική κοινωνία, ύπερασπίζοντας τή φύση αυτή καθαυτή, παρακάμπτοντας σέ μεγάλο βαθμό τους όρους ύπαρξης και άναπαραγωγής τής καπιταλιστικής κοινωνίας πού ένδιέφεραν πρωτίστως τους άριστερούς. Οί οικολόγοι καλλιεργούσαν τήν ιδεολογία τής *έξόδου* από τή βιομηχανική κοινωνία, ενώ οί άριστεροί —ένα μήμα τους τουλάχιστον— προσπαθούν νά καταλάβουν γιατί ή ένύπαρκτη στόν καπιταλισμό κομμουνιστική τάση φάνταζε έννοησιμένη. Η κατάσταση είναι σήμερα διαφορετική. Τό οικολογικό κίνημα μπαίνοντας στήν περίοδο τής ώριμασής του ύποχρεώθηκε ν' άσχοληθεί και μέ τήν κοινωνία. Άν οί Πράσινοι τής Γερμανίας θεωρούνται και είναι τό πιο ώριμο οικολογικό κίνημα, άρκει νά προσέξει κανείς τήν προβληματική του οικοοικονομικού ρεύματος (eco-socialists) μέσα στους Πράσινους γιά νά άντιληφθεί πόσο έχουν αλλάξει τά πράγματα. Άλλά και στήν αντίπερα όχθη, στήν Άριστερά, σ' ένα μικρό τμήμα τής γιά τήν ώρα, ή προβληματική τών φυσικών όρίων ύπαρξης και άναπαραγωγής τής κοινωνίας είναι στήν ήμε-

ρήσια διάταξη. Άκριβώς, όμως, λόγω αυτής τής παράλληλης έμβάθυνσης στό ζητήματα τών σχέσεων κοινωνίας και φύσης και στό θέματα τής σοσιαλιστικής μετάβασης, λόγω αυτής τής άμοιβαίας προσπάθειας προσέγγισης άριστερών και οικολόγων, τό έγχείρημα τής άπαλλαγής από τήν κατηγορία τής «πίστης στήν πρόοδο» ή στήν «ανάπτυξη» καθίσταται κατά παράδοχο — όχι όμως και άνεξήγητο — τρόπο δαίτερα δύσκολο.

Στή συγκυρία τής έπιχειρούμενης συνάντησης άριστερών και οικολόγων δεν ένδιαφέρει τόσο ή άπόρριψη μιάς κατηγορίας, ή όποια μέ τόν ένα ή άλλο τρόπο πολύ λίγο αφορά και όσονούπω δεν θά αφορά καθόλου ένα συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα τής Άριστεράς, έμφορούμενο και από τήν ιδεολογία τών «πεπερασμένων όρίων έκμετάλλευσης τής φύσης» όσο ένδιαφέρει ή *όρθή* κατάρριψή τής.

ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ

Άν γιά τήν Άριστερά κινητήρια δύναμη τής ιστορίας ήταν —και γιά τήν πλειοψηφία τής ίσως συνεχίζει νά είναι— ή αντίθεση (άντιφαση) μεταξύ «παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής», ή όποια στή σταλινική έκδοχή τής ταυτίστηκε μέ τό ιδεολόγημα περί «προτεραιότητας στήν ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων», μέ σύγχρονη άναεωτική Άριστερά θά συνέχιζε νά παραμένει στό σκοτάδια άν ποντάριζε σήμερα σέ μιά σειρά άντιθέσεις —άντί μιάς και μοναδικής ως χθές κύριας αντίθεσης— όπως είναι παραδείγματος χάριν οί άντιθέσεις «άνθρώπου-φύσης», «άνδρα-γυναίκα», «Βορρά-Νότου», «κεφαλαίου-έργασίας». Όχι γιατί αυτές οί «άντιθέσεις» καθώς και σειρά άλλων, είναι έν γένει άνυπόστατες ως άντιθέσεις, άντιφάσεις ή άντιπαλότητες. Άλλά γιατί δεν είναι αυτές *καθαρές*, μόνες τους ή καθ' όμάδας, ή κινητήρια δύναμη τής ιστορίας, ό μοχλός άλλαγής τής καπιταλιστικής κοινωνίας. Κινητήρια δύναμη τής ιστορίας είναι ή *ταξική πάλη*. Οί άντιφάσεις ένεργοποιούνται μόνο μέσα στήν πάλη τών τάξεων, εκεί *συναντούν* τίσ ύλικές προϋποθέσεις τής δραστηριότητάς τους, εκεί τίσ διαπερνούν, τίσ άνασυνθέτουν, τίσ προβάλλουν στίς σημαίες τους ή τίσ καταχωνιάζουν και έτσι τίσ *τοποθετούν* στήν έκάστοτε συγκυρία οί ταξικές άνταγωνιστικές σχέσεις. Τρόπος του λέγειν, ότι τοποθετούν τίσ άντιφάσεις στήν πραγματικότητα είναι οί *ιδεολογίες* πού άπορρέουν άπ' αυτές και οί άντίστοιχες μορφές πρακτικής πού εμπλέκονται, σέ τελευταία άνάλυση, στήν πάλη τών τάξεων. Άν ό Μάρξ

κληρονόμησε τήν πολυτιμη έννοια τής *άντίφασης* από τόν Χέγκελ, έμεις κληρονομήσαμε από τόν Μάρξ τή μονάκριβη δυνατότητα τής πάλης τών τάξεων.

Υπάρχει, λοιπόν, εδώ ένα ληξιπρόθεσμο χρέος τής άναεωτικής Άριστεράς. Αυτό τό χρέος τήν αφορά ως κομματικό όργανισμό. Γιατί τά άτομα πού τήν άποτελούν έχουν (όσα έχουν) και πρέπει νά έχουν τίσ άπόψεις τους γι' αυτά τά ζητήματα. Αυτό όμως δεν άρκει, είναι πρακτικά άνευ σημασίας, δεν πολιτικοποιεί μέ κανένα τρόπο τήν πολιτική τής.

Οί παραπάνω ύπαινιγμοί γιά τίσ μορφές ένεργοποίησης τών άντιφάσεων μέσα στήν ταξική πάλη προφανώς δεν έξαντλούν τό θέμα. Άπλώς θίγουν τή γενική πλευρά ενός ζητήματος πού στό έπόμενο, όπως άναδεικνύεται διαμέσου τής άναφοράς στήν «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης, έχει και ιδιαίτερες πλευρές γιά τήν κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Πώς είναι άραγε δυνατό νά έννοήσουμε τήν «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης; Άν ό άνθρωπος άποτελεί μέρος τής φύσης και είναι πράγματι ένα φυσικό είδος όντας ταυτόχρονα έξω από τήν ύπόλοιπη φύση ως μέλος τής κοινωνίας, πώς βρίσκεται σ' αντίθεση μέ τή φύση; Μπορεί νά υπάρξει αντίθεση άνάμεσα στόν άνθρωπο και στό «όργανικό του σώμα» πού είναι έν γένει ή φύση; Ποιά μπορεί νά είναι ή λύση αυτής τής «άντίθεσης»; Άσφαλώς, δεν μπορεί νά είναι ή έξαφάνιση τής φύσης ούτε ή έξαφάνιση του άνθρώπου. Αυτό θά ήταν τό τραγικό τέλος τής ιστορίας. Άν ή λύση τής αντίθεσης κεφαλαίου-έργασίας συνίσταται στήν κατάργηση του κεφαλαίου, εδώ ή λύση ίσως νά συνίσταται στή «συμφιλίωση» άνθρώπου και φύσης. Οί οικολόγοι έχυσαν πάρα πολύ μελάνι καταγγέλοντας τίσ προσπάθειες του άνθρώπου νά κυριαρχήσει στή φύση, έγκαλώντας σέ μιά «συμφιλίωση» του άνθρώπου μέ τή φύση, πρίν είναι πολύ άργά. Πώς καθορίζεται όμως αυτή ή «συμφιλίωση»; Μέ ποιά κριτήρια; Πέρα από κάποιες νεορομαντικές και νατουραλιστικές φλυαρίες, ή μόνη άπάντηση σ' αυτά τά έρωτήματα είναι ή σιωπή.

Ό άνθρωπος δεν άντιμετωπίζει τή φύση άτομικά, αλλά διαμέσου τής κοινωνίας. Άν ύπάρχει μιά «άντίθεση» αυτή δεν είναι ή «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης αλλά κοινωνίας-φύσης. Η καταστροφή τών δασών του Άμαζόνιου, τό Τσερνομπίλ, τό νέφος, τά βρώμικα ποτάμια, ή δξινη βροχή, αλλά και οί καλλιέργειες, τά βουστάσια, οί στάνες, τό δομημένο περιβάλλον δεν είναι παρά κοινωνικά άποτελέσματα. Άποτελέσματα περισσότερων του ένός κοινωνικών μετασχηματισμών. Άποτελέσματα τής παγκόσμιας ιστορίας. Άποτελέσματα μιάς *άντιπαλότητας*

άνάμεσα στην κοινωνία και τη φύση κι όχι μιάς «άντιθεση». "Αν σήμερα ο ταξικός αγώνας των κυρίαρχων τάξεων έναντι των κυριαρχουμένων, χρησιμοποιεί τις τεχνολογικές δυνατότητες της «φτηνής» εκμετάλλευσης της φύσης, ως το ακρότατο σημείο εκδήλωσης μιάς οικολογικής κρίσης, αν παίζει με τη φωτιά, αυτό συμβαίνει για να αποφευχθεί η εκρηξη της καπιταλιστικής αντίφασης. "Η αντιπαλότητα κοινωνίας-φύσης καθίσταται έτσι μία μορφή της καπιταλιστικής αντίφασης, της καπιταλιστικής ανάπτυξης που εξασφαλίζει προσωρινά έναν κοινωνικό συμβιβασμό. Τό μέλλον είναι άορατο, ο αγώνας όμως του ανθρώπου και της κοινωνίας με τη φύση θα μπορούσε ν' αλλάξει αν άλλαζε η κοινωνία, όπως άλλωστε ήταν διαφορετικός στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. "Επειδή όμως πρόκειται για μία αντιπαλότητα, δεν θα ήταν δυνατό να καταργηθεί. Τό να στοχάζεται η "Αριστερά τη σχέση ανθρώπου-φύσης διαμέσου της κοινωνίας με δρους αντιπαλότητας κι όχι αντίθεσης δεν συνιστά σχολαστικότητα, είναι συστατική της προϋπόθεσης.

Τίποτε δεν είναι πίο χρονοβόρο από την επίλυση άνωπρωτων ή κακοδιατυπωμένων προβλημάτων, όπως έλεγε κι ο άλλος. Δυστυχώς για μās, οι παγίδες είναι πολλές, διάσπαρτες και καλοστημένες. Για να τις αποφύγουμε δεν διαθέτουμε κάποιο τυφλοσούρη, μιά συνταγή δοσμένη μιά για πάντα, εκτός από μιά γενική προειδοποίηση: «ή γνώση του πραγματικού αντικειμένου περνά όχι από την άμεση έπαφή με τό «συγκεκριμένο», αλλά εξαρτάται από την παραγωγή της έννοιας του έν λόγω αντικειμένου (μέ την έννοια του αντικειμένου γνώσης) ως άπόλυτη προϋπόθεση για τη θεωρητική του δυνατότητα». ³ Για να φωτίσουμε λίγο περισσότερο τό μέγεθος της διαφορετικότητας των επιπτώσεων πάνω στην στρατηγική της "Αριστεράς, ανάλογα με τόν τρόπο που αντιμετωπίζει τη σχέση ανθρώπου-φύσης, αξίζει να θυμηθούμε ένα αντίστοιχο παράδειγμα, έχοντας κατά νου την προειδοποίηση που μόλις αναφέραμε.

Στίς αρχές της δεκαετίας του '70 ήταν της μόδας μιά άλλη «άντιθεση»: ανάμεσα στο «κέντρο» και στην «περιφέρεια». Σήμερα αναφέρεται και ως «άντιθεση» Βορρά - Νότου. Σύμφωνα με τούς Σεμίρ "Αμίν, "Αργύρη "Εμμανουήλ και άλλους αυτή η «άντιθεση» προκαλεί τό φαινόμενο της «άνισης ανταλλαγής» και έτσι τό προλεταριάτο των χωρών του «κέντρου» συμμετέχει στην «εκμετάλλευση» του τρίτου κόσμου. Συνεπώς μόνον οι λαϊκές μάζες της «περιφέρειας» διαθέτουν ένα πραγματικό επαναστατικό δυναμικό. ⁴ "Όπως πολύ σωστά σημείωνε τότε ο Σάρλ Μπετελέμ στην αντιπαρά-

θεση του με τόν "Αργύρη "Εμμανουήλ «αν σκέφτεται, κανείς τίς μεταξύ των χωρών οικονομικές σχέσεις με δρους εκμετάλλευσης δημιουργεί-μιά σειρά συσκοτίσεις. "Η έννοια της εκμετάλλευσης μετατρέπεται σε δρο ιδεολογικό, που αντί να υποδηλώνει μιά ταξική σχέση, επικαλύπτει ένα σύνολο σχέσεων διαφορετικής φύσης που δεν είναι δυνατό να εκφραστούν με μιά και την αυτή έννοια. Συνεπώς... αναβιώνει τό ιδεολογικό ζεύγος που ο ιστορικός ύλισμός έχει αποβάλλει από τό θεωρητικό του όπλοστάσιο... τό ιδεολογικό ζεύγος «πλούσιοι - φτωχοί»⁵ (ύπογραμμισεις δικές μου). "Άλλο πράγμα είναι η «άντιθεση» και η «εκμετάλλευση» που ύφιστανται οι ύποανάπτυκτες χώρες («περιφέρεια», Νότος) από τίς αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες («κέντρο», Βορρά) κι άλλο πράγμα είναι η αντίθεση και η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας από τό κεφάλαιο. "Ίδου μιά ακόμη «λεπτομέρεια», που επειδή ακριβώς αντιμετωπίστηκε ως ακαδημαϊσμός, έφερε τόση σύγχυση και άποπροσανατολισμό (βλέπε Χαμείνι) στίς γραμμές της "Αριστεράς.

Κι αν ακόμη δεν έχουμε πεισθεί για τό αν η σχέση ανθρώπου - φύσης συνιστά αντίθεση ή όχι, κι αν ακόμη μās φαίνεται αδιανόητο να ξεκόσουμε άπό μιά όντολογία των αντιθέσεων/αντιφάσεων [οι «κόκκινοι» προσκολλημένοι στην αναποδογυρισμένη Χεγκελιανή διαλεκτική της αντίθεσης κεφαλαίου - εργασίας και οι «πρασινοκόκκινοι» σε μιά σειρά από «αντιθέσεις» οι όποιες δεν μπορούν να απομονωθούν μεταξύ τούς ούτε να αναχθούν ή μιά στην άλλη»⁶] και να στοχασθούμε την ταξική πάλη, άς στοχασθούμε τουλάχιστον πάνω στην προειδοποίηση που προαναφέραμε. Μιά προειδοποίηση που άπορρέει από μιά πραγματική αναγκαιότητα και συνοδεύεται άπό μιά έπισήμανση: ή χρήση της έννοιας ενός αντικειμένου συνδέεται άποκλειστικά και μή - γραμμικά με την προβληματική περί αυτό τό αντικείμενο, του άνήκει δηλαδή και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη γνώση ενός άλλου αντικειμένου (άκόμη και συναφούς) χωρίς να έχει ύποβληθεί σε μιά διαδικασία *αναπαραγωγής* της. "Η έν λόγω έννοια δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την *έπιστημονική* γνώση ενός άλλου αντικειμένου, για την αντικειμενική του γνώση, γιατί μιά έννοια ξεκομμένη άπό τό πεδίο παραγωγής κι άναφοράς της μετατρέπεται κατά κανόνα σε *δρο ιδεολογικό*. Καθίσταται έτσι χρησιμοποιήσιμη για τούς αντικειμενικούς *στόχους του κάθε ύποκειμένου που την ασπάζεται*. Τό έν λόγω ύποκειμένο άγνοεί συνήθως αυτή τη μετάπλαση των έννοιών και πιστεύει έντίμως ότι «ανάκάλυψε» νέα έπιστημονικά όπλα για τόν αγώνα του, ό όποιος

έντούτοις εξακολουθεί να διεξάγεται με ιδεολογικούς δρους).

Βαπτίζοντας, λοιπόν, την αντιπαλότητα μεταξύ κοινωνίας - φύσης «άντιθεση ανθρώπου - φύσης», όχι μόνο καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε μιά άνύπαρκτη αντίθεση, αλλά και να συσκοτίσουμε την ταξική πάλη που διεξάγεται στην οικονομία, στην πολιτική και στη θεωρία με μιά ήθικη μαρτυρία. "Η άστική τάξη, ή όποια όχι μόνο πασχίζει να διατηρήσει την κυριαρχία της στην κοινωνία, αλλά και κάποιες συνθήκες ζωής και αναπαραγωγής του συνόλου της κοινωνίας δεν θά παζαρεύει έτσι άμεσα την ταξική της ύπόσταση, αλλά τό κόστος των αναγκαίων έπεμβάσεων (ή τών μη - έπεμβάσεων, της διακοπής δραστηριοτήτων) για να αποφευχθεί μιά περαιτέρω καταστροφή της φύσης ως τό σημείο εκείνο που θά καθιστούσε ίσως άδύνατη την αναπαραγωγή της έργατικής δύναμης. ⁷ "Θά συνεισφέραμε έτσι στη διαιώνιση μιάς άθλιότητας: κοινωνικής και φυσικής. Μετά από έναμίσιο αιώνα με μιά τόση πλούσια ιστορική έμπειρία πίσω μας, όχι μόνο δεν είμαστε πίο σοφοί από τόν Μάρξ, όχι μόνο δεν μπορούμε ακόμη να δούμε καθαρά τίς μορφές ένεργοποίησης των αντιφάσεων μέσα στην ταξική πάλη, αλλά κατάκοποι από τίς περιπέτειες της ταξικής πάλης κινδυνεύουμε πάλι να συνδέσουμε άπλως με τό και, την "Αριστερά και την Οικολογία, να μή *συναντηθούμε* δηλαδή.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Μιλήσαμε παραπάνω για έπιστημονικές έννοιες και ιδεολογικούς δρους. Αυτό δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι ο μαρξισμός είναι με την έπιστήμη και έναντιόν της ιδεολογίας. "Ο "Άλτουσερ παλαιότερα και ο Λαμπικάς μύτεπειτα έχουν γράψει τίς πίο αξιόλογες σελίδες γι' αυτά τά ζητήματα. ⁸ "Εμείς περιοριζόμαστε εδώ να ύπενθυμίσουμε την άνάγκη για την επανενεργοποίηση (και ότι αυτό συνεπάγεται) της επαναστατικής έπιστήμης του ιστορικού ύλισμού και της κομμουνιστικής ιδεολογίας. "Ο μαρξισμός, λοιπόν, άναγνωρίζει την ύπαρξη ιδεολογιών και τίς έκτιμα ανάλογα με τόν ρόλο που διαδραματίζουν στην ταξική πάλη. "Εξάλλου ο καθένας (άτομο, όμάδα, κόμμα) άσκει την πολιτική του με βάση την ιδεολογία του. Ποιές είναι άραγε οι ιδεολογίες που άπορρέουν από την έννοια της *οικολογικής κρίσης*; Δεν μπορεί να είναι —κατά τό μάλλον ή ήττον— παρά ιδεολογίες *αντιδραστικές*. "Η άποδοχή της «πραγματικότητας» της οικολογικής κρίσης —όπως αυτή μάλιστα παρουσιάζεται άπό τά μέσα μαζικής ενημέρωσης που άδρα-

ξαν αυτή τη χρυσή ευκαιρία, χρυσή χωρίς εισαγωγικά έλέω της ανταλλακτικής της αξίας— παραπέμπει τουλάχιστον στην ανάγκη διατήρησης της φύσης στη σημερινή κατάσταση στη μη περαιτέρω οικολογική καταστροφή. Τό ζήτημα της υπεράσπισης της φύσης αποκτά έτσι ένα χαρακτήρα επείγοντος, μπαίνει σε προτεραιότητα. Μέ την ένυπαρκτη στον καπιταλισμό κομμουνιστική τάση καθημαγμένη, ή επικαιρότητα του σοσιαλισμού σκιαάζεται ακόμη περισσότερο και από την ανάγκη της διαταξικής υπεράσπισης της φύσης. Η κυρίαρχη ιδεολογία έλλειψει αντιπάλου—όχι μόνο λόγω της κρίσης του μαρξισμού αλλά και λόγω του ανεπαρκούς και αντιφατικού θεωρητικού λόγου της οικολογίας—έχει κατορθώσει ήδη σήμερα, μετά από την άμμηανία της πρώτης περιόδου, να παρέμβει και να αξιοποιήσει—όχι χωρίς αντιστάσεις και όχι πάντοτε με έπιτυχία— υπέρ του κοινωνικού status quo την ίδια την οικολογική κρίση. Βέβαια τά πράγματα είναι πιο σύνθετα, οι έν λόγω ιδεολογίες διαφέρουν μεταξύ τους και είναι αντιδραστικές μόνο σε τελευταία ανάλυση.

Όπως αναφέρεται και άλλου «μετά τη θεαματική “ανάκαλυψη” της από τό ιδεολογικό ρεύμα της “Εκθεσης της Ρώμης, ή οικολογική κρίση δημιούργησε έναν στοιχειώδη άμμητικό μηχανισμό που ταιριάζει στον “παράδοξο χώρο” της κυρίαρχης ιδεολογίας» και που είχε σά συνέπεια την καλλιέργεια και ανάπτυξη—μέσα από τη σχετική διαμάχη— δύο έκ διαμέτρου αντιθέτων δοξασιών: από τη μία πλευρά ένα είδος άνορθολογικής μοιρολατρίας άπέναντι στην οικολογική κρίση «άπό την όποία μόνο ένα θαύμα θά μπορούσε να μάς σώσει, θαύμα που ένδεχομένως θά προέκυπτε από ένα είδος θαυματουργικής μεταοσίωσης της άνθρωπότητας (αυτή φαίνεται να είναι ή θέση του Μπάρο)» και άπό την άλλη πλευρά «μια έξισου άνορθολογική άισιοδοξία, βασισμένη είτε στη μεταφυσική έμπιστοσύνη στην ικανότητα του ανθρώπου να έπιλύσει μέσω της τεχνολογίας όλα τά προβλήματα που αυτή ή ίδια ή τεχνολογία γεννά, είτε στη θρησκευτική πίστη στην ικανότητα άυτορρύθμισης κάποιου οικολογικού ύπερσυστήματος».⁹

Αυτές οι πρώτες δοξασίες—οι όποιες είναι ακόμη ενεργά παρούσες στη σκέψη και καθορίζουν τη στάση και τις πρακτικές πολλών— που έβαλαν κατά κάποιον τρόπο έντός παρενθέσεως τόν συγκεκριμένο ύλικό χαρακτήρα της οικολογικής κρίσης δέν ήταν και οι μοναδικές που άναπτύχθηκαν μέσα στό οικολογικό κίνημα. Σήμερα πλέον υπάρχουν και άνάμεσα στους πράσινους αξιόλογες αναλύσεις που συνδέουν την οικολογική κρίση

μέ τόν κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, μέ τόν καπιταλισμό στη συγκεκριμένη ιστορική φάση του. Η έννοια όμως και ή ύλικότητα της οικολογικής κρίσης παραμένουν θολές. Κι αυτό συμβαίνει γιατί ή οικολογική κρίση δέν είναι ένα οικολογικό φαινόμενο.

Σέ κανένα επίπεδο της οικολογικής έπιστήμης (ένα ακόμη άνοιχτό ζήτημα: ύφίσταται κάποια οικολογική έπιστήμη και πώς; Ζήτημα που επίσης έπείγει να συζητήσουμε συστηματικά) δέν είναι δυνατό να καθοριστεί ό κριτικός χαρακτήρας τών τόσο διαφορετικών φαινομένων—οικολογικών καταστροφών ή/και άπειλών, εξάντληση άποθεμάτων και λοιπά— που συνιστούν την έν λόγω κρίση. Οι θεωρούμενες (με ποιά άραγε κριτήρια;) άναγκαίες συνθήκες έπιβίωσης τών άνθρώπων που είναι διαφορετικές για τούς Λάπωνες, τούς Βεδουίνους και τούς Λονδρέζους δέν είναι μόνο βιολογικές, είναι και κοινωνικές. Η διαδικασία άναπαραγωγής του ανθρώπου είναι μια σύνθετη ύλικοϊστορική διαδικασία. Αυτές οι διαφορετικές χωρικά και χρονικά άναγκαίες συνθήκες άναπαραγωγής, δέν συνιστούν κατά κανένα τρόπο και μέσω καμιάς έπιλεκτικής διαδικασίας και τις ικανές συνθήκες της μελλοντικής άναπαραγωγής τών ανθρώπων και τών κοινωνικών τους σχηματισμών. Οι ικανές συνθήκες παραμένουν άγνωστες. Η έννοια της οικολογικής κρίσης παραπέμπει σήμερα σε μια άπειλή. Αυτό δέν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι ή μόλυνση του άέρα, του νερού, του έδάφους, ή εξαφάνιση πολλών δασών, ή εξαθλίωση του δομημένου χώρου πρέπει να μάς άφήνουν άδιάφορους, έν όψει της άπροσδιοριστίας της οικολογικής κρίσης. Άντίθετα μάς ένδιαφέρουν και μάλιστα επείγοντως. Αυτό όμως τό έπείγον, δέν παραπέμπει στην «προτεραιότητα της οικολογικής κρίσης» (έδώ διαφωνώ με τόν Βόλφ, βλέπε και σχετική παραπομπή), ούτε στην προτεραιότητα άναζήτησης μιάς «θετικής λύσης που θά έπιτρέψει να περιοριστούν οι ζημιές και να άποκατασταθούν οι οικολογικές συνθήκες μιάς πλούσιας άνθρώπινης ζωής».¹⁰

Άν συμφωνούμε ότι ή εϋθύνη για τό μέγεθος τών οικολογικών καταστροφών και της κοινωνικής εξαθλίωσης γενικότερα, βαρύνει τόν καπιταλισμό, και τόν ύπαρκτό, σοσιαλισμό τότε όφισαδήποτε προσωρινή άπάλυνση της φυσικής και κοινωνικής εξαθλίωσης—ή όποια άπάλυνση πρέπει έντούτοις μόνιμα να έπιδιώκεται κι αυτό είναι τό τεράστιο πρακτικό πρόβλημα που πρέπει να άντιμετωπίσουμε χωρίς να ένισχύουμε άπλώς κάθε φορά τόν άριστρισμό διαμέσου του ρεφορμισμού και άντιστρόφως—άν δέν συμβαδίζει με μια περαιτέρω ένίσχυση της ένυπαρκτης στον καπιταλισμό κομμουνιστικής τάσης, είναι έξ όλοκλήρου ένα

άκόμη δώρο στό κεφάλαιο. Φτάνουμε έτσι σ' ένα σημείο άκίνητοποίησης: ή οικολογία ζητά έγγυήσεις για τό πόσο οικολογική θά είναι ή σοσιαλιστική κοινωνία (καλοπροαίρετα ό οίκοσοσιαλισμός, έχθρικά τά λοιπά οικολογικά ρεύματα) και ή Άριστερά που θά μπορούσε να έπανενεργοποιήσει—όχι να έγγυηθεί, γιατί κανείς δέν μπορεί να δώσει έγγυήσεις για την έκβαση της ταξικής πάλη— την επικαιρότητα του σοσιαλισμού, τό δράμα της άταξικής κοινωνίας— για να έξηγούμαστε ή κομμουνιστική κοινωνία δέν θά είναι μια κοινωνία χωρίς προβλήματα, μια κοινωνία «άγγέλων», αυτά άφορούν τόν έπουράνιο παράδεισο—περί άλλο τυρβάζει. Κοντολογίς, δέν ύπάρχει ως τέτοια σήμερα. Έπειδή όμως τά προβλήματα ύπάρχουν και ή ταξική πάλη διεξάγεται χωρίς άνάπαυλα—άκόμη κι άν διεξάγεται στά τυρβά—συμβαίνει τό έξής παράδοξο: ένα σημαντικό τμήμα τών οικολόγων να προσπαθεί να ξανακαλύψει τόν μαρξισμό και τόν κομμουνισμό και ένα τμήμα της Άριστεράς να προσπαθεί να ξανακαλύψει την οικολογία. Ποιόν μαρξισμό όμως, ποιόν κομμουνισμό και ποιά οικολογία; Άν πρόκειται για τόν γκριζοκόκκινο μαρξισμό και την γκριζοπράσινη οικολογία, για τη σοσιαλδημοκρατία ή και τόν άριστρισμό και τόν οικολογικό νατουραλισμό, ή και τεχνοκρατισμό, θά έχει δοθεί μια άκόμα ευκαιρία στον καπιταλισμό να διαχειριστεί αυτός, για λογαριασμό όλων, τη φυσική και κοινωνική άθλιότητα.

1. Βλέπε «Οικολογία και Άριστερά», του Άγγελου... Έλεφάντη, Δεκαπενθήμερος Πολίτης, τεύχος 15, 1984.

2. Στο ίδιο.

3. Βλέπε Λουί Άλτουσέρ, «Η θεωρητική επανάσταση του Μάρξ», Πολίτης, τεύχος 35, Ιούνιος 1980, σελ. 41.

4. Βλέπε Σάρλ Μπετελέμ, «Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις», Πολίτης, τεύχος 9, Φεβρουάριος 1977, σελ. 66.

5. Στο ίδιο.

6. Γράφοντας αυτές τις γραμμές είχα τό μυαλό μου στην οικολογική προβληματική της «Προλεταριακής Δημοκρατίας» (Ιταλία), όπως παρουσιάστηκε άπό τόν Γ. Ριτζούλη στο «Δέν μπορεί να ύπάρξει κυριαρχία επί της Φύσης», έφημερίδα Έπαχή, Κυριακή 22 Ιανουαρίου 1989.

7. Βλέπε Φ.Ο. Βόλφ, «Σοσιαλιστική μετάβαση και οικολογική κρίση», Πολίτης, τεύχος 96, σελ. 32.

8. Βλέπε Λουί Άλτουσέρ, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους», Θέσεις, εκδόσεις Θεμέλιο, 1977 και Ζώρζ Λαμικά «Le paradigme du Grand-Hornu», εκδόσεις La Brèche, Παρίσι 1987. Άπόσπασμα άπό αυτό τό βιβλίο δημοσιεύτηκε στον Πολίτη, τεύχος 86, Δεκέμβριος 1987.

9. Βλέπε παρ. 7.

10. Στο ίδιο.

Οικολογία και 'Αριστερά

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Ηταν Μάρτης του 1984 όταν στον *Δεκαπενθήμερο Πολίτη* (τεύχ. 15) διατύπωνα την άποψη ότι οι «άριστεροί είναι καταδικασμένοι να γίνουν και οικολόγοι, οι οικολόγοι είναι καταδικασμένοι να γίνουν και άριστεροί». 'Η πρόταση αυτή, μέσα στην άβεβαιότητά της, θα μπορούσε να εκληφθεί ως προσπάθεια συγκερασμού και αρμονικής συμβίωσης αντιλήψεων που εμφανίζονται, και ένδεχομένως είναι, αντιθετικές· θα μπορούσε ακόμη να εκληφθεί ως προσπάθεια οικειοποίησης της οικολογικής προβληματικής για να διασωθεί μία άριστερά που παραδέρνει μέσα στις αντιφάσεις της, να εκσυγχρονισθεί με δλίγη οικολογική γαρνιτούρα. Θά μπορούσε επίσης να διαβαστεί και άλλως: τόσο οι άριστεροί όσο και οι οικολόγοι σπάνε τά μούτρα τους μπροστά στο ίδιο πρόβλημα, και οι δύο δοκιμάζονται μπροστά στην ίδια πραγματικότητα: *την οικολογική κρίση*. Κι ακόμη, μήπως είναι πλέον αδιανόητο να είναι κανείς ά-

ριστερός χωρίς να έχει ενσωματώσει στη σκέψη και την πρακτική του την οικολογική προβληματική, μήπως είναι αδύνατο πλέον να είναι κανείς οικολόγος χωρίς να έχει ενστερνισθεί την άριστερή (και ποιάν απ' όλες;) προβληματική; Φαίνεται δηλαδή ότι τά δύο ρεύματα, τό ένα με μιά ιστορία δύο αιώνων ήδη, τό άλλο με μιά ζωή δυό μόλις δεκαετιών, έχουν ένα επίκοινο σημείο: τά αποτελέσματα που δημιουργεί ή διαχείριση της φύσης από τον άνθρωπο αποτελέσματα που έχουν φθάσει σέ ένα κρίσιμο σημείο και που θέτουν προβλήματα για τό ίδιο τό μέλλον του ανθρώπου ως φυσικής οντότητας και ως κοινωνίας ανθρώπων. Χρειάζεται, λοιπόν, κατ' αρχήν να ανιχνευθούν οι τρόποι με τους οποίους οι άριστεροί, και στην προκειμένη περίπτωση έννοω την κομμουνιστική άριστερά, προσέγγιζαν τό πρόβλημα φύσης, να ανιχνευθεί δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο τό πρόβλημα αυτό επηρέαζε, αν επηρέαζε, τίς απόψεις τους και τή στρατηγική τους.

Πρίν μιά δεκαετία περίπου και στον τόπο μας είχε αρχίσει να τίθεται μέ τον ένα ή τον άλλο τρόπο τό οικολογικό πρόβλημα είτε στή γενικότητά του είτε μέ άφορμή συγκεκριμένες καταστάσεις που δημιουργεί ή ρύπανση, ή περιβαλλοντική καταστροφή, τό άξενο των πόλεων, ή ύποβάθμιση του περιβάλλοντος, οι κίνδυνοι για τήν υγεία των ανθρώπων, ή έξαφάνιση των ειδών κ.λπ. 'Εξ αντικειμένου λοιπόν είχε τεθεί τό πρόβλημα σχέσεων οικολογίας και άριστερας. 'Εχω ώστόσο τήν έντύπωση ότι τά πράγματα έξακολουθούν να είναι τό ίδιο συγκεχυμένα όσο και πρίν δέκα χρόνια. Θά μπορούσα μάλιστα να προσθέσω ότι ή σχέση των δρων «οικολογία» και «άριστερά» δέν είναι πιά μιά σχέση ούδέτερη ή άδιάφορη και μάλλον ή προσέγγιση των δύο δρων ύποδηλώνει αντιπαλότητα.

Βιάζομαι εύθως έξ αρχής να τονίσω ότι αν ή οικολογική προβληματική δέν έχει διαπεράσει τίς πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές των κομμά-

των τής άριστεράς και άν, από τήν άλλη μεριά, δέν έχει αναπτυχθεί αξιόλογο οικολογικό κίνημα στον τόπο μας, οι αιτίες είναι, βασικά, τριών κατηγοριών, και καλό θά ήταν νά υπάρξει εδώ μιά έπισκόπηση.

Α. ΕΝΑΣ «ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΜΕΝΟΣ» ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ: ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Οι αιτίες πού δημιουργούν τήν οικολογική κρίση πρέπει νά άνιχνευθούν στους ιστορικούς δρους διαμόρφωσης του έλληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, μολονότι τά άνησυχητικά συμπτώματα αυτής τής κρίσης είναι σχετικά νέο φαινόμενο. Μόλυνση, ρύπανση, έρημοποίηση, κλιματολογικές αλλαγές, καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, νέφος κ.λπ. είναι φαινόμενα πού δέν τά συναντά κανείς π.χ. στον Μεσοπόλεμο ή στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες άν και οι αιτίες πού τά προκάλεσαν είναι ήδη έν δράσει. Η καθυστερημένη εμφάνιση τής οικολογικής ευαισθησίας αντιστοιχεί σε μιά σχετική καθυστέρηση τής οικονομικής ανάπτυξης. Όταν τή δεκαετία του '70, και πολύ περισσότερο στή δεκαετία του '80, μέ τή συσσώρευση χρήσεων, τήν πύκνωση δραστηριοτήτων, τή ληστρική άπομύζηση τής φύσης εμφανίζονται τά φαινόμενα τής οικολογικής κρίσης πού πλήττουν όχι άπλως κάποιες περιοχές ή κοινωνικές ομάδες, αλλά, όλόκληρες περιφέρειες και μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τότε, αρχίζουν οι πρώτες φωνές, οι πρώτοι προβληματισμοί πού εστιάζουν τήν προσοχή τους στο οικολογικό πρόβλημα. Όσο άκόμη οι Νεοέλληνες ζούσαμε κάτω από τό φάσμα τής άνέχειας ή προστασία τής φύσης δέν έμπαινε μέσα στις προτεραιότητες προείχε ή επιβίωση των ανθρώπων. Έκείνη ή τόσο γνωστή και διαδεδομένη «άντιπαροχή» του πατρώου άκινήτου χρησίμευε για νά διώξει τους γιούς και τίς κόρες από τή μιζέρια του λασπωμένου δρόμου, αλλά συνάμα όταν τό σοκάκι των παιδικών μας χρόνων, ή λάμπα του πετρελαίου, ή ξυπολυσιά, οι μουλαρομεταφορές έγιναν άνάμνηση θολή, όταν ξεπεράστηκε ή λαχτάρα για τήν άπόκτηση του πρώτου τροχοφόρου, των adidas, του διαμερίσματος, του ηλεκτρικού σπιτιού και του «σύνθετου», όταν ο έλληνικός λαός έφτασε στο σημείο νά τρώει κάθε μέρα κρέας και νά γνιιάζεται περισσότερο για τά κιλά πού πρέπει νά χάσει παρά μέ τί θά στρώσει τό τραπέζι του, τότε, πλήθυναν οι έμπειρίες πού μάς έδειχναν ότι μαζί μέ τό βρώμικο νερό πετάχθηκε και τό παιδί,

δτι τούτη η απαστράπτουσα επιφάνεια τής ευμάρειας κάλυπτε κάποιες βαθύτερες άποστερήσεις, κάποια βαθύτερα αίτήματα ευζωίας. Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι λέξεις όπως νέφος, ρύπανση, οικοσύστημα, βιολογικός καθαρισμός, δξυνη βροχή, άναστροφή, περιβάλλον, τρύπα δξοντος άκόμη και ή λέξη οικολογία δέν ύπήρχαν πριν μερικά χρόνια στο καθημερινό λεξιλόγιο του Νεοέλληνα και ότι μέσα σε λίγο καιρό έκαναν καριέρα λαμπρή. Κατά ένα κλασικό τρόπο ή ταχύρρυθμη αλλαγή των συνθηκών ζωής έφερε στον κόσμο μιά νέα κοινωνική ευαισθησία. Ένα έφιαλτικό είναι άφύπνισε μιά κάποια οικολογική συνείδηση πού μέ τή σειρά τής τροφοδότησε τήν οικολογική προβληματική.

Οι ιστορικές συνθήκες άνάπτυξης τής έλληνικής άριστεράς ήταν τέτοιες πού δέν έφεραν στο προσκήνιο προβλήματα οικολογικής φύσης. Η έλληνική άριστερά παραγνώριζε τίς αιτίες του οικολογικού προβλήματος καθώς στόχο είχε, και για πολλές δεκαετίες, τήν αντιμετώπιση άφενός των καθεστώςτων τής πολιτικής άνωμαλίας (φασισμός, Πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος πόλεμος, μετεμφυλιοπολεμική τρομοκρατία, στρατιωτική δικτατορία) και άφετέρου τά κοινωνικά προβλήματα πού δημιουργούσαν ή ιμπεριαλιστική έξάρτηση, ή οικονομική καθυστέρηση και οι καπιταλιστικές σχέσεις. Ήταν βέβαια μιά παραγνώριση κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένη γιατί ή κοινωνική και ή πολιτική συγκυρία άλλες προτεραιότητες άναδεικνυαν. Όστόσο τά ιδεολογικά και τά θεωρητικά έφόδια τής άριστεράς ήταν τέτοια πού τής στέρχναν τήν άναγκαία ευαισθησία και έγρήγορη νά άντιληφθεί ότι ή πάλη εναντίον τής οικονομίας του κέρδους, δέν μπορεί νά περιορισθεί άτιμωρητί στην πάλη μόνον εναντίον του κέρδους, νά διαγνώσει δηλαδή ότι πρόδος, τεχνολογία, ύλική ευημερία, άνάπτυξη, μορφές κατανάλωσης, άρα τρόποι ζωής, άνάγκες, κοινωνικές προσδοκίες, άτομικές και οικογενειακές στρατηγικές και λαϊκές ιδεολογίες κατασκευάζονται στή μήτρα των καπιταλιστικών σχέσεων και δυνάμεων παραγωγής πού οδηγούν στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Βρεθήκαμε μπροστά στις συνέπειες χωρίς νά έχουμε διαγνώσει έγκαιρα τίς αιτίες. Ήδη από τή δεκαετία του '60 αιτίες και συνέπειες ήταν έν δράσει αλλά ή άριστερά άδρανής. Όπως στο σημείο αυτό συναντούμε μιάν από τίς πιο μακρόβιες και τίς πιο άποπροσανατολιστικές συνέπειες τής ιδεολογίας του άντιφασισμού και του λαϊκομετωπισμού πού άποτελούσαν, και άποτελούν άκόμη για τό μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεων τής άριστεράς, τό βασικό πολιτικό της έργαλειό, ένα έργαλειό όμως έντε-

λως άκατάλληλο για νά άντιμετωπίσει τά προβλήματα πού δημιουργεί ο βιομηχανικός παραγωγικός πολιτισμός.

Β. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Έκτός όμως από τά προηγούμενα, πού θά μπορούσαν νά άποδοθούν στις ιδιομορφίες τής έλληνικής κοινωνίας και του έλληνικού άριστερου κινήματος ύπάρχουν και κάποιου γενικότερου λόγου, ιδιαίτερα δραστικοί, πού θά καθλώσουν σε άδράνεια τήν έλληνική άριστερά άπέναντι στο οικολογικό πρόβλημα. Η παραγνώριση για τήν όποία μιλούσα πιο πάνω δέν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα πού προσιδιάζει ειδικά και μόνο στην έλληνική άριστερά. Μέσα στο ίδιο κλίμα κινείται ή διεθνής κομμουνιστική άριστερά σε όλόκληρο τον εικοστό αιώνα.

Τά κυρίαρχα ρεύματα του εργατικού κινήματος, ήδη από τά τέλη του 19ου αιώνα, είχαν πριμοδοτήσει τρία μέτωπα άγώνων: τήν έκμετάλλευση, τήν πολιτική καταπίεση και τήν έθνική άνεξαρτησία (όπου έτίθετο τέτοιο πρόβλημα). Αλλά πρέπει νά έπιμείνουμε στο γεγονός ότι αυτές οι τρεις προτεραιότητες πού ύπαγόρευαν τή στρατηγική των άριστερών κινήματων όχι μόνο δέν ταιριαζούν μέ τήν οικολογική προβληματική αλλά είναι πολύ περιοριστικές και ως προς τήν μαρξιστική προοπτική. Τόσο μάλιστα περιοριστικές πού μπορεί νά έγκλωβίσουν και τόν ίδιο τόν μαρξισμό σε μιά προοπτική ρεφορμιστική. Γιατί άν κατά τόν Μάρξ στή βάση του καπιταλιστικού συστήματος ένυπάρχει ή άναγωγή των άτόμων και των ομάδων σε άγοραστές και πωλητές έμπορευμάτων και έφόσον ο διαχωρισμός των παραγωγών από τά μέσα παραγωγής είναι αυτός πού άρθρώνει τό σύνολο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, ή διαφορετικά έφόσον ο καπιταλισμός κατά τόν Μάρξ δέν είναι μόνο ένα σύστημα έκμετάλλευσης αλλά μιά συνολική άρθρωση κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, τότε, είναι άδύνατο νά τοποθετούμαστε εντός μαρξιστικής προβληματικής στο βαθμό πού τό εργατικό κίνημα δέν θέτει στο έπίκεντρο των άγώνων του τό ζήτημα πώς παράγουμε, τί παράγουμε και για ποιόν παράγουμε. Έφόσον ο καπιταλισμός περιορίζει τά άτομα σε άγοραστές και πωλητές χωρίς έξουσία έλέγχου πάνω στην όργάνωση και τίς σκοπιμότητες τής παραγωγής, έφόσον τά ζητήματα αυτά έπαφνενται στην άρμοδιότητα τής καπιταλιστικής έπιχείρησης ή όποια για τήν αντιμετώπισή τους γνωρίζει μόνο τό κρι-

τήριο της κερδοφορίας και της οικειοποίησης του κέρδους, τότε και ο αντι-καπιταλιστικός αγώνας παραμένει άναπνους και στην καλύτερη περίπτωση ανακυκλώνεται στα όρια ενός ριζοσπαστικού ρεφορμισμού της φορντιστικής εποχής. Και πράγματι η κομμουνιστική άριστερά, για πολλές δεκαετίες, πάλευε για την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και την πλήρη απασχόληση. Η στάση της ήταν άμυντική. Σέ γενικές γραμμές δεν έθεσε προβλήματα ως προς τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και πολύ περισσότερο δεν έθεσε το πρόβλημα των σκολών της παραγωγής, παραγνωρίζοντας έτσι τον κεντρικό άξονα της μαρξιστικής προβληματικής.

Δύο ήταν οι λόγοι αυτής της ύστερης, που γίνεται όλοένα και πιο φανερή στις μεταπολεμικές δεκαετίες.

α) Η σαγήνη του αμερικανισμού

Η οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται τα χρόνια αυτά ενώ έδραϊώνει το καθεστώς της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ταυτόχρονα δίνει απάντηση στα σκληρά προβλήματα διατροφής, ένδυσης, εκπαίδευσης, υγείας, στέγης κ.λπ. των μεγάλων λαϊκών μαζών. Μετά από είκοσι χρόνια κρίσης, πολέμου και καταστροφών ή ανθηρή και δυναμική αμερικανική οικονομία — που όχι μόνο δεν γνώρισε τις καταστροφές του Β' παγκοσμίου πολέμου στο έδαφός της, αλλά, ακριβώς, χάρη στον πόλεμο, γνώρισε μία χωρίς προηγούμενο άκμη και άπλωσε παντού στον κόσμο την ήγemonία της — με τα άμυθητα πλούτη της, το υψηλό βιοτικό της επίπεδο, την «άποτελεσματικότητα» της θά αποβεί το σαγηνευτικό μοντέλο για τις άλλες καπιταλιστικές χώρες των οποίων οι πληθυσμοί μαστίζονταν από την ανέχεια και τη φτώχεια. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η ανάπτυξη γίνεται ο στόχος που κανείς δεν θά άμφισβητήσει ούτε η κομμουνιστική άριστερά. Μέ αυτό τον τρόπο όμως φτιάχτηκε και η ιδεολογική προϋπόθεση ώστε ο στόχος του καπιταλισμού, που ήταν ακριβώς η αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής, να έξυπηρετείται άδιαμαρτύρητα. Έτσι ο καπιταλισμός όχι μόνο ξεπερνούσε την κρίση του αλλά συνάμα ανέπτυσε μία τέτοια δυναμική που σχεδόν άπρόσκοπτα διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής του και εισέδρε σε όλο και περισσότερους τομείς, όλο και περισσότερους κλάδους δραστηριότητας, όλο και περισσότερες χώρες. Τό κράτος εθνημερίας και πρόνοιας προσφέροντας μίαν ύψηλή κατανάλωση στις μάζες χάρη στην πλήρη απασχόληση και τις κοινωνικές παροχές έγινε τό κυρίαρχο έπιχείρημα για κάθε ιδεο-

λογία που θά έπιχειρούσε τή δικαίωση του συστήματος. Συνδικάτα και εργατικά κόμματα, βεβαίως, συνεχίζουν να καταγγέλλουν τον ταξικό χαρακτήρα της ανάπτυξης, την άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου, τις σκληρές συνθήκες εργασίας των μισθωτών. Ώστόσο η κεντρική κατεύθυνση της ανάπτυξης δεν τίθεται σε άμφισβήτηση γιατί στίς τότε συνθήκες θά έρχόταν σε πλήρη αντίθεση με τους κοινωνικούς προσδιορισμούς και τις άμεσες ανάγκες των μαζών. Οι κομμουνιστές έπιδόθηκαν, λοιπόν, σε μία πολιτική που όρθως όνομάστηκε άριστερός κενσιναισμός. Ύπόβαθρό της είχε την ανάπτυξη αλλά με τίμημα πολύ άκριβο: την έμπέδωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και των άστικών κοινωνικών σχέσεων. Τό πώς, ποιός και γιατί της ανάπτυξης θά μείνουν στο σκοτάδι.

β) Η «σοσιαλιστική» συσσώρευση

Άπό την άλλη μεριά, και όχι μόνο για τό ζήτημα τούτο, η ιδεολογία της κομμουνιστικής άριστεράς έληρεάζεται, αν δεν ύπαγορεύεται εύθύγραμμα, από την κατάσταση που έπικρατεί στή Σοβιετική Ένωση.

Η άναπτυξιακή ιδεολογία της άριστεράς, ή *παραγωγιστική*, όπως εκ των ύστερων την είπαν όταν τά τελευταία χρόνια άρχισαν οι έναντίον της κριτικές, διαμορφώνεται τον καιρό των σκληρών άναγκαιοτήτων μέσα στίς όποιες βρέθηκε η νεαρή Σοβιετική Δημοκρατία μετά την Ώκτωβριανή Έπανάσταση: την καπιταλιστική περικύκλωση, τον εμφύλιο πόλεμο, την πείνα, την άσιατικού τύπου συνολική καθυστέρηση της ρωσικής κοινωνίας. Σ' αυτές τις συνθήκες θά έπρεπε και να διασωθεί τό νέο πολιτικό καθεστώς και παράλληλα να κάνει, μόνο του, τά πρώτα βήματα προς τό σοσιαλισμό. Μέσα στο κλίμα σκληρών πολιτικών και κοινωνικών άναγκαιοτήτων μπόρεσαν όχι μόνο πολλά διφορούμενα της δευτεροδιεθνικής σοσιαλιστικής παράδοσης να έπιβίωσουν, αλλά, να έπικρατήσουν άπόλυτα, να μετατραπεί έντέλει η σοσιαλιστική οίκοδόμηση σε πρόβλημα όχι άνατροπής των κοινωνικών και πολιτικών άστικών σχέσεων, αλλά, σε πρόβλημα οικονομικής ανάπτυξης, σε πρόβλημα *έκβιομηχάνισης*. Άν ή πάση θυσία αυτόνομη ανάπτυξη της σοβιετικής βιομηχανίας, μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, θεωρήθηκε ως κύριο μέσο για τή διάσωση της επανάστασης, ή ποσοτική ανάπτυξη άπολυτοποιήθηκε ως άξία, ή διαφορά σοσιαλισμού και καπιταλισμού έγινε διαφορά ρυθμών ανάπτυξης και συναγωνισμού στατιστικών, φτάνοντας ως εκείνο τό άπόλυτο σημείο του σταλινισμού περί

«προτεραιότητας των παραγωγικών δυνάμεων». Η «ανάπτυξη» έγινε στοιχείο της άριστεράς, της σοσιαλιστικής ιδεολογίας έτσι που να θεωρείται ότι η ύλική ευημερία (που θά έρχόταν χάρη στην αύξηση όλων των μεγεθών της οικονομικής ζωής, μία και είκαζόταν ότι μέσα στο σοσιαλιστικό καθεστώς θά ήταν «νομοτελειακά» ύπέρτερη από εκείνη του σήποντος καπιταλισμού) θά έδινε τή νίκη στίς δυνάμεις του σοσιαλισμού, στην ΕΣΣΔ καταρχήν και σε παγκόσμιο επίπεδο στή συνέχεια.

Τό σοβιετικό παραγωγικό σύστημα στηρίχθηκε στην αρχή του άνταγωνισμού έναντι του καπιταλιστικού συστήματος πιστεύοντας ότι, χάρη στα συγκριτικά του πλεονεκτήματα, κυρίως τον προγραμματισμό και τον περιορισμό της κοινωνικής σπατάλης, θά ξεπερνούσε ποσοτικά τον καπιταλισμό (τό περιβόητο σύνθημα να φτάσουμε και να ξεπεράσουμε την Άμερική), πράγμα που θά όδηγούσε στην άταξική κοινωνία και τον κομμουνισμό. Πριμοδοτήθηκαν έτσι οι μηχανισμοί της «σοσιαλιστικής συσσώρευσης», που είχε θεωρητικοποιήσει ο Προεμπαρξένσκυ στο Μεσοπόλεμο και, μετά την έξόντωση των άντιπολιτευσεων, έφήμιωσε με τή μέγιστη δυνατή έπιμέλεια ο σταλινισμός και τά μετασταλινικά καθεστάτα, σε σημείο που ο χαρακτήρας του βιομηχανικού πολιτισμού σε καπιταλιστική Δύση και σοσιαλιστική Άνατολή να μίν διαφέρουν ουσιαστικά. Τό γεγονός ότι η πολιτική έξουσία άνηκε στο κόμμα που, ύποτίθεται, εκπροσωπούσε τό προλεταριάτο άποτέλεσε άκριβώς τό μέσον μίας τεράστιας ιδεολογικής και πολιτικής άπόκρυψης του ταξικού χαρακτήρα των κοινωνιών σοβιετικού τύπου.

Αυτή όμως η όργάνωση του βιομηχανικού πολιτισμού στην Άνατολή δεν άπέτρεψε τήν οικολογική κρίση. Άντίθετα μάλιστα έμφανίστηκε και εκεί έξίσου έντονη αν όχι περισσότερο έντονη από όσο στή Δύση. Γιατί ή πάλη για τήν κατάκτηση της οικονομικής ισχύος μεταξύ των διαφόρων τομέων της διαχειριστικής γραφειοκρατίας και ο διεθνής άνταγωνισμός έξωθούσαν σε μία χωρίς προηγούμενο καταλήστευση των φυσικών πόρων αλλά και στην εκμετάλλευση του ανθρώπινου παράγοντα. Κάποιοι έπρεπε να πληρώσει για τή «σοσιαλιστική συσσώρευση». Και αυτός ο κάποιος ήταν από τή μία μεριά ή φύση που παρείχε πρώτες ύλες, ένέργεια και τό χώρο για τή χωροθέτηση των πολεοδομικών και των βιομηχανικών συγκεντρώσεων και από τήν άλλη μεριά ήταν ο σοβιετικός εργαζόμενος που πλήρωνε τή λέζα μέσα σε ένα καθεστώς κοινωνικής άσφυξίας και ύπερεκμετάλλευσης που μόνο με τις άπαρχές της ιστορίας

του καπιταλισμού μπορεί να συγκριθεί.

Ἐξάλλου ἡ πολιτική ἀδιαφάνεια καί ἡ τρομοκρατία θά καταργήσει πρακτικά κάθε δυνατότητα κοινωνικοῦ, ἐργατικοῦ καί ἐγγένει πολιτικοῦ ἐλέγχου πολύ πιά ἀπόλυτα καί περιοριστικά ἀπ' ὅ,τι στήν καπιταλιστική Δύση. Ἔτσι τὰ ἐρωτήματα τὰ σχετικά μέ τό πῶς, τί καί ποιός τῆς παραγωγῆς θά παραμείνουν στό σκοτάδι τῆς ἀθαιρεσίας, τοῦ κομματικοῦ καί κρατικοστρατιωτικοῦ μυστικοῦ. Ἐκεῖνες οἱ ἐκατόμβες τῆς σταλινικής τρομοκρατίας τοῦτο τό σκοπό εἶχαν: στό ὄνομα τῆς πάταξης τῶν ἀντισοσιαλιστικῶν στοιχείων καί τῶν πρακτόρων τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ νά ἐπιβάλει σιωπή σέ τεράστια στρώματα ἀγροτῶν καί ἐργατῶν, μιά σιωπή πού θά κρατήσει στό ἀπυρόβλητο τήν ἐξουσία καί τίς ἀποφάσεις τῆς.

Ἄς κρατήσουμε ὠστόσο, γιά τό θέμα πού συζητάμε, τό γεγονός ὅτι τό σοβιετικό μοντέλο, ἰδεολογικοποιημένο καί ἐξωραϊσμένο ὡς «οἰκοδόμησι τοῦ σοσιαλισμοῦ», ἀποτελοῦσε ἰδεολογικό πρότυπο καί προσδοκία γιά τίς μάζες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί ἰδίως ἐκεῖνες πού ἐπηρεάζονταν ἀπό τὰ ἀντίστοιχα κομμουνιστικά κόμματα. Ὅταν στή Δύση μεγάλωνε τό τέρας τῆς ἀνάπτυξης πού προοιωνιζόταν τήν οἰκολογική κρίση ἀλλά καί ταυτόχρονα τήν ἀπέκρυπτε μέσα στή μαλθακή νάρκη τοῦ καταναλωτισμοῦ χάρη στόν ὅποιο γιγαντώνονταν περισσότερο, ἀπό τήν Ἄνατολή ἐρχόταν ἡ εἰδηση ὅτι ὅπου νά ἔχει οἰκονομική ἰσχὺς τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ «σοσιαλιστική» ἀνάπτυξη, θά εἶναι πιά μεγάλη. Ἀπό τούτη τήν τερατομαχία προέκυψε μιά τερατογονία: ἡ οἰκολογική κρίση σέ Ἄνατολή καί Δύση.

γ) Ἡ κριτική τοῦ «σοσιαλιστικοῦ» μοντέλου

Δέν θά πρέπει ὁμως νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ κριτική στόν σταλινισμό καί στά καθιερωτά σοβιετικοῦ τύπου στάθηκε ἀποκλειστικά σέ ζητήματα πού εἶχαν σχέση μέ τή «σοσιαλιστική νομιμότητα» καί τήν πολιτική δομή τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν (ἀνελευθερία, καταπίεση, μονοκομματισμός, διώξεις, τρομοκρατία κ.λπ.). Ὡστόσο, στόχος τῆς κριτικῆς αὐτῆς ἦταν ἡ προσπάθεια ἀποστασιοποίησης τῶν κομμουνιστῶν τῆς Δύσης ὡς πρός τό σοβιετικό πολιτικό καθεστῶς, ἡ προσπάθεια θεμελίωσης τῆς γραμμῆς ὅτι ὁ δυτικός σοσιαλισμός εἶναι συναφασμένος μέ τόν σεβασμό τῆς δημοκρατικῆς ὁμαλότητας, μέ τό σεβασμό, σέ τελευταία ἀνάλυση, τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστώτος. Στήν κυρίαρχη εὐρωκομμουνιστική τῆς ἐκδοχῆς ἀπέναντι στόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό δέν ἔθεσε τό ζήτημα τῆς ὑπαρκτῆς ἐκμετάλλευσης, τῶν ὑ-

παρκτῶν μηχανισμῶν τῆς συσσώρευσης, τῆς ὑπαρκτῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τῆς νέας ὑπαρκτῆς ταξικῆς κοινωνίας καί κατά συνέπεια δέν ἀντιμετώπιζε καν τὰ ζητήματα δέν ὑπαρκτότατης οἰκολογικῆς κρίσης, δηλαδή τοῦ τύπου σχέσεων κοινωνικοῦ συστήματος καί φύσης. Ἡ ἀποσιώπηση τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης συνεπαγόταν τήν ἀποσιώπηση τῆς ληστρικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς φύσης πού στήριζε τήν «σοσιαλιστική» ἀνάπτυξη. Ὑπάρχει δηλαδή μιά συμμετρία στή στάση τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἀπέναντι στήν σοβιετική κοινωνία: παραγνωρίζοντας τό καθεστῶς τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς οἰκολογικῆς κρίσης στήν ΕΣΣΔ στό βαθμό πού τό παραγνωρίζουν καί στό δικό τους πεδίο εὐθύνης. Τίποτε δέν εἶναι πιά εὐγλωττο ἀπό τή στάση τοῦ ΚΚΕ ἀπέναντι στό Τσερνομπίλ πού τό χαρακτήρισε «ἀτύχημα», κι αὐτό μόνο ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ Σοβιετικοί ἄρχισαν νά μιλοῦν γιά ἀτύχημα.

Γ. ΤΑ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΛΟΓΩΝ

Γ. Ὁ τρίτος λόγος ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ἡ οἰκολογική προβληματική δέν διαπότισε τήν πολιτική τῶν ἀριστερῶν κομμάτων εἶναι τό γεγονός ὅτι τὰ οἰκολογικά κινήματα, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ἀνάλογα μέ τή χώρα, δέν ἔχουν μιά ὀργανική σύνδεση μέ τήν «παραδοσιακή» ἀριστερά, τόσο τήν κομμουνιστική ὅσο καί τή σοσιαλιστική. Τά οἰκολογικά κινήματα, ὡς πρός τίς ἰδεολογικές τους καταβολές, ἀποτελοῦν μιά ἰδιότυπη συγχώνευση ὁμάδων καί κινήσεων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀμφισβήτησης καί νέων εὐαισθησιῶν πού ἀναδεικνύονται ὅταν πολλαπλασιάζονται τὰ φαινόμενα τῆς οἰκολογικῆς κρίσης. Συχνά οἱ τελευταῖες συνιστώσες ἐμφανίζονται ὡς «ἀπολιτικές» καί ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν προκύπτουν ἀπό τήν ἀνάπτυξη ἢ τήν ἐπέκταση τοῦ παλιότερου σοσιαλιστικοῦ-ἐργατικοῦ κινήματος. Ὁ γιγαντισμός τῶν πόλεων, οἱ ἀπρόσωπες κοινωνικές σχέσεις, ἡ μαζοποίηση τῶν ἀνθρώπων, ἡ ρύπανση, οἱ ὀρατές πλέον καταστροφές τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος προξένησαν ἕνα εἶδος φθορᾶς στό ὄλο σύστημα: δυσπροσάρμοστο τῶν μαζῶν, ἀρνηση ὑποταγῆς, ἀπειθαρχία στήν ἐργασία, ἀμφισβήτηση τῶν σκοπιμότητων τοῦ καπιταλισμοῦ οἱ ὁποῖες ὡς τότε περνοῦσαν ὡς ἀπαραβίαστες. Μέσα σέ λίγα χρόνια ἡ κριτική τῆς κοινωνίας τῆς καταναλωτικῆς γενικεύθηκε, ξεπέρασε τό θεοπτικό ἐπίπεδο καί ἄρχισε νά βρίσκει μορφές πρακτικῆς.

Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι τήν ἐπιφάνεια αὐτῶν τῶν ἀμφισβήτησεων κατεῖχαν πολιτικοῦ τύπου κινήσεις, αὐτές πού ὀνομαστικῶς Νέα Ἀριστερά ἢ «κίνημα τῆς ἀμφισβήτησης»: μαοϊκές, τροτσκιστικές, νεοαναρχικές, γκεβαρικές κινήσεις πού προσπάθησαν νά ἀρθρώσουν ἕνα ρηξικέλευθο καί ριζοσπαστικό πολιτικό λόγο σέ ἀντίθεση τόσο μέ τό «Σύστημα» ὅσο καί μέ τήν «παραδοσιακή» Ἀριστερά. Γιατί καί πῶς ὅλα αὐτά τὰ κινήματα —νεολαίας ἐπὶ τό πλεῖστον— μέσα σέ μιά δεκαετία σχεδόν ἐκφυλίστηκαν εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι κάτω ἀπό μιά ὑπερπολιτικοποιημένη ἐπιφάνεια λόγου καί πράξης ὑπέβοσκε ὁ οὐτοπικός ἐξισωτισμός, ἡ ἀρνηση τοῦ καταναλωτισμοῦ, ὁ ἀντιπαραγωγισμός, ὁ ἀντιαναπτυξιακός μύθος, μιά καί ἡ «ἀνάπτυξη» ἦταν κεντρικό ἰδεολόγημα τοῦ γερασμένου κόσμου, ἀριστεροῦ καί δεξιῦ. Βέβαια οἱ ἰδεολογικοῦ πού προφήτευαν ὅτι μέ τήν ἐπιστήμη, τήν τεχνολογία καί τή βιομηχανία ὁ ἀνθρώπος δέν θά παρήγαγε, τελικά, παρά μόνο τή δυστυχία του δέν γεννήθηκαν ἐκεῖνη τήν ἐποχή. Τό ἀγχος ἀπέναντι στήν ἀνοδο τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καί ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῶν μηχανῶν θά φέρει τήν πλήρη ἀποκλήνωση τῶν ἀνθρώπων εἶναι τόσο παλιές ὅσο καί ἡ ἐκμηχάνιση τῆς παραγωγῆς. Ὡστόσο, καί ἰδίως μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, τὰ οὐτοπικά σχέδια ἐπιστροφῆς στήν ἀγροτική ζωὴ καί ἡ νοσταλγία τῆς φύσης εἶχαν περιέλθει σέ ἀνυποληψία. Οἱ νέες συνθηκες ὁμως πού δημιούργησε ἡ ξέφρενη ἀνάπτυξη στάθηκαν τό πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν ἀνθση τῶν ἀντιβιομηχανικῶν καί ἀντιαναπτυξιακῶν ἰδεολογιῶν. Συνέπιπτε, ἄλλωστε, αὐτή ἡ ἀνθση μέ μιά σημαντική προαγωγή τῶν μεσοστρωμάτων, τήν ἐπέκταση τῆς πανεπιστημιακῆς μόρφωσης, τή γενίκευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τήν ὑπερανάπτυξη τοῦ τριτογενοῦς τομέα. Ἐκατομμύρια ἀνθρώποι προερχόμενοι, κυρίως ἀπό τίς παλαιές μικροαστικές τάξεις, μετατρέπονται σέ ὑπαλλήλους, ἐπιστήμονες, ἐρευνητές, τεχνικούς, στελέχη τῶν ἐπιχειρήσεων καί τοῦ δημοσίου καί ἐπανδρῶνουν τίς νέες κρατικές καί καπιταλιστικές γραφειοκρατίες.

Ἡ κοινωνική προέλευση τῆς νέας κριτικῆς καί τῆς «Μεγάλης ἀρνησης» —πού ἐν πολλοῖς ἔθρεψε τίς περισσότερες ὀργανώσεις τῆς Νέας Ἀριστερᾶς— προσδιορίσει, τελικά, τόν πολιτικό προσανατολισμό τῶν νέων κοινωνικῶν κινήματων. Ἄρκεσε μόνο, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἡ ἐκπτώση τῶν πολιτικῶν κινήματων —ἐκπτώση τοῦ μαοῖσμοῦ, τροτσκισμοῦ, νεοαναρχισμοῦ, γκεβαρισμοῦ κ.λπ.— γιά νά πάρει διαστάσεις μιά γενικότερη στροφή πρὸς τό ἰδιωτικό, τό προσωπι-

κό, την ιδιαιτερότητα, τη φύση, να ξεφλουδιστεί η «υπερπολιτικοποιημένη» επιφάνειά και να αποκαλυφθεί ο «άπολιτικός» πυρήνας.

Σ' αυτή τη βάση τα οικολογικά κινήματα γνωρίζουν μεγάλη άνθηση, ο οικολογικός λόγος γενικεύεται και μάλιστα υπερκαλύπτει ή αντικαθιστά τον νεοαριστερό. Η οικολογική στροφή εμφανίζεται σαν η ένοχη συνείδηση και αυτοκριτική για τους παλιότερους επαναστατικούς αυτοσχεδιασμούς: οι πράσινοι έναντι του Ντούτσκε. Τα οικολογικά κινήματα λοιπόν στον προηγμένο καπιταλισμό γεννιούνται πάνω στα έρειπια της Νέας Άριστερᾶς και έχουν την ίδια κοινωνική βάση μ' εκείνη. Άλλά τόσο τά ρεύματα της Νέας Άριστερᾶς όσο και τά οικολογικά κινήματα αποτέλεσαν μία σημαντική διάσπαση στό στρατόπεδο του άστικού κόσμου που έμοιαζε άρραγής και άπρόσβλητος στην πρώτη μεταπολεμική φάση. Δέν ήταν μία οργανική ανάπτυξη και προέκταση του εργατικού - σοσιαλιστικού κινήματος, που κατακτούσε νέες κατηγορίες μισθωτών αλλά αντίδραση των νέων αυτών κατηγοριών του αναπτυγμένου καπιταλισμού στις συνθήκες ύπαρξής τους. Έτσι, μέσα από έκκεντρικότητες, μόδες, βιαιότητες, προκλήσεις αλλά και πολύ συγκεκριμένους άγώνες, παραβιάζοντας την παραδοσιακή ήθική της κοινωνικής της προέλευσης, ή νέα γενιά ούσιαστικά έβαλε έναντι της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων αντίδράση στα γραφειοκρατικά σχήματα που την καταδίκασαν σε έκτέλεση άσκοπων, πληκτικών και μονότονων έργων. Σύστοιχη ήταν και ή άπόρριψη των ιδεολογιών και μορφών οργανώσεως του παραδοσιακού εργατικού κινήματος και των κομμάτων του: έδω ή κύρια κατηγορία ήταν ή γραφειοκρατικοποίησή τους, ο σταλινισμός τους, ο ρεφορμισμός τους που τελικά θά άποδοθεί στον ίδιο τό χαρακτήρα τους και στις παραδοσιακές θεωρητικές θεμελιώσεις. Έτσι βρέθηκε και ο ίδιος ο μαρξισμός ύπόλογος.

Άποφασιστικός παράγοντας στην ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος ήταν τό κίνημα έναντι της πυρηνικής ενέργειας και των πυραύλων, ιδιαίτερα μετά την άπόφαση του Χέλμουτ Σμίθ, τό 1980, να άπιτρέψει την εγκατάσταση άμερικανικών πυραύλων μέσου βελγνεκού στο έδαφος της Δυτικής Γερμανίας. Άντίθετα στη Γαλλία τό μέν ενγένη ειρηνιστικό κίνημα παρέμενε στην δικαιοδοσία του ΓΚΚ, οι δέ κινητοποιήσεις αλχημής έναντι του γιγαντιαίου πυρηνικού έργου στασιού Πλογκόφ και του στρατιωτικού στρατοπέδου του Λαζάρκ σταμάτησαν όστερα από την άπόφαση των σοσιαλιστών να ανασταλούν τά

έργα αυτά, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα μία προσωρινή άνάσχεση του οικολογικού κινήματος. Χρειάστηκε ή σχετική άπομυθοποίηση της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης στη Γαλλία και ή συντηρητική της στροφή για να ύπάρξει μία νέα άφύπνιση του οικολογικού κινήματος, πράγμα που πιστοποιήθηκε και στις τελευταίες προεδρικές εκλογές και στις τελευταίες δημοτικές εκλογές.

Σέ δηλ όμως τη Δυτική Εύρώπη ύπάρχει μία πρόσμειξη οικολογικού κινήματος και φεμινισμού —στη Γερμανία μάλιστα ύπάρχει συγχώνευση των δύο κινήματων στην όργάνωση των «Πράσινων»— πράγμα που του έδωσε ιδιαίτερη δυναμική και πολλαπλασίασε την κοινωνική άκρόαση. Οι σύντομες αυτές παρατηρήσεις δέν μπορούν βέβαια να πάρουν τη θέση της συγκεκριμένης ιστορίας του οικολογικού κινήματος, ιδιαίτερα σύνθετης και ιδιαίτερα διδακτικής άλλωστε. Τίποτε όμως δέν θά ήταν πίο άπατηλό από την εικόνα ενός όμοιογενούς «πράσινου» κόμματος γιατί έτσι θά παραβλέπονταν οι διαιρέσεις, οι διάφορες τάσεις, οι διαφορετικές θεωρητικές θεμελιώσεις, οι διαφορετικές καταβολές από περίπτωση σε περίπτωση και οι πάρα πολύ συγκεκριμένες συγκρούσεις. Ένα πράγμα ώστόσο θέλουμε να τονίσουμε έδω, που διαπερνά δηλ την ιστορία του οικολογικού κινήματος. Τά οικολογικά κινήματα, και ιδιαίτερα ή πίο μαζική περίπτωση των «Πράσινων» στη Δ. Γερμανία, όικοδομούνται στη βάση μιας γραμμής ιδεολογικής, οργανωτικής και πολιτικής αυτόνομησης. Αυτόνομη όμως σήμαινε αντιπαλότητα προς τίς άλλες δυνάμεις της ευρωπαϊκής άριστερᾶς, είτε μαρξιστικής είτε ρεφορμιστικής προοπτικής. Άν στη Γερμανία, έντελώς πρόσφατα, επικρατεί όχι χωρίς δυσκολία, ή τάση συνεργασίας με τους σοσιαλδημοκράτες τοτό δέν είναι όσχετο με τη συνειδητοποίηση κάποιων όρίων στα όποια έγγίζει ή «άκραιφνης» οικολογική προοπτική. Η επικράτηση των «ρεαλιστών» δέν άποτελεί μόνο μία συγκυριακή σύμπτωση εκλογικού χαρακτήρα αλλά ή μία γενικότερη επιστροφή σε θέσεις και θεωρήσεις που σχετίζονται με την πραγματικότητα του κόσμου της εργασίας, μία συνειδητοποίηση ότι οικολογική ίσοροπία και κατάργηση της εκμετάλλευσης άποτελούν όχι μόνο συνθήματα συμβατά αλλά άναγκαία για τό συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό, για ξεπέρασμα της «κρίσεως του πολιτισμού». Έτσι τόν τελευταίο καιρό όλο και περισσότερο γίνεται λόγος στις γραμμές των οικολόγων για την μαρξιστική προοπτική, όλο και περισσότερο οι οικολόγοι υιοθετούν τη μαρξιστική προβληματική.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε ένα μεταίχιμο: Άπό τη μία μεριά εξακολουθούν να είναι έν δράσει ιδεολογίες και πρακτικές που άπομακρύνουν τους οικολογους από την άριστερά, εκείνες δηλαδή οι ιδεολογίες που θεωρούν άσύμβατο τό μαρξισμό και τά μαρξιστικά κόμματα προς τό οικολογικό κίνημα. Καί αντίστροφα, μία νέα τάση γεννιέται στις γραμμές του οικολογικού κινήματος που χωρίς να εγκαταλείπει τη γραμμή της αυτόνομησης, αντιλαμβάνεται ότι ή σύγκλιση μαρξισμού και οικολογίας είναι άναγκαία, ότι άριστερό και οικολογικό κίνημα μόνο με τη συνάντησή τους και τους όριμους πλέον άναπροσανατολισμούς τους μπορεί να διαμορφώσουν μία νέα άπελευθερωτική δυναμική. Η γενίκευση της οικολογικής ευαισθησίας και ή διάδοσή της σε όλοένα και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού άποτελεί ένα κατ' άρχήν θετικό παράγοντα και συνάμα τούτος ο παράγοντας κινδυνεύει να άκυρωθεί, γιατί, ή ίδια ευαισθησία άπέναντι στην καταστροφή του περιβάλλοντος και την οικολογική έπιδείνωση δέν είναι άφ' έαυτής συνώνυμη με τη συνειδητοποίηση της ανάγκης για την άνατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι νέες δυνάμεις που έπιστρατεύει ή οικολογική ευαισθησία, άκριβώς έξ αιτίας του διαταξικού τους χαρακτήρα, δέν έχουν τους ίδιους λόγους να είναι έξίσου κριτικές και άπορριπτικές άπέναντι στην καπιταλιστική κοινωνία. Πάνω άκριβώς σ' αυτό τό διφορούμενο ή καπιταλιστική κοινωνία καταφέρνει να βρίσκει τους μηχανισμούς άμυνας και ένσωμάτωσης της οικολογικής προβληματικής (όπως και της σοσιαλιστικής).

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Όσα προηγήθηκαν, παρά τη σχηματικότητά τους, πιστεύουμε δίνουν τό γενικό ιστορικό περίγραμμα των σχέσεων οικολογίας και άριστερᾶς, δείχνουν για ποιους συγκεκριμένους λόγους ή άριστερά βρισκόταν μακριά από την οικολογική προβληματική και για ποιους λόγους τό οικολογικό κίνημα διαμορφώνεται μακριά, άκόμη και σε αντιπαλότητα, προς την προοπτική της άριστερᾶς.

Οι λόγοι αυτοί, γενικοί και ειδικοί, συναντώνται και στην ελληνική περίπτωση. Καί στην ελληνική περίπτωση οι βασικές δυνάμεις της άριστερᾶς στάθηκαν ξένες προς την οικολογική προβληματική. Τό μέν ΚΚΕ μέχρι πρόσφατα την άγνοούσε έπιδεικτικά δίνοντας έτσι μίαν άκόμη άπόδειξη του άναχρονισμού του. Τό δέ (ένιαίο) ΚΚΕ Εσωτερικού ένω πράγματι μιλούσε για οικολογικά προβλήματα, ώστόσο είχε

μιά στάση διαφορούμενη. Μιλούσε για οικολογική καταστροφή αλλά δεν έθετε στο επίκεντρο της πολιτικής του τό πρόβλημα του καπιταλισμού και του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. 'Απλώς περιέγραφε δυσάρεστες ως επί το πλείστον καταστάσεις και πρότεινε λύσεις, που δεν ξέφευγαν από ένα καθιερωμένο ευχολόγιο. Κατά τόν ίδιο διαφορούμενο τρόπο έλυνε και τό ζήτημα τών σχέσεων του μέ τό άρχομένο οικολογικό κίνημα έσωτ κι άν αυτό δεν άριθμούσε παρά μικροσκοπικές ομάδες καλών θελήσεων. 'Οχυρωμένο πίσω από τήν άπολιτική αντίληψη τής «αυτονομίας τών νέων κοινωνικών κινήματων» διέγραφε διαμιάς και τήν ανάγκη μιάς πολιτικής σχέσης μαζί τους που ένδεχομένως θά ήταν και μιά σχέση αντιπαλότητας ή μιά σχέση που θά έγκαλούσε για τό δικό του μετασχηματισμό.

'Ανεξάρτητα από τήν επίσημη θέση του στο χώρο του ένιαίου ΚΚΕ έσωτ., ίσως περισσότερο από κάθε άλλο χώρο, αναπτύχθηκε μιά έντονη οικολογική προβληματική — ίσως ή σοβαρότερη που υπήρξε στην 'Ελλάδα. 'Από άριστερους τής ανανεωτικής άριστεράς προέκυψε και ή σπουδαιότερη, άν και πάντα λίγη, οικολογική αντίδραση στην οικολογική καταστροφή. Συνέπεια αυτής τής ευαισθησίας που διαπερνούσε τόν κόσμο του ΚΚΕ έσωτ. είναι δύο άξιοσημείωτες σήμερα καταστάσεις. 'Η πρώτη έχει να κάνει μέ τό οικολογικό τμήμα τής ΕΑΡ που πραγματικά άποτελεί μιάν από τίς πιο σημαντικές έστιές οικολογικής παρουσίας στην 'Ελλάδα. Γι' αυτό άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι τό οικολογικό τμήμα τής ΕΑΡ είναι εκείνο που άντέδρασε στην προοπτική του Συνασπισμού μέ τό ΚΚΕ, προοπτική που έξ όρισμού άποτελεί άκύρωση τής όποιασδήποτε οικολογικής προοπτικής. 'Η δεύτερη επίσης άξιοσημείωτη κατάσταση σχετίζεται μέ τό άλλο σκέλος που προέκυψε από τό ένιαίο ΚΚΕ έσωτερικού. Πρόκειται δηλαδή για τό ΚΚΕ έσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά που συγκεντρώνει επίσης μιάν σαφέστατη οικολογική ευαισθησία, ή όποια, στο βαθμό που δεν άποσυνδέει τήν οικολογική προβληματική από τήν έπικαιρότητα του σοσιαλισμού, πατάει στεριότερα στα πόδια της επιδιώκοντας συνεργασίες μέ οικολογικές κινήσεις τόσο στην 'Ελλάδα όσο και στον εύρωπαϊκό χώρο.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

"Όλη τήν προηγούμενη άνάπτυξη τήν διαπερνά ή πεποίθηση ότι μαρξισμός και οικολογία είναι δύο διακριτά μέν ώστόσο συμβατά ρεύματα. Κάτι παραπάνω: ύποχρεωμένα στις πολιτικές τους εκφάνσεις να συγκλίνουν και να

άλληλοτροφοδοτηθούν. Τό σημείο αυτό πρέπει να άποτελέσει άντικείμενο αναλύσεων και πρακτικών προσπαθειών. 'Αλλά θά ξεκινήσω άνάποδα. Θεωρώ δηλαδή ότι ό καπιταλισμός είναι «άναθεωρήσιμος» οικολογικά. Και ως οικολογίζων καπιταλισμός μπορεί να ξεπερνά άντιφάσεις που του δημιουργεί ή πραγματικότητα που ό ίδιος δημιουργεί. Θά παραθέσω όλόκληρο ένα άπόσπασμα από τό έργο του Μάρξ που συνήθως προβάλλεται για να φανερί ή οικολογική διάσταση τής προβληματικής του Μάρξ.

«'Η καπιταλιστική παραγωγή διαταράσσει τή ροή τής κυκλοφορίας τής όλης άνάμεσα στον άνθρωπο και τό έδαφος. 'Εμποδίζει δηλαδή τήν έπιστροφή στο έδαφος τών στοιχείων εκείνων που ό άνθρωπος καταναλώνει προκειμένου να διατραφεί και να ντυθεί. Κατά συνέπεια παραβιάζει τίς συνθήκες που είναι άναγκαίες για μιά διαρκή γονιμότητα του έδάφους. 'Εξάλλου κάθε πρόοδος τής καπιταλιστικής γεωργίας αντιπροσωπεύει μιά πρόοδο όχι μόνο στην τέχνη τής καταλήστευσης του έργαζόμενου αλλά και μιά πρόοδο στον τομέα τής πτώχευσης τής γής. Κάθε προσωρινή βελτίωση τής γονιμότητας τών έδαφών καλλιεργεί τίς συνθήκες μιάς όριστικής καταστροφής τής γονιμότητας αυτής. "Όσο μιά χώρα θεμελιώνει τή βάση τής άνάπτυξής της στη δημιουργία βιομηχανίας, όπως π.χ. οι ΗΠΑ, τόσο ή διαδικασία τής καταστροφής έπιταχύνεται. 'Ετσι ή καπιταλιστική παραγωγή άναπτύσσουντας τήν τεχνολογία και ένώνοντας σε ένα κοινωνικό σύνολο τή δράση διαφορετικών διαδικασιών δεν κάνει άλλο από τό να εξασθενεί τίς πρωτογενείς πηγές κάθε πλούτου: τή γή και τούς έργαζόμενους.»

Κεφάλαιο, Βιβλ. Ι κεφ. XV, 10, «'Η Μεγάλη βιομηχανία και ή γεωργία». Editions Sociales).

Αυτά ό Μάρξ, μέ τρόπο ρητό και κατηγορηματικό. 'Η ίδια προβληματική έξάγεται από τό σύνολο του έργου του. Τό ίδιο ύποστηρίζει, μέ «φιλοσοφική γλώσσα», στα *Παρισινά Χειρόγραφα* σε έπιστολές του και σε πολιτικά του κείμενα. Δεν μπορούμε όμως να έχουμε τήν ίδια κατηγορηματικότητα και για τόν μαρξισμό που πέρασε στο έργατικό κίνημα και τά κόμματα του.

Οί προηγούμενες όμως έπισημάνσεις του Μάρξ δεν μπορεί να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ό καπιταλισμός παραδίδεται στην αντίφαση που του δημιουργεί ή ίδια ή άνάπτυξη του. Στο πλαίσιο τής καπιταλιστικής πα-

ραγωγής υπήρξαν ιστορικά λύσεις που επιδίωξαν, και μέχρι ένα όρισμένο σημείο πέτυχαν, να διασώσουν τήν έργατική δύναμη από τήν φυσική έξόντωση. "Αλλωστε άν δεν είχαν έπιτευχθεί αυτές οι λύσεις ό καπιταλισμός θά είχε πρό πολλού καταρρεύσει. 'Ο περιορισμός του χρόνου εργασίας, τά μέτρα ύγεινης, οι κοινωνικές άσφαλίσεις, οι συντάξεις, τά οικογενειακά επιδόματα, ή κοινωνική στέγη, ή ύποχρεωτική εκπαίδευση, ή προστασία του παιδιού κ.λπ. ήταν τά μέτρα που, έπιβλήθηκαν μέν χάρη στους έργατικούς άγώνες, αλλά, και ό καπιταλισμός άποδέχθηκε άκριβώς για να μήν έξαντλήσει όλοσχερώς τήν πηγή υπαρχής του, τήν έργατική δύναμη. Μπορούμε έπομένως να προβλέψουμε — και κάτι τέτοιο ήδη πραγματοποιείται — μέτρα που θά επιδιώκουν τή διάσωση και τή διατήρηση τής άλλης πηγής του καπιταλιστικού πλούτου: τή φύση.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΖΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Πράγματι, παρά τήν άναπτυσσόμενη οικολογική ευαισθησία και παρά τά ύπαρκτά οικολογικά κινήματα τό κράτος και ή καπιταλιστική τάξη ήδη παίρνουν σειρά μέτρων για να περιορίσουν τήν οικολογική κρίση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει σταμάτημα τής παραγωγής, ούτε μηδενική άνάπτυξη, ούτε παραγωγή χωρίς κέρδος. Σημαίνει κατ' άρχήν ότι οι μονοπωλιακοί κολοσσοί δεν τρομάζουν στην ιδέα να αναλάβουν αυτό τόν άγώνα έναντίον τής ρύπανσης, να διευθετήσουν εκλογικευμένα τό περιβάλλον, να άναπτύξουν, όπου χρειάζεται έναλλακτικές ή ήπιες τεχνολογίες. Σήμερα μάλιστα κατέχουν τό μονοπώλιο τής παραγωγής άντιρυπαντικών ύλικών και έξοπλισμών και είναι οι «πρωτοπόροι» τών μη ρυπαινοσών βιομηχανιών. Χάρη σ' αυτή τή νέου τύπου παραγωγή ένας νέος κύκλος συσώρευσης άρχίζει, θεμελιωμένος πάνω στην κεφαλαιοποίηση τής φύσης και τόν πλήρη έλεγχο τών στοιχείων που επιτρέπουν τή ζωή πάνω στον πλανήτη. Σε αυτή τή γιγάντια προσπάθεια ό καπιταλισμός οικειοποιείται τά έπιστημονικά δεδομένα και τίς οικολογικές κατακτήσεις άκριβώς για να κατασκευάσει τους τρομοκρατικούς μύθους που ως λειτουργία έχουν τήν άποδοχή εκείνης τής προσπάθειας που οδηγεί στο νέο κύκλο τής καπιταλιστικής συσώρευσης.

'Αν ρίξουμε μιά ματιά στην ιστορία τής αντίφασης κεφάλαιο/έργασία διαπιστώνουμε χονδρικά τήν έξής έξελξη: έξοντωτικές συνθήκες εργασίας (άπόλυτη έξαθλίωση), έργατικοί άγώνες, συνειδητοποίηση τής έργατικής τάξης και μέρους τής κοινής γνώμης

δι ή άγρια έκμετάλλευση μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα οδηγεί στην ολοκληρωτική εξάντληση τής πηγής τής συσσώρευσης πού αντιπροσωπεύει ή εργατική δύναμη, αντίσταση και έμμونه στο παλαιό καθεστώς των μεμονωμένων καπιταλιστών μιά και ό ανταγωνισμός τούς επιβάλλει νά μεγιστοποιούν τά κέρδη τους, επέμβαση του κράτους, πρώτοι φιλεργατικοί νόμοι και ρυθμίσεις σχετικά μέ τίς συνθήκες εργασίας, μέτρα κοινωνικής ασφάλισης, αύξησης του κόστους παραγωγής. Ή συσσώρευση του κεφαλαίου πραγματοποιείται στο έξής μέ τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας και τήν εισαγωγή στην καπιταλιστική δραστηριότητα νέων άποθεμάτων εργατικής δύναμης από τήν περιφέρεια του καπιταλιστικού κέντρου, όπου δέν ισχύουν τά προστατευτικά μέτρα, τά κεκτημένα δικαιώματα τής εργατικής τάξης ποτέ δέν φτάνουν μέχρι τό σημείο νά άναιρεθεί ό σιδηρούς νόμος τής αξίας.

Ήν τώρα αντικαταστήσουμε σέ αυτή τήν εξέλιξη τόν δρο «εργατική δύναμη» μέ τόν δρο «φύση» μπορούμε νά προβλέψουμε αυτό πού έλεγα παραπάνω: Ένα *οικολογίζοντα καπιταλισμό*. Έτσι είναι άπολύτως δυνατό —άλλωστε γίνεται— κράτος και κοινωνικά κινήματα νά επιβάλλουν μέτρα προστασίας τής φύσης, μέτρα πού όχι μόνο είναι οικολογικά αλλά άνοίγουν

και νέους όρίζοντες στή συσσώρευση του κεφαλαίου. Αυτό τό σκοπό έχουν τεχνικές όπως βιολογικός καθαρισμός, ή ανακύκλωση των άπορριμμάτων, όχηματα νέας τεχνολογίας, συστήματα άντιρρυπαντικά, οικολογικά στάνταρ πού ήδη επιβάλλονται από τίς ένθνικές ή τίς διεθνείς ρυθμίσεις (ΕΟΚ π.χ.). Στο πλαίσιο αυτών των ρυθμίσεων κοινωνικά κινήματα ευρείας έκτασης, ακόμη και επαναστατικά ξεσπάσματα, είναι άπολύτως νοητά, αλλά και όλοι οι δυνατόι συμβιβασμοί. Άπόλυτος οικολογικός έλεγχος είναι άδύνατος διότι θά καθιστούσε τό κόστος τής παραγωγής άσύμφορο. Γι' αυτό ήδη ύπάρχει μιά μεταφορά των ρυπαινοουσών βιομηχανιών προς τόν Τρίτο κόσμο όπου είναι δυνατή ή καταστρατήγηση του έλέγχου. Οι βελτιώσεις και οι μεταρρυθμίσεις ώστόσο άνοίγουν νέες αντιφάσεις και νέες δυνατότητες για τήν ανάπτυξη κινήματων.

Τό μόνο πού δέν μπορεί νά ισχύσει είναι' τό *άπλοϊκό δίλημμα: καταστροφή του καπιταλισμού ή αύτοκτονία τής ανθρωπότητας*; Αντίθετα, μέσα στις νέες συνθήκες πού δημιουργεί ή οικολογική κρίση, ανακύπτουν νέες αντιφάσεις μιά εκ των όποιων, όχι ή λιγότερο σημαντική, είναι ή είσοδο νέων δυνάμεων στον οικολογικό άγώνα πού είναι δυνατό νά πάρει αντικαπιταλιστική χροιά. Κάθε οικολογική μεταρρύθμιση ενισχύει τίς δημοκρατικές ά-

παιτήσεις διότι, άκριβώς θέτει στο έπικέντρο τά έρωτήματα ποιός, τί και πώς τής παραγωγής. Οι μεταρρυθμίσεις για τήν «ανάσυνθεση τής βιομηχανικής κοινωνίας» (τίτλος του προγράμματος των «Πράσινων» τής Γερμανίας, 1986) δημιουργούν νέες δυνατότητες για τή ρήξη μέ τόν καπιταλισμό και τή μετάβαση στο κοινωνικό σύστημα πού ό Μάρξ όνόμαζε κομμουνισμό. Λέω άπλώς ότι προσφέρει δυνατότητες και δέν οδηγεί εύθύγραμμα στην αντικατάσταση, στην «ύπερβαση» του καπιταλισμού, διότι ή άλλη δυνατότητα είναι τό συνεχές γλιστρίμα στον ρεφορμιστικό εξέλικτισμό, πού τά πάντα αλλάζει προκειμένου τά πάντα νά μείνουν στο ίδιο σημείο. Ήδη σέ όλο τόν αναπτυγμένο καπιταλισμό δέν ύπάρχει πολιτική δύναμη τής δεξιάς ή τής άριστερας πού νά μήν έχει ένσωματώσει στο πρόγραμμά της οικολογικά μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος. Και δέν ύπάρχει κανένα κράτος πού νά μήν προσπαθεί νά έλέγξει και νά ρυθμίσει τά περιβαλλοντικά προβλήματα. Κόμματα όπως τό ΠΑΣΟΚ ή ή Ν. Δημοκρατία δέν έχουν άπολύτως κανένα λόγο νά μήν προβάλλουν τήν ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, νά μήν εμφανίζονται και ως ...οικολογικά.

Έδω συναντούμε τόν βαθύτερο λόγο για τόν όποιο οι οικολόγοι είναι ύπο-

χρεωμένοι να γίνουν και άριστεροι, γιατί δεν είναι νοσητή μία πραγματική οικολογική προοπτική αν δεν είναι ταυτόχρονα αντικαπιταλιστική - κομμουνιστική, γιατί, αντίστροφα, ή κομμουνιστική προοπτική είναι αδιανόητη αν δεν είναι και οικολογική. 'Ο πλήρης οικολογικός έλεγχος σημαίνει πλήρη αλλαγή του παραγωγικού πολιτισμού, ανατροπή επομένως του καπιταλιστικού όρθολογισμού που ξεκινά από την προσφορά, την πώληση, και τείνει στην όργανωση της παραγωγικής δραστηριότητας με βάση τις ανάγκες των ανθρώπων. 'Η θέση της εργατικής τάξης στην παραγωγή είναι αναντικατάστατη στη λειτουργία των παραγωγικών δυνάμεων και των οικονομικών σχέσεων. Τίποτε δεν έχει αλλάξει από την εποχή που αρχίζει να υπάρχει εργατικό κίνημα, παρά τους μύθους ή τις πραγματικότητες για την «ένσωμάτωση» της εργατικής τάξης. Αυτή η κεντρική θέση της εργατικής τάξης στη λειτουργία των οικονομικών παραγωγικών δυνάμεων δεν της δίνει ωστόσο κανένα προνόμιο και καμιά πρωταρχικότητα ως προς τη συνειδητοποίηση των οικολογικών προβλημάτων, ούτε, πολύ περισσότερο, κάποια υποτιθέμενη διευθυντική, ιστορική, ικανότητα. 'Από οικολογική άποψη είναι κι αυτή ένα τμήμα του πληθυσμού που πλήττεται από την οικολογική κρίση και επομένως είναι κι

αυτή μία κοινωνική δύναμη μαζί με άλλες (όπως οι άγοντες, οι διανοούμενοι, οι επιστήμονες, οι τεχνικοί, οι υπάλληλοι κ.λπ.) που μπορούν να αντιδράσουν στην οικολογική καταστροφή. 'Όταν επομένως συνδυάζουμε οικολογία και σοσιαλιστική έπικαιρότητα ανοίγουμε ένα νέο όριζοντα για τον αναγκαίο πολιτιστικό μετασχηματισμό και της εργατικής τάξης. 'Η μαρξιστική προσέγγιση για το επαναστατικό υποκείμενο με βάση τη θέση της εργατικής τάξης στις σχέσεις παραγωγής επιβεβαιώνεται αλλά και διευρύνεται. Τό επαναστατικό υποκείμενο δεν περιορίζεται πλέον στην εργατική τάξη που ύφισταται την εκμετάλλευση όντας τό ενεργητικό υποκείμενο της παραγωγής. Στις σημερινές συνθήκες τό επαναστατικό υποκείμενο αποτελείται από τό σύνολο του *κοινωνικού συλλογικού εργαζομένου* που ύφισταται και εκμετάλλευση και άποξένωση στις σχέσεις του με τη φύση, την οικονομία, την πολιτική. Δέν πρόκειται επομένως για κάποια τακτική σύγκλιση έτερόκλητων κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων αλλά για την συνάρθρωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων που ύφιστανται την εκμετάλλευση, την καταπίεση και την άποξένωση, συνάρθρωση όλων των κοινωνικών δυνάμεων τελικά που έχουν συμφέρον να πάρουν στάχερια τους τό πώς, τό τί, και τό για

ποιόν ή παραγωγή. Τό αίτημα της κοινωνικοποίησης εκτός από την κατάργηση της άτομικής ιδιοποίησης διευρύνεται: έμπεριέχει τό συγκεκριμένο δημοκρατικό έλεγχο, την επανασύνδεση παραγωγών - καταναλωτών, τη γενικευμένη πολιτική συμμετοχή, την οικολογική ισορροπία ανάμεσα στην ανθρώπινη ανάγκη να ζήσει στη φύση και την άδήριτη έπιταγή να ζήσει από τη φύση.

Τό μέλλον δέν προκατασκευάζεται με προγράμματα, με προτάγματα, με όραματισμούς ή ντιρεκτίβες. Τό μέλλον, τό έξίσου (ή και περισσότερο) βάρβαρο με τό παρόν, ή εκείνο μιας άπελευθερωμένης και άπελευθερωτικής κοινωνίας ένυπάρχει μέσα στις αντίφάσεις του παρόντος. Δέν είναι χρέος μας να τό σχεδιάσουμε: χρέος μας είναι να άναδειξουμε τά άδιέξοδα και τις άπελευθερωτικές δυνάμεις που μάχονται τη σημερινή βαρβαρότητα, χρέος μας είναι να πολεμήσουμε μία κοινωνική όργανωση που ως τρόπο ζωής προσφέρει ένα τρόπο κατανάλωσης. Γηραιόί άριστεροί και άλκιμοί οικολόγοι τό ίδιο βάρος κουβαλούν στις πλάτες τους. Κανείς δέν μπορεί να τό σηκώσει μόνος του, αλλά και κανείς δέν μπορεί να σαρκάζει έπειδή γονάτισε ό άλλος.

τετράδια

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

Τετράδιο εικοστό πρώτο Χειμώνας '88-'89

Norberto Bobbio
Δεν υπάρχει μόνο ένας ορισμός του σοσιαλισμού
Συνέντευξη στον Δημήτρη Δελιηλάνη
Otelio Saraiva de Carvalho
Η τρομοκρατία. Κατηγορία και Υπεράσπιση στο Μονακό
ΛΟΓΟΣ - ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ - ΔΙΑΛΟΓΟΣ
Η ΕΥΓΚΛΙΣΗ ΕΑΡ - ΚΚΕ
Λουκάς Αεζιός
Προγραμματική σύγκλιση και ύστερος μετακταρισμός
Ντίνα Αθανασοπούλου
ΚΚΕ - ΕΑΡ: Γάμος με διαφορά ηλικίας
Λεωνίδας Λουλαδάκης
Η Μεγάλη Άριστέρα: Τα εν όικω και εν όήμω
Σίλβα Γκαμπουντιάν
Ανοιχτή επιστολή στο Κρεμλίνο
Γιώργος Τζιτζιλιδάκης
Τέχνη και τεχνική: Η σταθερή κλίση ενός ασταθούς ειδυλλίου
Μανόλης Αγγελίδης
Προβλήματα πολιτικών ρόθμισης της κοινωνικής εργασίας στον J.S. Mill και στον K. Marx
Δημήτρης Λιθοξόου
Μακεδονικό. Ζητήματα Ιδεολογίας
Νίκος Μπαρμπαρούσης
Η στρατικοποίηση της Αθήνας
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ
Ελευθ. Π. Αλεξάκης: «Η ελληνική καταγωγή των Τουρκοκυπρίων. Εξισλαμισμοί - Τουρκαϊκές εκκετατισμοί» του Π.Μ. Σαμαρά

**ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ**

Μαυρομάλη 39, τηλ. 3601956, 3610445, Αθήνα 10680

Μόλις κυκλοφόρησε

**ΚΡΗΤΗ:
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ**

Τόμος Δεύτερος

'Επιστημονική έπιμέλεια: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης
'Εκδοτική φροντίδα: «Βυκελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη»

Συνεργάτες του τόμου

Μανώλης Μπαρμπουνάκης - Χρύσα Ματζέου -
Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης - Στυλιανός 'Αλεξίου -
Γιώργος 'Αμαριανάκης - Θεοχάρης Δετοράκης -
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος - Αιλή Μαυράκη -
Χάγγελν Φλίσιερ - Γιώργιος Ν. Αικατερινίδης -
Νικόλαος Γ. Κοττοπούλος

ΣΤΡΑΤΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΡΗΤΗ 1988

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΔΩΡΙΚΟΣ Μαυρομάλη 64

Ὁ Παλαμᾶς καί τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη

Μέ ἀφορμή τά ἑκατό χρόνια ἀπό τήν ἔκδοσή του
τῆς Νέτας Ἀποστολίδου

Εἶναι γνωστό, πώς τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, ἀπό τή στιγμή τῆς ἔκδοσής του καί γιά πολλά χρόνια, βρέθηκε στό κέντρο τοῦ γλωσσικοῦ ἀγώνα. Σκάνδαλο γιά τοὺς ἀντιπάλους τῆς δημοτικῆς, ἦταν ἀναμφισβήτητα ἓνα ὄπλο στά χέρια τῶν δημοτικιστῶν· ὡστόσο αὐτό δέ σημαίνει πώς οἱ τελευταῖοι κράτησαν μιὰ μονοσήμαντη καί ἀμετάβλητη στάση ἀπέναντι στό Ταξίδι. Ἡ προσωπικότητα καί ἡ δράση τοῦ Ψυχάρη ἐξάλλου προκαλοῦσαν πάντα διαφορετικές ἀντιδράσεις στό δημοτικιστικό στρατόπεδο. Ἰδιαίτερα τριχυμιώδης ἦταν ἡ σχέση τοῦ Παλαμᾶ μέ τόν Ψυχάρη.

Κίνητρο αὐτῆς τῆς ἐργασίας ὑπῆρξε ἡ παρατήρηση πώς μέσα στίς διακυμάνσεις καί τίς μεταβολές πού γνώρισε ἡ στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στόν Ψυχάρη, ἐκεῖνο πού παρέμεινε σταθερό ἦταν ἡ γραμματολογική τοποθέτηση τοῦ Ταξιδιοῦ. Ὁ Παλαμᾶς πίστευε πώς στό ἔργο αὐτό ἐστιάζεται καί συμπυκνώνεται ἡ συμβολή τοῦ Ψυχάρη στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ παρακολούθηση τῶν φάσεων πού διέρχεται ἡ παλαμική ἀντιμετώπιση τοῦ Ταξιδιοῦ θά δείξει, νομίζω, μερικές ἀπό τίς προτεραιότητες πού χαρακτηρίζουν τό κριτικό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καί ἰδίως τόν προσανατολισμό του πρὸς τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.¹

Γιά νά κατανοήσουμε τίς μεταβολές καί —συχνά— τίς ἀντιφάσεις τῆς στάσης τοῦ Παλαμᾶ στό γλωσσικό ζήτημα, πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦ τά ἑξῆς: Ὁ Παλαμᾶς ἦταν ποιητής καί πάσχιζε κυρίως γιά τήν κατάκτηση τῆς προσωπικῆς του ποιητικῆς γλώσσας. Οἱ γλωσσικές του ἀναζητήσεις δέν εἶχαν ἰδεολογική ἢ κοινωνική ἀφετηρία· ἐπικεντρώνονταν στό πεδίο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Δέν ξεκι-

νοῦσε νά γράφει μέ ἔτοιμες ἀντιλήψεις γιά τή γλώσσα, ὅπως ἔγραφε ὁ Ψυχάρης τό Ταξίδι, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ποιητική πράξη καί ἡ ἐξέλιξή της μέσα στό χρόνο, καθόριζε, σέ μεγάλο βαθμό τίς ἀντιλήψεις αὐτές. Στή δημοτική κατέληξε μετά ἀπό πολύχρονες ἀμφιταλαντεύσεις καί ποιητικές δοκιμές στήν καθαρεύουσα. Αὐτό πού τόν ἐνδιέφερε πάντα νά υπερασπίσει καί νά προβάλλει ἦταν ἡ χρήση τῆς δημοτικῆς στή λογοτεχνία. Οἱ στενές σχέσεις του ἐξάλλου μέ ὅ,τι θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ γλωσσικό κατεστημένο (δημοσιογραφία, Πανεπιστήμιο, Ἀκαδημία) δέν τόν ἄφησαν ποτέ νά ἐξορίσει τήν καθαρεύουσα ἀπό τή συγγραφική του ζωή. Ὁ Ψυχάρης ἀντίθετα, ἔφτασε στή δημοτική ἀπό τό δρόμο τῆς ἐπιστήμης καί ἀπό τή στιγμή πού ξεκίνησε τόν ἀγώνα γιά τήν ἐπικράτησή της σέ ὅλους τοὺς τομεῖς, τόν διεξήγαγε μέ τή σιγουριά, τήν ἐπιμονή καί τό σθένος πού ταιριάζει σ' ἓναν ἰδεολόγο.

Δέν ὑπάρχει ὡς τώρα εἰδική μελέτη πού νά διερευνᾷ τίς πολύπλοκες σχέσεις τοῦ Παλαμᾶ μέ τό δημοτικισμό.² Ὁ Μανώλης Κριαρᾶς³ καί ὁ Αἰμίλιος Χουρμούζιος⁴ ἔχουν

ύπαινηχθεί, αρκετά άοριστα, τήν ύπαρξη τριών φάσεων στη στάση του Παλαμαά άπέναντι στο γλωσσικό και, κατά συνέπεια, άπέναντι στον Ψυχάρη. Η πρώτη από τό 1888 ως τό τέλος του αιώνα, ή δεύτερη από τό 1900 ως τό 1925 περίπου και ή τρίτη από τό 1925 ως τό τέλος τής ζωής του. Κατά τήν πρώτη φάση ό Παλαμαάς ύπερασπιζέι με θερμη τό κήρυγμα του Ψυχάρη αλλά όχι χωρίς επιφυλάξεις πού τις προβάλλει σταθερά. "Όπως είναι γνωστό ό Παλαμαάς ύπήρξε ό πρώτος πού έγραφε για τό *Ταξίδι* στις 19 'Ιουλίου στην *Έφημερίδα*⁵: τό χαρακτήρισε επαναστατικό και όνόμασε τόν Ψυχάρη επαναστάτη γιατί έγραφε πρόζα στη δημοτική. Μεταγενέστεροι μελετητές, όπως ό Αιμίλιος Χουρμούζιος⁶ και ό "Άλκης 'Αγγέλου⁷, έχουν περιγράψει παραστατικά τις πνευματικές και κοινωνικές συνθήκες στις όποιες εκδόθηκε τό *Ταξίδι* και τήν ώριμότητα τών καιρών. Δέ χρειάζεται νά τά επαναλάβουμε. Άρκει μόνο νά πούμε πώς τό *Ταξίδι* ήρθε σέ κατάλληλη ώρα και για τήν ποιητική εξέλιξη του ίδιου του Παλαμαά. Μέ τά *Τραγούδια τής πατρίδος μου* (1886) μόνο πίσω του, πρέπει νά βρισκόταν στην κρίσιμη στιγμή τής περισυλλογής μετά τό πρώτο άρτιο έργο.⁸

Μιά μέρα μετά τήν πρώτη άναγγελία τής έκδοσης, στις 20 'Ιουλίου, δημοσίευσε ό Παλαμαάς ένα εκτενέστερο σχόλιο για τό *Ταξίδι*:⁹ «Παρά πάντα δισταγμόν και παρά πάσαν επιφύλαξιν, τό βιβλίον του κ. Ψυχάρη είναι ώραϊον ώραϊον έν τή ποιητική πρωτοτυπία τής μορφής αυτού, ώραϊον έν τώ βάθει, τώ αίσθήματι, τή γνώσει, τώ ένθουσιασμώ, τή έλληνοπρεπεία τής ουσίας αυτού· ώραϊον διότι άπ' άρχής έως τέλος διαπνέεται υπό ιερās πίστεως και άκραδάντου πεποιθήσεως· ώραϊον διότι άκτινοβολεί εκ φαντασίας και μοσκοβολεί εξ άγάπης».¹⁰ Είναι αξιοσημείωτη ή έντονη υπογράμμιση τών λογοτεχνικών ιδιοτήτων του *Ταξιδιού*, ιδίως επειδή συνοδεύεται από τήν άποφυγή σχολιασμού τών γλωσσικών του προτάσεων. Γίνεται επίσης κάποια νύξη για τήν ιστορική του σημασία: «Ό Παλαμαάς τονίζει πώς τό έργο αυτό άποτελεί τήν εκπλήρωση του όνειρου νά γραφεί ένα ολοκληρωμένο έργο στη δημοτική, του κανείς πριν τόν Ψυχάρη δέν τόλμησε νά πραγματοποιήσει».¹¹ Οι επιφυλάξεις πού διατύπωσε ό Παλαμαάς πηγάζουν από τήν άυστηρότητα με τήν όποία ό Ψυχάρης άποφασίζει τί είναι δημοτικό και τί όχι. Ό Παλαμαάς πιστεύει πώς λέξεις και φράσεις τής καθαρεύουσας πού χρησιμοποιούνται εύρύτατα από τόν λαό και έχουν μπει στη ζωή του μπορούν νά θεωρηθούν δημοτικές και ή χρήση τους νά γίνει άποδεκτή.

Είναι πραγματικά έντυπωσιακή ή σύμπτωση τών πρώτων κρίσεων του Παλαμαά με τις άπόψεις πού δημοσίευσε λίγες βδομάδες άργότερα, ό Ροϊδης στην *Έστία*.¹² Και ό Ροϊδης έπισημαίνει τή λογοτεχνική αξία του *Ταξιδιού*: «υποστηρίζει μάλιστα πώς ακόμη και άν μεταφράζονταν στην καθαρεύουσα «πάλη θά άπέμενεν αυτόν ίκανήν αξίαν».¹³ Μεγάλο έπίτευγμα θεωρεί εξάλλου τό γεγονός ότι τό *Ταξίδι* είναι «πειστικωτάτη άναίρεσις τής πλάνης τών συγχεόντων τό ύφος μετά τής γλώσσης, τών διαιρούντων εις ταπεινούς και ύψηλούς, εις χαριέντας και άγροίκους, ουχί τούς συγγραφείς, αλλά τούς γραμματικούς τύπους».¹⁴ Οι επιφυλάξεις του Ροϊδη είναι επίσης παρόμοιες με του

Παλαμαά: διατυπώνει τό έρώτημα άν τελικά ή γλώσσα του Ψυχάρη είναι αυτή άκριβώς πού μιλιέται στην Έλλάδα: «ή δημοτική γλώσσα του *Ταξιδιού* όμοιάζει κατά τήν καθαρότητα και τήν άμιξίαν προς τās έν τοις χημείους διαφανείς εκείνας άποκρυσταλλώσεις ουσιών, τās όποιās ουδέποτε τις άπαντā έν φυσική καταστάσει ούτω άσπίλους και άμιάντους. Η άπανταχού τής Έλλάδος λαλουμένη σήμερα γλώσσα φέρει, δυστυχώς, σαφή ίχνη τής άπ' αιώνων

1. Ό Κ.Γ. Κασίνης έχει έπισημάνει από καιρό τήν άνάγκη μιας μελέτης με θέμα «*Ταξίδι και Παλαμαάς*». Βλ. Κ. Παλαμαάς, *Άλληλογραφία*, τ. Α' (1875-1915), είσαγ. έπιμ. σημ. Κ.Γ. Κασίνης, Άθήνα 1975, σ. κα', σημ. 72.

2. Τό καλύτερο ίσως βιβλίό για τό δημοτικισμό και τήν έπίδρασή του στη λογοτεχνική κριτική είναι ή διατριβή του Δημήτρη Τζιόβα, *The Nationalism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930)*. Adolf M. Hakkert publisher, Amsterdam, 1986. Ό Τζιόβας τοποθετεί τόν Παλαμαά στην κριτική «συντεχνία» τών ψυχαραιστών όπου επίσης άνήκουν οι 'Αλέξανδρος Πάλλης, 'Αργύρης 'Εφταλιώτης, Πέτρος Βλαστός, Δημήτρης Ταγκόπουλος και 'Ηλίας Βουτιερίδης (σ. 152-153). Η δεύτερη ομάδα δημοτικιστών κριτικών πού διαφοροποιείται από τόν Ψυχάρη, άποτελείται κατά τόν Τζιόβα, άπό τούς: Γρηγόριο Ξενοπούλο, Παύλο Νιρβάνα, Γιάννη Καμπύση, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και Δημήτρη Χατζόπουλο (σ. 156). Ό Τζιόβας αναφέρεται στις διαφορές του Παλαμαά από τούς υπόλοιπους «ψυχαραιστές» αλλά δέν τις τονίζει αρκετά όπως λ.χ. θά έπρεπε στην περίπτωση τής κριτικής του Σουρή και του Καβάφη (σ. 117 και 182-183). Στόν έπίλογο του βιβλίου του μιλά καθαρότερα για τήν ιδιαίτερη θέση του Παλαμαά σέ σχέση με τις δύο ομάδες δημοτικιστών κριτικών (σ. 416).

3. Μανώλης Κριαράς, «'Αγώνες και δισταγμοί του Κωστή Παλαμαά γύρω από τή γλώσσα», στο *Πρόσωπα και θέματα άπό τήν ιστορία του δημοτικισμού*, τ. Α', Άθήνα 1986, σ. 173-178. Στο βιβλίό του Ψυχάρης, Θεσσαλονίκη 1959, αναφέρεται επίσης στη στάση του Παλαμαά άπέναντι στο *Ταξίδι*, αλλά παραθέτει μόνο τούς επαίνους και καθόλου τις επιφυλάξεις. Βλ. Ψυχάρης δ.π. σ. 108-110.

4. Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ό Παλαμαάς και ή εποχή του* τ. Α', Άθήνα 1974, κεφ. «Ό Παλαμαάς και ή γλώσσα», σ. 371-389.

5. Κ. Παλαμαάς, «Τό επαναστατικό βιβλίον του Κ. Ψυχάρη», *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 501-502.

6. Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Δημοτικισμός και πεζός λόγος», *Νέα Έστία*, τ. 26(1939), σ. 1448.

7. Ψυχάρης, *Τό Ταξίδι μου*, έπιμ. "Άλκης 'Αγγέλου, Άθήνα, 'Ερμής 1971, σ. 17.

8. Για τις άμφιταλαντεύσεις του Παλαμαά στο θέμα τής γλώσσας πριν τό 1888, βλ. Αίμ. Χουρμούζιος, «Ό Παλαμαάς και ή γλώσσα», δ.π. σ. 371-373 και ό Κ.Γ. Κασίνης, δ.π. σ. κα'κβ'. Πρβ. Κ. Παλαμαάς, *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 430-432.

9. Κ. Παλαμαάς, *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 309-310.

10. στο ίδιο.

11. στο ίδιο, σ. 310.

12. Έμμανουήλ Ροϊδης, «Τό βιβλίον του Ψυχάρη», π. *Έστία*, 26(1888), σ. 658-671. Περιλαμβάνεται στο *Άπαντα* του Ροϊδη, έπιμ. "Α. 'Αγγέλου, τ. Γ', Άθήνα 1978, σ. 299-327.

13. Έμμ. Ροϊδης, *Άπαντα*, δ.π. σ. 325.

14. στο ίδιο, σ. 326.

επιδράσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σχολείου». ¹⁵ Ὁ Ροΐδης βέβαια σπεύδει νὰ μετριάσει τίς κρίσεις του: πρόκειται περισσότερο γιὰ ἀπορίες καὶ ὄχι γιὰ ἀντιρρήσεις· ὁ Ψυχάρης, ὡς γλωσσολόγος, εἶναι ἀρμοδιότερος στὰ ζητήματα αὐτά. ¹⁶

Τὸ 1888 ὁ Ροΐδης βρίσκεται ἤδη πρὸς τὸ τέλος τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς ἀκόμη στήν ἀρχή. Εἶναι ἐπόμενο οἱ παρατηρήσεις τους γιὰ τὸ *Ταξίδι* νὰ ἀποκτοῦν διαφορετικὸ γιὰ τὸν καθένα εἰδικὸ βᾶρος. Τὸ *Ταξίδι* πρόσφερε στὸν Ροΐδη τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιβεβαίωση, τὴ συνεπὴ ἐφαρμογὴ ἀπόψεων πού εἶχε ἴσως καὶ ὁ Ἰδιος ἀλλὰ δὲν τολμοῦσε νὰ ἐκφράσει ρητὰ πρὶν τὸ 1888. Γι' αὐτὸ καὶ παρά τίς ἐπιφυλάξεις διαφαίνεται στὸ κείμενό του μιά τάση νὰ ὑποταχθεῖ στὴν αὐθεντία καὶ τὸ κύρος τοῦ Ψυχάρη, νὰ θεωρήσει τὴ γλωσσικὴ πρότασή του ὡς τὴ μόνη δυνατὴ. ¹⁷ Ὁ Παλαμᾶς πάλι ταραίζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος. Καταλαβαίνει τὴ σημασία του ἀλλὰ εἶναι ἀβέβαιος γιὰ τίς ἐπιπτώσεις του, γιὰ τοὺς κινδύνους πού μπορεῖ νὰ κρύβει ὡς πρὸς τὸ μέλλον τῆς λογοτεχνίας. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον καὶ δὲ μπορεῖ σὲ καμιά περίπτωση νὰ θεωρήσει τὴν πρότασή τοῦ Ψυχάρη ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς λογοτεχνικῆς γλώ-

Ἄπὸ τὸ 1880 καὶ ὡς τίς ἀρχές τοῦ καινούριου αἰῶνα ὁ Παλαμᾶς, μέ διάφορες εὐκαιρίες, προσπαθεῖ νὰ πάρει τίς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη καὶ νὰ προστατεύσει τὴν ἐλευθερία τοῦ λογοτέχνη. Ἐλευθερία στὴν ἐκλογή τῶν λέξεων, τῶν τύπων, ἐλευθερία στὴν διαμόρφωση τῆς δικῆς του ποιητικῆς γλώσσας. ¹⁸ Ἡ κυριότερη διαφορὰ του ἀπὸ τὸν Ψυχάρη ἐντοπίζεται στὴν διάκριση τῆς λογοτεχνικῆς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ γλώσσα. Ὁ Παλαμᾶς δὲ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιά δημοτικὴ γλώσσα καὶ ἓνα σύστημα κανόνων στὸ ὁποῖο ὁ λογοτέχνης πρέπει νὰ ὑποτάσσεται. Ὡστόσο ὁ Παλαμᾶς δὲν προχώρησε βαθύτερα τὴν διάκριση αὐτή. ¹⁹ Ἐπέμεινε στὴν ἐλευθερία τοῦ λογοτέχνη ὅσον ἀφορᾷ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ γραμματικὴ ἀλλὰ δὲν ἐντόπισε τὴν διαφορετικὴ ποιότητα καὶ λειτουργία τῶν δύο γλωσσῶν. Ἡ ἀποψή του γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα συμπυκνώνεται, νομίζω, τὸ 1894 ὡς ἐξῆς: «Τὴν γλώσσαν οἱ συγγραφεῖς τὴν παραλαμβάνουν ἀπὸ τὸν λαόν, ἀλλ' ὅμως τὴν ἐξευγενίζουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ τὴν ἐξωραΐζουν καὶ ἀνακαλύπτουν μέσα εἰς αὐτὴν πηγὰς δυνάμεως καὶ μεταλλεῖα ἐκφράσεως πού κανεὶς πρὸ αὐτῶν δὲν ὑπώπτευν». ²⁰ Τὸν ἐπόμενο χρόνο, σὲ ἄρθρο του στὴν *Ἐφημερίδα* «Ὁ Κ. Ψυχάρης καὶ ἡ ποιητικὴ γλώσσα» συζητᾷ τὸ πρόβλημα: ὁ λογοτέχνης ἀκολουθεῖ τοὺς «φυσικοὺς» κανόνες τῆς δημοτικῆς γλώσσας ἢ ἀντίθετα δημιουργεῖ «ἐλεύθερον, ἀλλὰ καὶ λογικὸν κρᾶμα διαφορῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτερογενῶν στοιχείων, κατὰ παράβασιν ἔστιν ὅτε —φοβερόν εἶπεῖν— καὶ αὐτῶν τῶν γραμματικῶν κανόνων»; ²¹ Ὁ σκοπὸς τοῦ ποιητῆ εἶναι βέβαια νὰ ὑπερασπίσει τὴν δική του γλώσσα ἀπέναντι στίς κατηγορίες τοῦ γλωσσολόγου. ²² Ὡστόσο καὶ ὡς κριτικὸς ὁ Παλαμᾶς ποτέ δὲν ὑπῆρξε δογματικὸς στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Τουλάχιστον δὲ στάθηκε ποτέ αὐτὸ μοναδικὸ κριτήριον ἀξιολόγησης. Τὰ παραδείγματα ἀφθονοῦν: Κάλβος, Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, Βιζυηνός. Ἡ νομιμότητα τῶν γλωσσικῶν ἐπιλογῶν μπορεῖ νὰ κριθεῖ μόνον ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ ἀποτέλεσμα, ὑποστηρίζει στὴν

κριτικὴ του γιὰ τὸν Ἀριστομένη Προβελέγγιο: «Θά ἐπειθόμεθα ἐκ τῶν στίχων τούτων πόσον βαθέως εἰσεχώρησεν ἀπὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὴν πνευματικὴν συνείδησιν ἡ ἰδέα τῆς δημοτικῆς ἢ ἀπλῆς ἢ χυδαίας ἢ βαρβάρου, ἢ ὅπως ἄλλως θέλετε ὀνομάσατέ την, γλώσσης, ὡς μόνου ὄργανου τῆς Ποιήσεως· ἀλλ' ἐκ τῶν στίχων τούτων ὁμοίως θά ἐπειθόμεθα ὅτι καὶ ἡ λεγομένη καθαρεύουσα εἶναι πραγματικότης καὶ αὐτὴ, τὴν ὁποῖαν ὁ ποιητὴς οὔτε πρέπει, ἀλλ' οὔτε δύναται νὰ παρίδη, ἂν δὲν θέλῃ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν Ζωὴν... θά ἀντελαμβανόμεθα ὅτι διὰ τὴν Ποίησιν κάθε φραστικὸν στοιχείον, συντελοῦν πρὸς ἀνάδειξιν τῆς ἰδέας, πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐκφράσεως, πρὸς διάκρισιν τῆς μορφῆς, εἴτε χυδαϊκὸν εἴτε δασκαλικὸν, εἴτε ἡμεδαπὸν εἴτε ἀλλοδαπὸν, εἶναι νόμιμον». ²³

Τὸ 1895 κάνοντας λόγο γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ψυχάρη *Au-tour de la Grèce* ἀφοῦ τονίζει τὴ συμβολὴν τοῦ στή διερεύνηση καὶ παράστασή τῆς «ἐλληνικῆς ψυχῆς», κάτι πού γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἔχει βέβαια κεφαλαίωδη σημασία καὶ ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἰσχυροὺς συνδετικοὺς κρίκους πού τὸν ἐνώνουν μέ τὸν Ψυχάρη, συγκεντρώνει τίς ἀντιρρήσεις του ἀπέναντι στὴ μέθοδο καὶ στίς ἀπόψεις τοῦ Ψυχάρη καὶ τίς ἐκφράζει μέ ἀξιοσημεῖωτη δξύτητα καὶ εἰρωνεία. ²⁴ Ἀναφέρω συνοπτικὰ τὰ κύρια σημεία τῆς κριτικῆς του: ὁ Ψυχάρης βλέπει μόνον τὸ στόχο του· ἀγνοεῖ ὅτιδήποτε ἄλλο βρίσκεται δεξιὰ ἢ ἀριστερά· ὑπερπηδᾷ τὰ προβλήματα χωρὶς νὰ τὰ λύνει ἢ καλύτερα κόβει μέ τὸ ξίφος τοὺς γόρδιους δεσμούς. ²⁵ ἀπλοποιεῖ ζητήματα περίπλοκα καὶ ἀπλοποιώντας τα τὰ διαστρέφει. Αὐτὸ ὅμως πού πρέπει νὰ ἐξόργιζε τὸν Παλαμᾶ ἦταν ἡ στάση τοῦ Ψυχάρη ἀπέναντι στοὺς συγγραφεῖς: ὑπερτιμοῦσε αὐτοὺς πού τὸ ἔργο τους νόμιζε πὼς συμβάλλει στὴν ἐπικύρωση τοῦ ἰδεώδους του,

15. στὸ ἴδιο, σ. 324-325.

16. στὸ ἴδιο, σ. 325.

17. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ», *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, σ. 321. Ὁ Δημαρᾶς ὑποστηρίζει πὼς τὸ ἄρθρο τοῦ Ροΐδη ἐξυπνέτησε ἄμεσα τὴν προσπάθεια τοῦ Ψυχάρη, ἐνῶ οἱ ἐπιφυλάξεις ξεχάστηκαν.

18. Ὁ Τζιόβας συζητᾷ τὸ θέμα αὐτὸ στὸ κεφ. «The linguistic freedom of the poet and the national recognition of demotic through literature», ὅ.π., σ. 130-146.

19. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 135-136.

20. Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ σχολαστικοί», (1894), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 355.

21. *Ἀπαντα*, τ. ΙΕ', σ. 319.

22. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ γράφτηκε μέ ἀφορμὴ μιά ἐπιστολή τοῦ Ψυχάρη στὸ *Ἄστν*, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα χαρακτηρίζει τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ χαώδη καὶ γεμάτη δασκαλισμοῦς. Ὁ Παλαμᾶς ἀπαντᾷ στὸ παραπάνω ἄρθρο.

23. Κ. Παλαμᾶς, «Παλαιὰ καὶ νέα», (1896), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 148. Πρβ. καὶ τ. Β', σ. 247.

24. Κ. Παλαμᾶς, «Ψυχάρης», (1895), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 115-116. Πρβ. καὶ τ. ΣΤ', σ. 161-162.

25. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ τοῦ Παλαμᾶ θυμίζει τὸ ποίημα τοῦ Κ. Καρυωτάκη «Δὸν Κιχῶτες» (1920), τὸ ὁποῖο γράφτηκε, ὅπως σημειώνει ὁ Γ.Π. Σαββίδης, μέ ἀφορμὴ κάποιες δημοτικιστικὲς ὑπερβολές. Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα καὶ Πεζὰ*, ἐπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1984, σ. 22-23.

ἐνῶ ἀγνοοῦσε ἢ ὑποτιμοῦσε σκληρά καί ἀδικά ἐκείνους πού δέ συνέτειναν στό σκοπό αὐτό. «Καί τέλος καί καθόλου εἶπεῖν πρό τοῦ ἐπιβάλλοντος ὄγκου τῆς λογικῆς ἀληθείας παντελῆς σχεδόν καταφρόνησις τῶν λεπτοτάτων ἀποχρώσεων, τῆς nuances ἐκείνων, τὰς ὁποίας ὁ μέγας πενθερός τοῦ κ. Ψυχάρη ἀντιτάσσει κατά τῆς λογικῆς καί θεωρεῖ ὡς τὰς μόνας ἀσφαλεῖς θεματοφύλακας ἀληθειῶν τινων». ²⁶

Μέ τό γύρισμα τοῦ αἰῶνα τό γλωσσικό ζήτημα περνᾶ σέ ἄλλη φάση πολύ πιό ἀγωνιστική· γίνεται ὑπόθεση περισσότερων ἀνθρώπων, κατεβαίνει στά πεζοδρόμια, μπαίνει πρωτοσέλιδο στίς ἐφημερίδες. Οἱ ἀφορμές δέ λείπουν: Εὐαγγελικά (1901), Ὁρεστειακά (1903). Ὁ Μιστριώτης ἔχει συμμάχους τούς φοιτητές, σύσσωμο τό Πανεπιστήμιο κι ὄλους τούς ἐπίσημους θεσμούς. Οἱ δημοτικιστές ἀναγκάζονται νά ὀργανωθοῦν. Ἀποκοτῶν τό δικό τους περιοδικό, τό *Νουμᾶ*, τό 1903. Ὁ ἀγώνας ὁμως χρειάζοταν ἀρχηγό· ὁ μέγας ἀρχηγός ὁ Ψυχάρης, καί τὰ πρωτοπαλλήκαρά του, ὁ Πάλλης καί ὁ Ἐφταλιώτης, βρισκόνταν μακριά ἀπό τήν Ἑλλάδα. Τό σύμβολο τοῦ ἀγώνα καί ὁ κυματοθραύστης τῶν ἐπιθέσεων βρέθηκε στό πρόσωπο τοῦ Παλαμά. Ὁ ποιητής πραγματικά στάθηκε στό ὄψος τῶν περιστάσεων· ἀντιμετώπισε μέ ψυχραιμία καί νηφαλιότητα τίς ἀμέτρητες προσωπικές ἐπιθέσεις πού κορυφώθηκαν τό 1911 μέ τή μηνιαία ἀπόλυσή του ἀπό τό Πανεπιστήμιο καί τήν ἀπόπειρα χειροδικίας ἐκ μέρους τῶν φοιτητῶν. Πολλές φορές σ' αὐτή τήν περίοδο δήλωσε δημόσια ὅτι εἶναι μαλλιάρος καί ὅτι αὐτή εἶναι ἡ ἀρετή του.

Σταδιακά ὁ Παλαμάς τονίζει ὅλο καί περισσότερο τίς θετικές πλευρές τοῦ ἔργου τοῦ Ψυχάρη. Παραδέχεται πῶς στήν ἀρχή εἶχε ἐπιφυλάξεις ἄν ἔπρεπε ὁ ποιητής νά ὑποτάσσεται στή «χημικῶς καθαρᾶν δημοτικῆν γραμματικῆν» τοῦ Ταξιδιοῦ. Τή στάση του αὐτή τήν ὀνομάζει στά 1903 «ἀναρχικό ἐκλεχτισμό». ²⁷ Τόν ἴδιο καιρό ὑποστηρίζει πῶς μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὀλοένα περισσότερο ἀγαποῦσε τή δημοτική καί καταλάβαινε τήν ἀλήθεια τοῦ κηρύγματος τοῦ Ψυχάρη, καί γι' αὐτό ἐλεύθερα διάλεξε νά ὑποταχτεῖ στή «χημικῶς καθαρᾶν δημοτικῆν γραμματικῆν». Τήν ὑποταγή αὐτή βέβαια πρέπει νά τήν ἐνοήσουμε περισσότερο ὡς ἰδεατό στόχο πρὸς τόν ὁποῖο ἔτεινε, παρά ὡς κάτι συντελεσμένο. ²⁸ Ὁ Παλαμάς τονίζει καί αὐτήν τήν περίοδο τή λογοτεχνική ἀξία τοῦ Ταξιδιοῦ καί ἰδιαίτερα ἐπαινεῖ τή σύζευξη Ποίησης καί Ἐπιστήμης κατά τρόπο ἀξεχώριστο, ὅπως μόνο σέ «μερικά ἀπό τὰ ὑψηλότερα γενήματα τῆς φαντασίας συμβαίνει». ²⁹ Πίστευε μάλιστα πῶς τό σημαντικότερο χάρισμα τοῦ Ψυχάρη ἦταν ἡ Ποίηση καί ὄχι ἡ Ἐπιστήμη. Στή λέξη Ποιητής ἔδινε βέβαια τό εὐρύτερο νόημα τοῦ κοινωνικοῦ ἀναμορφωτῆ, τοῦ ἀφυπνιστῆ συνειδήσεων. ³⁰

Εἶναι γνωστό πῶς σέ συνθήκες ὀξυμένου ἀγώνα, ὅταν οἱ ἀντίπαλοι καταδοκοῦν γιά κάποιον λάθος, κάποια ἀσυνέπεια, οἱ ἡγέτες παραμερίζουν τίς ὅποιες διαφωνίες τους. Εἶναι κατανοητό ἐπομένως τό γεγονός ὅτι ὁ Παλαμάς ὑπερτόνιζε τίς θετικές πλευρές τοῦ Ψυχάρη, αὐτές πού ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶχε ἐπιστημάνει ἀπό τήν ἀρχή, καί ἀποσιώπησε τίς ἀντιρρήσεις του. ³¹ Αὐτή ὁμως εἶναι μόνον ἡ μισή ἀλήθεια. Τήν ἴδια ἐποχή καί ἰδίως τήν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, ὀξύνθηκε ἡ ἱστορική του ματιά ἀπέναντι στό Ταξί-

δι. Ἦδη εἶχε περάσει ὁ ἀπαραίτητος χρόνος. Ὁ Παλαμάς μπορούσε πλέον νά διακρίνει τὰ ἀποτελέσματα καί τούς καρπούς πού ἔφερε ὁ σπόρος τοῦ Ψυχάρη. Θεωρεῖ τεράστια τή σημασία τοῦ Ταξιδιοῦ γιά τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. Τό 1903 παραλληλίζει τόν Ψυχάρη μέ τό Σολωμό γιὰτί ἐπετέλεσε στήν πεζογραφία ἔργο ἀνάλογο. ³² Τό 1909 χαρακτηρίζει τόν Ψυχάρη ὡς τόν πρῶτο μεγάλο πεζογράφο ὕστερα ἀπό αἰῶνες. ³³ Τονίζει πῶς τό Ταξίδι ἔδωσε μιά γερή ὠθηση, στήριξε ψυχολογικά ὄχι μόνο τούς νέους πεζογράφους ἀλλά καί τούς νέους ποιητές κι ἔδω ἐννοεῖ κυρίως τόν ἑαυτό του. ³⁴ Γιά νά γίνει πιό φανερή ἡ ἱστορική σημασία πού ἀποδίδει ὁ Παλαμάς στό Ταξίδι χρειάζεται νά ἀναφέρω καί τό ἐξῆς: Θεωρεῖ πῶς ἡ νέα ποιητική κίνηση τῆς γενιάς τοῦ 1880, πού ξεκινᾶ τό 1878 μέ τίς *Τριγόνες καί Ἐχιδνες* τοῦ Ἰωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, ὀλοκληρώνεται τό 1888 μέ τό Ταξίδι. ³⁵ Εἶναι δηλαδή τό Ταξίδι ἡ συνέχεια καί ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ πνεύματος τοῦ 1880. Μέ τό βιβλίο αὐτό δόθηκε τό τελικό κτύπημα στήν καθαρεύουσα ἐνῶ παράλληλα ἐφοδίασε μέ θάρρος τήν ἀναγεννητικῆν προσπάθεια τῶν νέων ποιητῶν. Ὁ Παλαμάς θεωρεῖ τή δεκαετία 1878-1898 μεταβατική, ὑποστηρίζει πῶς μετά τό 1888 μπορούμε νά μιλάμε γιά μεγάλη ποίηση στήν Ἑλλάδα. ³⁶ Τό 1909 ἀναφωνεῖ: «Τί θά εἶταν σήμερα ἡ φιλολογία μας, ἡ ποίηση καί ἡ πρόζα, ἡ Τέχνη γενικά τοῦ λόγου στήν Ἑλλάδα, ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ Ψυχάρης». ³⁷

26. Κ. Παλαμάς, «Ψυχάρης» (1895), ὀ.π., σ. 116.

27. Κ. Παλαμάς, «Τό Πιστεύω μου» (1903), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 165, σημ. 1.

28. Κ. Παλαμάς, «Καρκαβίτσας καί Ψυχάρης» (1906), *Ἀπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 533. Πρβ. τ. Η', σ. 453-454.

29. Κ. Παλαμάς, «Τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη» (1906), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 316.

30. στό ἴδιο, σ. 311, 313.

31. Ἔς σημειωθεῖ πῶς στήν ἐποχή αὐτή (1905), γράφει ποίημα ἀφιερῶμένο «Στόν Ψυχάρη» πού περιλαμβάνεται στή συλλογή *Ἡ Πολιτεία καί ἡ Μοναξιά* (1912), *Ἀπαντα*, τ. Ε', σ. 340. Ὁ Ψυχάρης ἐξάλλου εἶναι ἕνας ἀπό τούς «Πατέρες», *Βωμοί*, (1915). *Ἀπαντα*, τ. Ζ', σ. 26.

32. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια γιά ἕνα ἔργο» (1903), *Ἀπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 220-221. Πρβ. *Τό ἔργο τοῦ Νουμᾶ* (1922), *Ἀπαντα*, τ. Η', σ. 464. Βρίσκω ἄτυχον τόν παραλληλισμό τῆς στάσης τοῦ Παλαμά ἀπέναντι στόν Ψυχάρη μέ ἐκείνην ἀπέναντι στό Σολωμό, πού ἐπιχειρεῖ ὁ Μ.Μ. Παπαϊωάννου στό ἄρθρο «Ὁ Ψυχάρης καί οἱ ἰδεολογικές συγχρούσεις τοῦ καιροῦ του», *Νεοελληνικός Λόγος*, ἀφιέρωμα στό Γιάννη Ψυχάρη, τ. 27, Μάρτης 1980, σ. 42. Τό μόνο κοινό σημεῖο εἶναι ἡ διατήρηση κάποιων ἐπιφυλάξεων, ἀλλά οἱ διαφορές εἶναι πάρα πολλές.

33. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια» (1909), *Ἀπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 524.

34. Κ. Παλαμάς, «Τό Πιστεύω μου» (1903), ὀ.π. σ. 164.

35. Κ. Παλαμάς, «Ὁ φίλος μου κ' ἐγώ», (1900), *Ἀπαντα*, τ. Δ', σ. 433.

36. Κ. Παλαμάς, «Ποιητικῆ τέχνη καί γλώσσα» (1900), *Ἀπαντα*, τ. Η', σ. 12.

37. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια» (1909), ὀ.π. σ. 540.

Δέν πρέπει νά νομισθεῖ πῶς σ' αὐτή τήν περίοδο ἐγκαταλείπει τελείως ὁ Παλαμᾶς τίς ἐπιφυλάξεις του, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τή δυνατότητα νά γράφει κανεῖς στήν ψυχαρική γλώσσα. Αὐτό πού ἐπιδιώκει νά ὑπογραμμίσει εἶναι πῶς «ἔπρεπε πρῶτα νά παρουσιαστῇ ὁ Ψυχάρης, καί γιά νά κάμουμε ἐμεῖς τό λίγο χρειάζεται κοντά σ' αὐτό καί ἐνοεῖται τό πολύ τοῦ Ψυχάρη: σύμφωνα μέ τόν ὠραῖο στίχο ἑνός φιλοσόφου ποιητῆ: Γιά νά πᾶς ἕνα βῆμα μπροστά, πρέπει νά θελήσης νά πᾶς ἕκατό βήματα μπροστά». ³⁸

Ἐχει παρατηρηθεῖ, ἀπό τόν Ξενόπουλο κυρίως, πῶς ὁ Παλαμᾶς λανθασμένα ὑπερτίμησε τή λογοτεχνική πλευρά τοῦ Ψυχάρη. ³⁹ Ὁ ἔπαινός του ἦταν ὀπωσδήποτε ὑπερβολική βουβία. Ἡ ὑπογράμμιση τῶν λογοτεχνικῶν ιδιοτήτων τοῦ ψυχαρικοῦ ἔργου ἴσως ἦταν γιά τόν Παλαμᾶ ἕνας τρόπος νά ξεπεράσει τή ἀμηχανία του ἀπέναντι σ' αὐτό. Δέν ἤθελε, καί οὔτε θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἀρμόδιο, νά ἀντιμετωπίσει σέ ἐπιστημονικό ἐπίπεδο τό κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Ἐπόμενο ἦταν, ἀπό τή στιγμή πού εἶχε γοητευτεῖ ἀπό τό κήρυγμα αὐτό καί εἶχε πιστέψει στήν ἀναγκαιότητά του, νά τό ὑποστηρίξει μέ τόν τρόπο πού διέθετε. Ἐξάλλου, εἰδικά τό *Ταξίδι*, παρουσίαζε κάποια χαρίσματα πού γιά τόν Παλαμᾶ εἶχαν ιδιαίτερη σημασία, ὅπως ἡ πρωτοτυπία τῆς μορφῆς, ἡ ἀνίχνευση τῆς «ἐλληνικῆς ψυχῆς», ἡ σύζευξη ποίησης καί ἐπιστήμης, ἐλληνικῆς καί γαλλικῆς κουλτούρας. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, ὁ λόγος πού κίνησε τόν Παλαμᾶ νά ἐπαινέσει ἐξαιρετικά τό *Ταξίδι*, εἶναι ἡ συμβολή του στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ κριτικός Παλαμᾶς ποτέ δέν ἐγκωμίασε ἕνα ἔργο μέ μοναδικό κριτήριο ἀξιολόγησης τῆ συμφωνία μέ τίς ιδέες του. Γιά τά ἔργα ὡστόσο πού κατά τή γνώμη του κατεῖχαν σημαντική θέση στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ἐπεφύλασσε ἰδιαίτερους ἐπαινούς. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ *Ταξιδιοῦ*.

Ἀπό τά μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ἄρχισε γιά τόν Παλαμᾶ μιᾶ δύσκολη περίοδος συγκρούσεων, τίς ὅποτες δέν ἐπεδίωξε ὁ ἴδιος. Τό 1923 ἐκδόθηκε ἡ *Ποίηση στή ζωή μας* τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη· τό 1926 ἄρχισε νά παίρνει διαστάσεις σέ κύκλους τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Ἀθήνας ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ παλαμιστές καί καβαφιστές. ⁴⁰ τό 1925 ξεκίνησαν οἱ προσπάθειες τοῦ Ψυχάρη γιά τό Νόμπελ ⁴¹ πού κατέληξαν στήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ *Κωστής Παλαμᾶς. Φιλολογική κριτική μελέτη* (Ἀλεξάνδρεια 1927). Ἡ ἐπίθεση τοῦ Ψυχάρη θά πρέπει νά ὑπῆρξε τό βαρύτερο πλήγμα γιά τόν Παλαμᾶ. Προέρχονταν ἀπό ἕναν συνοδοιπόρο, ἄνθρωπο μέ τόν ὁποῖο τόν συνέδεε μακροχρόνια ἀμοιβαία ἐκτίμηση. ⁴² Ὅπως εἶναι φυσικό ὁ Παλαμᾶς ξαναθυμᾶται αὐτή τήν ἐποχή τίς παλιές ἐπιφυλάξεις του, τῆς δεκαετίας 1890-1900 καί τονίζει τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ Ψυχάρη: τή μονολιθικότητα τῶν γλωσσικῶν του κανόνων πού κάνουν τή γλώσσα του ἀντιπαθητική ἀκόμη καί σ' αὐτούς πού πιστεύουν στή δημοτική, ⁴³ τήν ἀδιαλλαξία του καί τό τσαλαπάτημα τοῦ ἀντιπάλου. ⁴⁴ Τό 1928 στά Προλεγόμενα τῶν *Πεζῶν Δρόμων* ⁴⁵ ὁ Παλαμᾶς διακρίνει τούς λογοτέχνες σέ ψυχαριστές καί δημοτικιστές ἀντιψυχαρικούς. Τόν συγγραφέα τῶν «Σημειωμάτων στό περιθώριο», δηλαδή τόν ἑαυτό του γύρω στά 1908, τόν κατατάσσει στούς ψυχαριστές καί προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τήν τοτινή στάση του: «Φερμένος ἀπό τή δυσμάχητη ἐπιβολή τοῦ Ψυχάρη, κινημένος ἀπό τήν ἱερήν

ἀγανάκτηση μέ τήν ὁποῖαν πύρωναν τή συνείδησή του τά ἀνήθικα μέσα πού κατάφευγαν σ' αὐτά οἱ γλωσσαμύνητες... ὁ ποιητής τῶν «Σημειωμάτων στό Περιθώριο» δέν μπορούσε παρά νά βάλῃ στή γλώσσα του ἕνα μεγάλο ποσοστό ψυχαρισμού ὅσο τῆς ἦταν δυνατό νά σηκώσῃ (γιατί καί στίς κρίσιμες ἐκείνες στιγμές ποτέ δέν ὑπῆρξε ψυχαριστής ἀκέρειος· πάντα κάποιο σκεπτικό λύγισμα, μέσα στό αἷμα του, τῆς ἀντιστεκόταν τῆς ἀλύγιστης θεωρίας· ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης καί στόν καιρό τῶν ἐρωτικῶν γραμμάτων του πρὸς ἐκεῖνον, δέν ἀμελοῦσε νά σημειώσῃ: Δέν εἶσαι μαθητής μου)». ⁴⁶

Ὁ Κριαρᾶς κρίνοντας τίς ἀντιλήψεις αὐτές τοῦ Παλαμᾶ τίς χαρακτηρίζει ὡς «κάμφη τῆς ἀγωνιστικότητάς του», «λιποψυχία στό γλωσσικό ἀγῶνα». ⁴⁷ Δέ νομίζω πῶς οἱ φράσεις αὐτές εἶναι κατάλληλες γιά νά χαρακτηρίσουν τή στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στό γλωσσικό καί τόν Ψυχάρη μετά τό 1925. Ὁ ἀγῶνας περνοῦσε φάση ὑφησης, οἱ σχέσεις μέ τόν Ψυχάρη εἶχαν διαταραχθεῖ καί ὁ Παλαμᾶς ἔμπαινε σέ μιᾶ περίοδο γενικότερου ἀπολογισμοῦ καί ἐπα-

38. Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ Μισόγλωσσοι» (1906), *Ἄπαντα*, τ. 1-ΣΤ', σ. 530.

39. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Τό ἔργο τοῦ Ψυχάρη», *Νέα Ἔστια*, τ. 6 (1929), σ. 840-841. Τό θέμα τῆς «λογοτεχνικότητος» τοῦ *Ταξιδιοῦ* πραγματεύεται τό ἄρθρο τοῦ Μ.Γ. Μερακλή, «Τό *Ταξίδι* ὡς λογοτεχνικό ἔργο», *Ν. Ἔστια* τχ. 1463 (15 Ἰουνίου 1988), ἀφιέρωμα στά ἑκατό χρόνια ἀπό τό *Ταξίδι*, σ. 797-805. Ὁ Μερακλής ὑποστηρίζει πῶς τό *Ταξίδι* ἐστὶν ἐπὶ λογοτεχνικό ἔργο καί ἐπικαλεῖται τήν ἀπόψη τοῦ Παλαμᾶ τικῶ μέ τήν ἐργασία μου εἶναι καί τό ἄρθρο τοῦ Γιώργου Σανδράτου, «Τό *Ταξίδι* τοῦ Ψυχάρη (1888) καί ἡ θέση αὐτοῦ στή νεοελληνική λογοτεχνία» στό πρόσφατο ἀρ. *Ἔστιας*, ὁ.π. σ. 820-840. Ὁ Ἀλισανδράτος συνθέτει μιᾶ τοιχογραφία τῶν ἐξελίξεων στό γλωσσικό μετά τό 1888 χωρίς ὁμως νά ἐπιμένει στή λογοτεχνία, οὔτε ἀξιοποιεῖ τίς ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ σχετικά μέ τό θέμα πού ἀποτελεῖ καί τόν τίτλο τοῦ ἀρθρου του.

40. Βλ. Μανώλης Γιαλουργάκης, «Καβάφης καί Παλαμᾶς. Χρονικό μιᾶς διαμάχης», *Νέα Ἔστια*, τ. 74 (1963), σ. 1584-1589.

41. Βλ. Παῦλος Κωνσταντινίδης, «Ὁ Ψυχάρης καί τό Νόμπελ», *Νέα Ἔστια*, Ἀφιέρωμα στόν Ψυχάρη, Πρωτοχρονιά 1980, σ. 130.

42. Ὁ Παλαμᾶς σκόπευε ν' ἀπαντήσει στήν ἐπίθεση μ' ἕνα βιβλίο πού θά τιτλοφοροῦνταν «Τά κείμενα καί τ' ἀντικείμενα τοῦ Κου Ψυχάρη», τό ὁποῖο δέ μπόρεσε — ἢ δέ θέλησε — ποτέ νά τελειώσει. Βλ. *Ἄπαντα*, τ. 1Δ', σ. 195, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', ἐπιμ. Κ.Γ. Κασίνης, Ἀθήνα 1981, ἀρ. ἐπιστολῆς 378, σημ. 6, σ. 286.

43. Κ. Παλαμᾶς, «Κάποια πρόσωπα στή δημοκρατία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων» (1928), *Ἄπαντα*, τ. 1Δ', σ. 209-210.

44. Κ. Παλαμᾶς, «Γιά τόν Ψυχάρη», (1932), *Ἄπαντα*, τ. 1ΣΤ', σ. 598-599. Πρβ. τό παίημά του «Ἐπίγραμμα» (1929), πού περιλαμβάνεται στή συλλογή *Περάσματα καί Χαιρετισμοί*, (1931), *Ἄπαντα*, τ. Θ', σ. 337.

45. *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 10-11.

46. στό ἴδιο. Τό 1914 δήλωνε ὁμοῦς ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς «μαθητής» καί θαυμαστής τοῦ «λογοτέχνη» Ψυχάρη. Τά εἰσαγωγικά δικά του. *Ἄπαντα*, τ. 1ΣΤ', σ. 549.

47. Μαν. Κριαρᾶς, «Ἀγῶνες καί δισταγμοί...» ὁ.π. σ. 176, 178.

νεξέτασης προσώπων και πραγμάτων. 'Αλλά ακόμη και σ' αυτή τήν τρίτη όπως τήν είπαμε φάση τής παλαμικής αντιμετώπισης του Ψυχάρη, αυτό που παραμένει ακλόνητο είναι ή πεποίθησή του στην τεράστια συμβολή του Ταξιδιοῦ στην εξέλιξη τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τό 1926 ἔδωσε μιά ακόμη ὄψη αὐτῆς τής συμβολῆς, μιλώντας —δικαιολογημένα— σέ πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «Τό τεράστιο ανάμεσά μας παράδειγμα τοῦ Ψυχάρη τοῦ Ταξιδιοῦ μάς εἶχε μακρύνει κάπως ἀπό τήν ἀποκλειστική καί τήν παθητική προσήλωσή προς τούς Γάλλους ὄνειροπλέχτες, μάς εἶχε φωτίσει τή συνείδηση μέ γενναιότερο καί μ' ἐνεργητικότερο γύρισμα πρὸς τά ντόπια, γιά τόν ἀγώνα καί γιά τόν πόλεμο, γιά τόν ἔρωτα καί γιά τ' ὄνειρο, νά γίνουμ' ἐμεῖς μέ τά δικά μας, μέσα στά δικά μας, πρόδρομοι καί πρόγονοι». ⁴⁸ 'Από τήν τελευταία φράση βγαίνει τό συμπέρασμα πώς, κατά τόν Παλαμά, ή συμβολή τοῦ Ταξιδιοῦ στην εξέλιξη συνίσταται ἀκριβῶς στην ἐνδυνάμω-

ση τής ιστορικής συνείδησης τῶν λογοτεχνῶν. 'Ο πληθυντικός ἔδω εἶναι χωρίς οὐσιαστικό νόημα, ἀφοῦ ἀπό τούς λογοτέχνες τής γενιᾶς τοῦ 1880 μόνον ὁ Παλαμάς διακρίνεται γιά τήν ιστορική εὐαισθησία του τόσο στην ποίηση ὅσο καί στην κριτική του. Τό κριτικό του ἔργο μετά τό 1888, σταθερά προσανατολισμένο πρὸς τήν ἱστορία, ἀπέδειξε πώς ή γλωσσική συνείδηση πού πρόσφερε τό Ταξίδι ἦταν μιά ἀπό τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά τήν ἐπανατοποθέτηση τοῦ λογοτεχνικοῦ παρελθόντος καί τήν ἀνάπτυξη τής ἱστορίας τής λογοτεχνίας.

48. 'Η ὑπογράμμιση δική μου. Κ. Παλαμάς, «'Ο Richerpin πού πέθανε» (1926), "Ἀπαντα, τ. ΙΓ", σ. 137.

Φίλιππος Ἡλιού

Ἰδεολογικές χρήσεις
τοῦ κοραϊσμοῦ
ἐτὸν 20^ο αἰῶνα

Ἀθήνα 1989

ο πολιτης

ο πολιτης

*Ἐνα καλό δῶρο στους φίλους σας
ἢ στὸν ἑαυτό σας*

Προσφορά

*Μπορεῖτε ν' ἀποκτήσετε
ὅλη τή σειρά τοῦ Πολίτη
ἀπό τόν Μάιο τοῦ 1976
ὡς τά τέλη τοῦ 1988
(τεύχη 1-96)*

*Μαζί μέ ὅλα τά τεύχη
τοῦ «Δεκαπενθήμερου Πολίτη»
ἀπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1983
ὡς τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1986
(τεύχη 1-75)*

Μόνο μέ 10.000 δρχ.

Τά τεύχη διατίθενται
στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ
Κέκροπος 2, Ἀθήνα, 105 58
τηλ. 3228791 - 3239645

*'Αποστέλλονται μέ ἀντικαταβολή. Μπορεῖτε ἐπίσης νά προμηθευτεῖτε
τά τεύχη πού σᾶς λείπουν καί νά συμπληρώσετε τή σειρά σας.*

Μιχάλη Σπουρδαλάκη

ΠΑΣΟΚ, Δομή, Έσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Έξουσίας, έκδ. ΕΞΑΝΤΑΣ, 1988

Μπορεί μία «θεωρία για τα πολιτικά κόμματα», μία οποιαδήποτε τέτοιου είδους θεωρία, να έρμηνεύσει τό «κομματικό φαινόμενο», τό συγκεκριμένο κομματικό φαινόμενο, πού αναπτύσσεται και δρα στά πλαίσια ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού; Ή αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ σέ σχέση μέ τό κοινωνικό στοιχείο ἐγγίνει, ἀκόμα και στό πλαίσιο τοῦ πιό ἄγριου θετικισμοῦ συναντᾶ τά δριά της, αὐτό είναι λίγο-πολύ γνωστό και παραδεκτό. Αὐτό όμως πού συνεχίζει νά παίζεται, δίκην στοιχήματος, είναι οἱ μορφές παράστασης αὐτῆς τῆς αὐτονομίας. Οἱ μορφές μποροῦν και νά ποικίλλουν. Σχεδόν κοινός τους παρανομαστής είναι ἡ «γκραμισιανή» τους προέλευση· κοινή τους ἀπόληξη ἡ φιλοδοξία τους, μέσα ἀπό τήν κατασκευή ἑνός ιδεότυπου, νά ἐρμηνεύσουν τά κοινωνικά φαινόμενα στό σύνολό τους.

Τό πρόσφατο βιβλίο τοῦ Μ. Σπουρδαλάκη, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, Έσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Έξουσίας*, ἀποτελεῖ νομίζω μία χαρακτηριστική περίπτωση πού ἐγγράφεται σέ αὐτή τήν προοπτική: «Τό βιβλίο πού κρατᾶτε στά χέρια σας φιλοδοξεῖ νά ἐξηγήσει συγκεκριμένα τήν ἀποτυχία τοῦ ΠΑΣΟΚ νά ἐκπληρώσει τίς ὑποσχέσεις του και νά πραγματοποιήσει τή ριζοσπαστική του δυναμική» (σελ. 14). Τό αναλυτικό πλαίσιο πού θά ὀργανώσει αὐτή τήν πορεία ἀνάδειξης τῆς «ἀποτυχίας τοῦ ΠΑΣΟΚ», σχετίζεται ἄμεσα μέ «τή δημιουργία και ἐξέλιξη τῆς κομματικῆς του δομῆς, ἀφοῦ ἐκεῖ μέσα, στήν ὀργάνωση τοῦ κινήματος, ἐκδηλώθηκαν και «ἐπιλύθηκαν» τά ἑσωτερικά προβλήματα καθὼς αὐτό βᾶδιζε πρὸς τήν ἐξουσία. (...) ἀφοῦ σέ τελευταία ἀνάλυση κάθε κόμμα πρὶν ἀπό ὀτιδήποτε ἄλλο είναι ἕνας μηχανισμός, μία ὀργάνωση. (...) Αὐτό φυσικά δέν σημαίνει πὼς ἡ συζήτηση γιά τόν πολιτικό και τόν ιδεολογικό προσανατολισμό τοῦ κινήματος δέν ἐπαιξε κανένα ρόλο, ἀλλά μᾶλλον πὼς τά πολιτικά-ιδεολογικά ζητήματα και οἱ ἀντιπαράθεσεις ἐπιλύθηκαν σωπηρᾶ ἀφοῦ ἐπικαλύφθηκαν και ἐπικαθορίστηκαν ἀπό τή σπουδή γιά τό ὀργανωτικό πού κυριάρχησε» (σελ. 14-15).

Ἔτσι στό ἐπίπεδο τοῦ κόμματος, μέ τήν πιό αὐστηρή ὀργανωτική του περιχαράκωση προσπαθοῦν νά ἄθροισθοῦν και νά ἐννομηματοθοῦν μία σει-

ρά δομικῶν στοιχείων τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, τουλάχιστον ὅπως τά ἐκλαμβάνει ὁ συγγραφέας. Ἔτσι τουλάχιστον φαίνεται ἀπό μία πρώτη ματιά. Οἱ αἰτίες τῶν ἀντιφάσεων στήν «ἰλλγγιώδη» πορεία τοῦ ΠΑΣΟΚ πρὸς τήν ἐξουσία ἀναλύοντας: α) στήν πολιτική κληρονομία τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ἀγῶνα, πράγμα πού, στό ὀργανωτικό πλαίσιο τοῦ κόμματος, ἀντιστοιχεῖ μέ τήν ἀντιδημοκρατικότητα κάποιων ὀμάδων πού τό στελέχωσαν. β) στόν πολιτικό λόγο τῶν ἄλλων κομμάτων, εὐθεία ἀντανάκλαση τοῦ «βοναπαρτισμοῦ» τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος. γ) στίς πρῶτες μεταπολιτευτικές ἐκλογές τοῦ 1974, πού κρίνουν τόν ἐσωκομματικό συσχετισμό ἐξουσίας ὑπέρ τῶν «παλααιοκομματικῶν». δ) στίς ἐξελίξεις τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν «μικροαστικοποίηση» της.

Μέ καθοδηγητικό μίτο τούς παραπάνω ἄξονες ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τή γέννηση και ἀνάπτυξη τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἰχνηλατεῖ τήν ἐσωκομματική του ζωή, τροφοδοτώντας τόν ἀναγνώστη μέ πλούσιο πρωτογενές ὕλικό, προσωπικές και ἄλλες μαρτυρίες. Καί κατά τή γνώμη μου προβαίνει σέ κάποιες διαπιστώσεις ἢ και ἐκτιμήσεις οἱ ὁποῖες είναι ἀρκετά ἐνδιαφέρουσες και θά μπορούσαν νά λειτουργήσουν παραγωγικά, ἄς ποῦμε «φιλόδοξα» χρησιμοποιώντας τή γλῶσσα του, ἄν ἦταν ἐνταγμένες σέ ἕνα ἄλλο ἀναλυτικό πλαίσιο.

Ἄς παραθέσουμε μερικές: στή σύντομη ἱστορική περιοδολόγηση στήν ὁποία προβαίνει, ἐντοπίζει τό ΠΑΣΟΚ ὡς «ἰδέα-ἔμβρυο» τῆς κρίσης τοῦ 1960 (σελ. 30), δίνει ἕνα νόημα στή «χαρακτηριστικότητα» τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ (σελ. 16 και ἄλλοῦ) και τή σχέση του μέ τίς μάζες, ἀντιμετωπίζει μέ ὀξείες παρατηρήσεις τή «Διακήρυξη τῆς 3ης τοῦ Σεπτεμβρίου» (σελ. 89, 90, 91), ἀσκεῖ κριτική στήν «ἀνθρωπομορφική» κατανόηση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας (σελ. 101), αἰτιολογεῖ τή «διπλοπρόσωπη» πρακτική τοῦ κόμματος ὡς ἀποτέλεσμα ἐσωκομματικῶν ἰσορροπιῶν (σελ. 343-344), καταθέτει μία διεισδυτική κριτική στίς «κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικῆς πολιτικῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ» τοῦ 1977 (σελ. 210), ἐπισημαίνει ὅτι ὁ «ἔθνηκι-

σμός» ἀποτελέσει τό ἐνοποιητικό στοιχείο τῶν τριῶν ἐσωκομματικῶν τάσεων (ἀριστεροί-παλααιοκομματικοί-τεχνοκράτες) (σελ. 91) και διαβάσει ὀρθά τίς κατά καιρούς τακτικές συμμαχίες τοῦ Παπανδρέου γιά τήν πολιτική ἐξόντωση τῶν ἐσωκομματικῶν του ἀντιπάλων.

Ὁ προνομιακός τόπος συνάντησης και ἀνάδειξης αὐτῶν τῶν σημαντικῶν παρατηρήσεων, ἄς τό ποῦμε ἄλλη μία φορά είναι ἡ ὀργάνωση τοῦ κόμματος. Τά πάντα παίζονται ἐκεῖ ὡς ἔάν νά ἦταν ἡ ἴδια ἡ ὀργάνωση πού γέννησε τίς «τάσεις», τούς «ἀρχηγούς» και τίς «ἰδεολογίες». Χωρίς νά θέλω νά ὑποστηρίξω τό ἀκριβῶς ἀντίθετο, ἡ ὀργάνωση εὐθεία ἀντανάκλαση τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων, ἡ «συμπύκνωση τῶν ταξικῶν ἀντιπαράθεσεων» (ὄλων;) τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στό ΠΑΣΟΚ (σελ. 53), πού ἐπικαλεῖται ὁ Μ. Σπουρδαλάκης φαίνεται νά ὑπηρετεῖ μία καταρχήν νομιμοποιητική ἀρχή τοῦ διαβήματός του. Ἡ κατάσταση δέν σώζεται βέβαια μέ ἀβασάνιστες ἐξισώσεις τοῦ τύπου, οἱ παλααιοκομματικοί ἐκφράζουν τή μικρή ἰδιοκτησία κ.λπ.

Βρισκόμαστε λοιπόν ἀντιμέτωποι μέ μία διάχυτη ἰδεολογία ἐπὶ τοῦ ὀργανωτικοῦ, πού προσπαθεῖ νά χωνέψει τά πάντα, νά τακτοποιήσει τίς ἀντιφάσεις και τίς συγκρούσεις, νά καλύψει μέ τό ὀργανωτικό κέλυφος ἀκόμα και φαινόμενα πού καταφανῶς λίγα ἔχουν νά μοιράσουν μέ τήν κομματική δομή.

Ἄς δοῦμε ὁμως τά πράγματα πιό συγκεκριμένα. Ὁ συγγραφέας περιγράφει μέ λεπτομέρειες τίς ἐσωκομματικές συγκρούσεις και τά ἀποτελέσματά τους, και τίς χαρακτηρίζει ὡς «ὀργανωτικές κρίσεις» ἢ και ὡς «πολιτικές κρίσεις». Σέ τί συνίσταται ὁμως μία ὀργανωτική ἢ πολιτική κρίση τοῦ κόμματος;

Ἡ κρίση τοῦ κόμματος ἐξαρτᾶται ἀπό τή μαζικοποίησή της; Τελικά: Ὑπάρχουν κάποια σταθερά κριτήρια πού νά ἐπιτρέπουν νά διαγνώσουμε τήν ὕπαρξη τῆς κρίσης, τήν ὥρα τῆς «ἐκρηξῆς» της, ἢ είναι τά ἀποτελέσματά της (τά πλήγματα πού καταφέρει στόν κομματικό κορμό, ἡ ἀποδοχή της ἀπό τήν κοινωνία ἐν γένει, κ.λπ.), πού κάνει τήν πλάστιγγα νά γέρνει πρὸς τή μία ἢ τήν ἄλλη πλευρά; Ἡ μήπως τίποτα ἀπό ὄλα αὐτά, ἀλλά κάτι ἄλλο και ποιὸ συγκεκριμένα;

— Είναι σαφές ὅτι ἡ ὑπό συζήτηση μελέτη πάνω στό «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» δέν μπορεῖ νά ἀναμετρηθεῖ μέ αὐτά τά ἐρωτήματα γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ἐπειδὴ δέν τά περιέχει στόν καταρχήν πυρήνα τῆς προβλη-

ματικής της. Πρόκειται όπως είπαμε για έναν ιδεότυπο, ο οποίος είναι γενικής χρήσης: άπευθύνεται και έρμηνεύει το «κομματικό φαινόμενο» εν γένει, είτε πρόκειται για ένα άστικό είτε για ένα κομμουνιστικό κομματικό σχηματισμό. Για παράδειγμα μπορούμε να εξομοιώσουμε την «κρίση» με τη διαγραφή από το ΠΑΣΟΚ της ομάδας «Ξεκίνημα», και την κρίση που είχε ως συνέπεια το σχηματισμό μιας ομοιογενούς πολιτικά και ιδεολογικά ομάδας γύρω από το περιοδικό *Φυλλάδιο*;

Στό σημείο αυτό φαίνεται η άδυναμία της μελέτης του Μ. Σπυρδαλάκη. Και δέν αναφέρομαι προφανώς στο πολιτικό κόστος, που ίσως θά μπορούσε να άποτελέσει ένα άπό τά κριτήρια που θά στοιχειοθετούσαν την έννοια της κρίσης.

Ίσχυρίζομαι λοιπόν ότι ο συγγραφέας εξετάζει το «κομματικό φαινόμενο» στην *πλήρη* άυτονομία του άπό τίς κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις, έστω και άν αναφέρεται σε αυτές, για να οικοδομήσει μια θεωρία για το πολιτικό κόμμα, που έχει προδηλα γκραμισιανή προέλευση (σελ. 348-349).

Άς δώσουμε ένα άλλο παράδειγμα: κατά τόν συγγραφέα ο «μεταπολιτευτικός ριζοσπαστισμός» υπήρξε μόνο ως προϊόν όρισμένων «ανεξάρτητων στελεχών και διανοουμένων της άριστεράς» (σελ. 106). Ό καθένας θά μπορούσε να διαβάσει εδώ μια επικίνδυνη άγνοια της μεταπολιτευτικής κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως και να έχει όμως ή μελέτη του Μ. Σπυρδαλάκη λίγο ή και καθόλου φαίνεται να έπηρεάζεται. Ή για να τό πούμε διαφορετικά: Είναι ή στοιχειοθέτηση αυτής της «άγνοιας» που όχι μόνο επιτρέπει αλλά θά λέγαμε επιβάλλει την οικοδόμηση του κομματικού (= οργανωτικού) ιδεότυπου.

Σέ αυτό τό πλαίσιο λοιπόν δέν θά πρέπει να μās προβληματίζει τό γεγονός της άπουσίας άνάλυσης μιας καταστατικής έννοιας, με την ιδεολογική έννοια του όρου, για τό ΠΑΣΟΚ: της Έθνικής Λαϊκής Ένότητας (Ε.Λ.Ε.). Ή αναφορά στην Ε.Λ.Ε. (σελ. 251) γίνεται με ένα και μοναδικό στόχο: τό στόχο της υπέρβασής της. Στην αντίθετη περίπτωση ο συγγραφέας θά έπρεπε να δείξει άν υπάρχει κάποιου είδους σχέση άνάμεσα σε αυτή την κυρίαρχη ιδεολογία στα πλαίσια του κομματικού σχηματισμού και στις «οργανωτικές κρίσεις» του. Άλλά και στό σημείο αυτό τό οργανωτικό υπόδειγμα καιροφυλακτεί...

Στό ίδιο πλαίσιο επίσης εγγράφεται και μία άλλη άπουσία. Ή Ε.Λ.Ε. είναι γνήσιο παιδί του θεωρητικού σχήμα-

τος Μητρόπολη-Περιφέρεια. Τόσο στό ίδιο τό θεωρητικό σχήμα όσο και κυρίως στις μορφές πρόσληψής του άπό τό ΠΑΣΟΚ και συνακόλουθα στις *ιδεολογικές στάσεις που οργανώνει στό έσωτερικό του κομματικού σχηματισμού δέν γίνεται καμιά αναφορά!*

Συνοψίζοντας θά λέγαμε ότι οι «κρίσεις» του ΠΑΣΟΚ έκλαμβάνονται ως αντίθεσεις επί του οργανωτικού: τό άποτέλεσμα είναι ή ιστορική περιодολόγηση του κομματικού σχηματισμού να γίνεται υπό όρους μιας άριθμητικής της έξουσίας, της οργανωτικής έξουσίας, και όχι με όρους συσχετισμούς δυνάμεων όπου θά αναδείκνυαν την έννοια της *πολιτικής συγκυρίας* ως κυρίαρχο διαμορφωτή, άν και όχι καθοριστικό, πλαστοργό των κάθε φορά διαμορφούμενων πραγματικοτήτων (π.χ. τί πράγμα ήταν αυτός ο μεταπολιτευτικός ριζοσπαστισμός, ποιά ή ταξική κατάσταση της μικροαστικής τάξης, ή ιδεολογική της θέση κ.λπ.).

Άν αυτές ήταν οι πιο σημαντικές διαπιστώσεις, οι πιο βασικές άδυναμίες, που τέμνουν σε όλα τά επίπεδα την υπό συζήτηση μελέτη, δέν σημαίνει ότι κάποιες άλλες που θά άκολουθήσουν στεροούνται ενδιαφέροντος, τουλάχιστον ένταγμένες σε μία «φιλόδοξη» προοπτική άνάλυσης του «φαινομένου ΠΑΣΟΚ».

Ό Μ. Σπυρδαλάκης υποστηρίζει ότι τό ΠΑΣΟΚ έγκαινιάσε ένα νέο τύπο πολιτικής κινητοποίησης, εισάγοντας τίς μάζες στην πολιτική, και σπάζοντας κατά ένα μέρος τά παραδοσιακά δίκτυα «πολιτικής πελατείας».

Είναι φυσικά άδύνατο να καταπιαστούμε εδώ με αυτή την άποψη, που έξάλλου δέν είναι καθόλου καινούρια. Τό μόνο που μπορούμε να σημειώσουμε είναι ότι πίσω άπό αυτό τόν ισχυρισμό λανθάνει ή θέση της έξωτερικότητας των μαζών σε σχέση με την πολιτική, τελικά μια αντίληψη πολύ συγκεκριμένη για την ταξική πάλη ένγένει. Πάντως αυτή ή αντίληψη θά μπορούσε να οδηγήσει τό συγγραφέα να προσκρούσει σε μια λαϊκιστική έκδοχή άνάγνωσης του ΠΑΣΟΚ, τύπου Λακλάου. Φαίνεται όμως πώς ή αναλυτική κατηγορία «όργάνωση» άδυνατεί να αναδείξει τό λαϊκιστικό φαινόμενο εν γένει. Αυτό όμως έχει ως συνέπεια να γίνεται υπέρβαση του φαινομένου με ένα σχόλιο πάνω στό φαινόμενο (σελ. 346).

Άναλύοντας τίς έσωκομματικές τάσεις ο Μ. Σπυρδαλάκης προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα κατάθεση. Θεωρεί ότι τό στοιχείο που τίς ένοποιεί είναι ο έθνικισμός. Τό έθνικιστικό στοιχείο όμως δέν άποτελεί μόνο τό άποκλειστικό πρόσημο του μεταπολιτευτικού άντιαμερικανισμού, έστω και στην «έθνικοαυμντική» του διάσταση («Βυθίσατε τό Χόρα»), αλλά συνδέεται έξίσου τόσο με τίς υλικές άνάγκες της «έσωτερικής» άστικής τάξης (Πουλαντζάς) όσο και με τίς άπαιτήσεις άσφάλειας της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης σε σχέση με την οικονομική κρίση, τό μπουμ του 1973, καθώς και με τόν διαφαινόμενο ανταγωνισμό σε ευρωπαϊκά πλαίσια. Έτσι ή «έθνη-

Βιβλία
Ελληνική ή Ξενη
Λογοτεχνία

ΕΜΔΟΣΕΙΣ ΤΕΧΝΗ

Θεατρικό-Κινηματογραφικό
Χαρακτηριστικό-Αξιολόγηση

ΤΟ ΚΟΥΤΙ ΤΩ ΠΝΔΡΑΣ

Εύρωπος 9, Αθήνα
3222

Θέμα του μήνα:
**«ΕΛΛΗΝΕΣ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
ΤΟΥ 1988»**

κιστική» έξαρση της μεταπολίτευσης είναι ένα φαινόμενο αρκετά σύνθετο με πολλαπλές κοινωνικές αναφορές. Άλλά και πέρα από αυτή τη συγκυριακή διαπίστωση υπάρχει ένα θέμα αρχής: ή ταξική πρακτική της μικροαστικής τάξης, ή λεπτομερειακή μελέτη των μερίδων της, ή σχέση τους με τους μηχανισμούς αποβαίνει κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση των πολιτικών υποκειμένων «της». Άν ό Μ. Σπυρδαλάκης δέν παραγνώριζε τίς διαφορούμενες μορφές έκφρασης αυτής της τάξης, άν δηλαδή διάβαζε τίς μεταπολιτευτικές κοινωνικές συγκρούσεις υπό τό φώς της κοινωνικής ιστορίας και όχι μέ τά γυαλιά της ξύλινης «πολιτικής έπιστήμης» θά μπορούσε σέ αυτό τό επίπεδο νά προβεί σέ ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Ένα άλλο σημείο στό όποίο θά αξιζε νά σταθούμε είναι ό «χαρισματικός» χαρακτήρας του Α. Παπανδρέου. Ό συγγραφέας κατά τή γνώμη μου δίνει μιά ούσιαστική απάντηση σέ αυτό τό πρόβλημα, θεωρώντας τό πολιτικό πρόσωπο ως συμπύκνωση της πρότερης δράσης του, ξεκόβοντας δηλαδή μιά κι έξω μέ τίς ...θεικές καταβολές του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Ταυτόχρονα έπισημαίνει ότι μιά από τίς «χαρισματικές» ιδιότητες του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ είναι ότι «έκφράζει τό ριζοσπαστισμό του '60». Προφανώς υπαινίσσεται ότι «έκφράζει» τή γενιά της δεκαετίας του '60. Τί σημαίνει όμως «γενιά»; Και μάλιστα «πολιτική γενιά»; Πώς συγκροτείται αυτός ό όρος ως έπιστημονική έννοια και μπορεί νά επενδυθεί στά δρώμενα της δεκαετίας

του '60; Άρκοϋν από μόνες τους οι άναφορές στόν «Όμιλο Παπαναστασίου», στους «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» και στήν κεντροαριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου νά καλύψουν αυτό τό κενό; Άνάλογες έπισημάνσεις ισχύουν και για τή «γενιά του Πολυτεχνείου». Άν υπήρχε ένας προβληματισμός πάνω σέ αυτά τά θέματα πιστεύω ότι ή υπό συζήτηση μελέτη για τό ΠΑΣΟΚ θά ήταν διαφορετική. Τουλάχιστον θά έθετε τά «όργανωτικά» προβλήματα του κόμματος διαφορετικά, και κατά συνέπεια άλλοθι θά αναζητούσε τό φωτισμό και τήν έπίλυσή τους.

Στόν έπίλογο του βιβλίου του ό Μ. Σπυρδαλάκης προβαίνει σέ ένα σύντομο σχεδιάσμα μιάς πολιτικής θεωρίας για τό «κομματικό φαινόμενο», έκδηλα μπολιασμένης από στοιχεία της «κοινωνιολογίας των οργανώσεων» Ό βασικός κορμός όμως αυτής της θεωρίας είναι ή γκραμισιανή της προέλευση. Παρά ταύτα έλάχιστα έχει νά κάνει μέ τήν γκραμισιανή προβληματική. Μάλλον ταυτίζεται μέ αυτό πού όνομάσθηκε γκραμισισμός, παρά μέ τή μαρξιστική κοσμοαντίληψη του Γκράμσι. Πράγματι ή έξαγωγή μιάς αυτόνομης θεωρίας επί του πολιτικού στοιχείου, ειδικότερα ή θεωρητική κατασκευή μιάς τυπολογίας των πολιτικών κομμάτων, από τό έργο του Γκράμσι είναι τό έπίδικο άντικείμενο τόσο στόν έπίλογο του βιβλίου όσο και στόν πρόλογο, έστω και άν δέν άναφέρεται ρητά. Μπροστά σέ αυτή τή σκοπιμότητα συσκοτίζεται, άν δέν διαστρέφεται ή τεράστια προσφορά

του Ίταλου κομμουνιστή στοχαστή και άγωνιστή, πάνω στό πρόβλημα της σχέσης του κοινωνικού μέ τό πολιτικό κίνημα. Χάνεται έντελώς από τό προσκήνιο ή θεμελιώδης διάκριση της «πολιτικής συγκυρίας» από τήν «πολιτική κατάσταση», πού ή κάθε μία κυοφορεί τά άνάλογα πολιτικά κινήματα ή τίς άνάλογες «δομές», για νά χρησιμοποιήσουμε τήν όρολογία του Γκράμσι. Είναι ή «πολιτική συγκυρία» πού γεννά «δομές» εύκαιρικές, «δοπορουνιστικές» κατά τόν Γκράμσι, χωρίς στρατηγική προοπτική, πού έγκωλύονται οι χαρισματικές προσωπικότητες. Άντίθετα οι «δομές» πού γεννιούνται από τήν «πολιτική κατάσταση», είναι «όργανικά φαινόμενα» μέ μακρόπνοη ιστορική προοπτική, πέρα από άρχηγούς και διευθυντικές ομάδες... Μέσα σέ αυτό και μόνο τό πλαίσιο, μέσα σέ αυτή τή διεισδυτική ύλιστική άνάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας και όχι στίς έκπτώσεις της θεωρίας σέ αναλυτική κατηγορία, έχει νόημα νά διαλεχθούμε για τή φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ. Σέ όποιαδήποτε άλλη περίπτωση θά βολοδέρνουμε άνάμεσα στό «άριστερό και σοσιαλιστικό» ΠΑΣΟΚ των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης και τό μετέπειτα άστικό μέ κεντροφιλελεύθερο προσανατολισμό ΠΑΣΟΚ.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Τώρα -
 ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
 φθηνά ΠΟΛΥ φθηνά βιβλία

Έγκυκλοπαίδειες μισοτιμής
 Εύκολίες πληρωμής

ΜΗΟΣΓΑΝΟΙ ΛΟΥ - ΓΙΑ ΤΟ ΦΘΙΝΟ ΒΙΒΛΙΟ
 ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 92, ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΤΗΛ. 4112258

7 ΓΥΕΑ
ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΕΘΝΙΚΑ ΠΑΡΚΑ ΣΤΗΝ ΙΝΔΙΑ • ΑΝΤΑΡΚΤΙΚΗ • ΠΡΑΣΙΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ • ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΕΣ • ΤΑ ΔΑΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Μάρτιος 1989 • τεύχος 53

Δημήτρης Παπαϊωάννου - Γουένν Χωλ:
 Χημικά όπλα. Μιχάλης Μοδινός - Γιώργος Ριτζούλης: Πράσινα κόμματα στον ευρωπαϊκό χώρο. Γιάννης Σχίζας: η αυτοκίνηση σε νέες περιπέτειες.